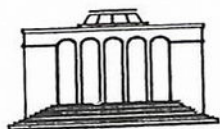

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

**ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
1991-2001 թթ.**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES**

GRIGOR ARSHAKYAN

**THE POLICY OF TURKEY
IN SOUTH CAUCASUS
IN 1991-2001**

**YEREVAN
NAS RA "GITUTIUN" PUBLISHING HOUSE
2009**

ՄԿՆՕՐՐԵԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
1991-2001 ԹԹ.

A 11
96579

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱՍ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2009

ՀՏԴ 327 : 94/99
ԳՄԴ 66.4 + 63.3
Ա 921

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր Ռ.Ա. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

Գրախոս՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, Ա.Գ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱՐՇԱԿՅԱՆ Գ.Մ.

Ա 921 Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991–2001 թթ.: – Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2009. – 212 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է 1991-2001 թթ. Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականությանը: Հեղինակի կողմից քննության հիմնական նյութ են դարձել Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության հիմնական նպատակներն ու խնդիրները, դրանց հիմնական ուղղությունները, առաջնահերթությունները և իրականացման մեթոդները: Հետազոտության մեջ լուսաբանվում են իսլամ փլուզումից հետո Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերածնալի որոշումը Հարավային Կովկասում, Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի հարաբերությունները, արցախյան հիմնահարցում և վրաց-աբխազական հակամարտությունում Թուրքիայի որդեգրած դիրքորոշումը, Հարավային Կովկասում նրա աշխարհատեսական շահերը և հարավկովկասյան տարածաշրջանում ինչպես ռուս-թուրքական մրցակցության, այնպես էլ համագործակցության համար ստեղծված հիմնական նախադրյալներն ու դրանց զարգացման հեռանկարները:

Աշխատանքը նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, ինչպես նաև ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

ISBN 978-5-8080-0806-9

ՀՏԴ 327 : 94/99
ԳՄԴ 66.4 + 63.3

© Գ.Մ. Արշակյան, 2009 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2008 թ. օգոստոսին վրաց-ռուսական հնգօրյա պատերազմից հետո Հարավային Կովկասն ականատես եղավ նոր աշխարհաքաղաքական վերադասավորումների: Հարավային Կովկասի նոր ռազմաքաղաքական հարթության կարևոր դերակատարներից մեկը դարձավ Թուրքիան՝ Ռուսաստանի կողմից Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի անկախությունը ճանաչելուց հետո էականորեն ակտիվացնելով իր քաղաքականությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Դրա վկայությունն են Թուրքիայի կողմից «Կովկասյան Ղլատֆորմի» գաղափարի առաջ քաշելը և հայ-թուրքական հարաբերություններում վերջին ժամանակներս նկատվող ակնառու տեղաշարժերը:

2008 թ. սեպտեմբերի 6-ին ՀՀ-ի և Թուրքիայի նախագահների երևանյան հանդիպումից հետո տեղի ունեցած դիվանագիտական քննարկումները կարծես թե իր հանգուցալուծմանը հասավ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին, երբ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի արտգործնախարարներ Էդվարդ Նալբանյանն ու Ահմեդ Դավութօղլուն Ցյուրիխի Համալսարանի գլխավոր սրահում ստորագրեցին երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և ՀՀ-ի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների զարգացման մասին արձանագրությունները: Կարող ենք արձանագրել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները դրվեցին որակական նոր մակարդակի վրա:

Թուրքիայի 1991-2001 թթ. հարավկովկասյան քաղաքականության համապարփակ և համալիր ուսումնասիրությունը ներկայումս մեծ կարևորություն է ներկայացնում ՀՀ-ի համար՝ ինչպես ազգային անվտանգության, այնպես էլ հայ-թուրքական ներկա դիվանագիտական քննարկումների և զարգացումների տեսանկյունից: Ուսումնասիրությունն արդիական է և ունի կարևոր նշանակություն Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության հիմնական նպատակներն ու գերակայությունները հստակ պարզաբանելու համար:

Թուրքիայի Հանրապետության հարավկովկասյան քաղաքականության համակողմանի ուսումնասիրությունն ունի կարևոր քաղա-

քական նշանակություն՝ հետխորհրդային առաջին տասնամյակին թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկի նպատակներն ու առանձնահատկությունները բացահայտելու համար: Չպետք է մոռանալ, որ հարավկովկասյան տարածաշրջանն ավանդաբար մեծ տեղ է զբաղեցրել թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերակայությունների մեջ: Հարկ է նշել նաև, որ թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում բավականին լուրջ նշանակություն ունի հարավկովկասյան երկրների և մասնավորապես ՀՀ-ի համար:

Համաձայն մի շարք գիտնականների կողմից առաջ քաշված տեսության՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզման արդյունքում թուրքիան կորցրեց իր նախկին կարևորությունը Արևմուտքի համար, և ի հայտ եկավ նրա աշխարհաքաղաքական մեկուսացման իրական վտանգ¹:

Մենագրության մեջ մենք կփորձենք հիմնավորել, որ իրականում ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ թուրքիայի համար ստեղծվեց նպաստավոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակ Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում իր աշխարհաքաղաքական ազդեցությունը հաստատելու համար, ինչին նպաստում էին ԱՄՆ-ի քաղաքական աջակցությունը և վերոհիշյալ տարածաշրջաններում Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) ռազմաքաղաքական դիրքերի թուլացումը: Նման պայմաններում թուրքիան կարողացավ որոշակի հաջողությունների հասնել Հարավային Կովկասում իր նպատակները իրականացնելու տեսակետից:

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության կարևորագույն բաղադրիչներից են թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները: Թուրքիան, Ադրբեջանի հետ «ավանդաբար ունենալով լեզվական, պատմամշակութային և քաղաքական սերտ կապեր, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո լավ հնարավորություն ստացավ ամրապնդել իր դիրքերը Ադրբեջանում: 1990-ականների սկզբին թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների ընդլայնման և ամրապնդման համար առանձնակի կարևոր գործոն հանդիսացավ պանթուրքիզմի գաղափարակիր և թուրք-ադրբեջանական սերտ հարաբերությունների

¹ Տե՛ս օրինակ William Hale, Turkish Foreign Policy, 1774-2000, London, 2000, p. 192; Tareq Y. Ismael and Mustafa Aydın, Turkey's Foreign Policy in the Twenty-First Century: A Changing Role in World Politics, - London, 2003, p. 140.

կողմնակից Աբուլֆազ Էլչիբեյի գլխավորությամբ «Ազգային ճակատի» իշխանության գալը Ադրբեջանում:

1990-ականների երկրորդ կեսից Վրաստանի հետ թուրքիայի հարաբերությունների սերտացումը դիտվում է թուրքիայի հարավ-կովկասյան քաղաքականության մյուս կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Ըստ էության, 1990-ականների կեսերին Անկարային հաջողվեց էականորեն ամրապնդել իր դիրքերն Ադրբեջանում և Վրաստանում, ինչը մեծապես պայմանավորված էր թուրք-ադրբեջանական և թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական շահերի համընկումով և համագործակցության սերտացմամբ: Այս համագործակցությունը թուրքիայի համար լուրջ նախադրյալներ ստեղծեց ընդհանուր առմամբ հարավկովկասյան տարածաշրջանում իր համար չափազանց կարևոր աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական նախագծեր իրականացնելու համար:

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության ձևավորման գործում իր նշանակությունն ունեցավ նաև նրա՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ հանդիսանալը: Ադրբեջանն ու Վրաստանը, որդեգրելով ընդգծված արևմտյան կողմնորոշում, թուրքիան դիտում էին որպես տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը սահմանափակող գլխավոր պատենշ, ինչպես նաև կարևոր գործընկեր ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ մերձեցման ոլորտում: Ադրբեջանն ու Վրաստանը մեծապես շահագրգռված էին թուրքիան տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի անքակտելի մաս դարձնելու մեջ: Փաստորեն, հարավ-կովկասյան այս երկու երկրները թուրքիան դիտում էին որպես օժանդակող ուժ ՆԱՏՕ-ին իրենց հնարավոր անդամակցության հարցում:

Հարկ է նշել, որ Հարավային Կովկասում թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող հակամարտությունն իր ուրույն տեղն ուներ թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ՝ հարկադրելով թուրքիային ավելի զուսպ, հավասարակշռված քաղաքականություն իրականացնել Հարավային Կովկասում: Այս համատեքստում ճիշտ է հավելել, որ թուրքիան ՀՀ-ի հանդեպ կիրառեց ճնշման հնարավոր բոլոր միջոցները, բացի ուղղակի ռազմական միջամտությունից:

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության մեջ մեծ կարևորություն էր ներկայացնում նաև թուրք-ռուսական առևտրա-

տնտեսական համագործակցությունը, որը 1990-ականների երկրորդ կեսից սկսեց արագորեն զարգանալ:

Հավելենք, որ Թուրքիան աշխարհատնտեսական լուրջ շահեր էր հետապնդում Հարավային Կովկասում: Թուրքիան հարավկովկասյան և կասպիական ածխաջրածնային հարստությունների շահագործման, ինչպես նաև Սևծովյան ավազանի երկրների տնտեսական համագործակցության կազմակերպության ստեղծմամբ ձգտում էր ոչ միայն ստանալ հսկայական ֆինանսական եկամուտներ, այլև ընդլայնել իր երկկողմ և բազմակողմ տնտեսական կապերը տարածաշրջանի երկրների հետ՝ դրանով իսկ մեծացնելով իր ազդեցությունն ու դերակատարությունը տարածաշրջանում:

Մենագրությունում քննարկվող խնդիրների ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրների շարքում են Հայաստանի Ազգային Արխիվի նյութերը: Կարևոր սկզբնաղբյուրներ են նաև ՀՀ արտգործնախարարության պատմադիվանագիտական բաժնի, ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչության Թուրքիայի բաժնի նյութերն ու տեղեկագրերը, որոնց թվում հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում 1990-ականների առաջին կեսին Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության լուսաբանմանն ուղղված հոդվածների և փաստաթղթերի ժողովածուները:

Աշխատության շարադրման համար կարևոր նշանակություն են ունեցել պաշտոնական հրատարակումները, քննարկվող շրջանի ականավոր հայ և արտասահմանցի պետական-քաղաքական գործիչների հայտարարություններն ու ելույթները, հայ և օտարազգի հետազոտողների՝ վերոհիշյալ թեմային նվիրված արժեքավոր աշխատություններն ու հոդվածները:

Հետազոտվող թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր փաստագրական նյութ է պարունակում այդ շրջանի հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով տարաբնույթ աղբյուրները, ուսումնասիրությունները և պարբերականները:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում կան մի շարք կարևոր փաստեր ինչպես 1990-ականներին Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության, հարավկովկասյան և կասպիական ածխաջրածնային ռեսուրսների շուրջ ընթացող մրցապայքարում Թուրքիայի հետապնդած շահերի մասին, այնպես էլ տվյալ ժամանակահատվածում հետխորհրդային տարածաշրջանում ռուս-թուր-

քական սուր մրցակցության և հետագա համագործակցության համար ստեղծված նախադրյալների մասին²:

Հարկ է նշել, որ բազմաթիվ թուրք հեղինակներ իրենց աշխատություններում ոչ միայն խեղաթյուրում են պատմության իրադարձություններն ու նյութերը, միակողմանի ներկայացնում մի շարք պատմական փաստեր և իրողություններ հոգուտ թուրքիայի շահերի, այլ և ելնելով իրենց պանթյուրքիստական քաղաքական հայացքներից և նախապատվությունից, նյութերի ընտրողական մոտեցում են ցուցաբերում՝ խիստ գերազնահատելով թուրքիայի դերը ոչ միայն տարածաշրջանում, այլև ամբողջ աշխարհում³: Մասնավորա-

² Sever Metin, *Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, 190 s.; Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, М., «Русская панорама», 2004, 296 с.; Mustafa Aydın, *Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis*, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2005, 70 p.; Mustafa Aydın and Kostas Ifantis, *International Security Today: Understanding Change and Debating Strateg*, Ankara, Strategic Research Center, 2006, 249 p.; Mustafa Aydın, *Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions, Perceptions: Journal of International Affairs*, Volume X, Autumn 2005, pp. 57-85; Mustafa Aydın, *Turkey and Central Asia: Challenges of Change*, Central Asian Survey, Vol. 15, 1996, pp. 157-177; Mustafa Aydın, *Ethnic Conflict and Security in Central Asia and Caucasus: The Role of Turkey*, Marco Polo Magazine, Vol. 3, 1998, pp. 1-7; Duygu B. Sezer, *From Hegemony to Pluralism: The Changing Politics of the Black Sea*, SAIS Review, vol. 17, №1, Winter-Spring 1997, pp. 1-30; Duygu B. Sezer, *Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition*, Perceptions: Journal of International Affairs, Volume VI / March – May 2001, pp. 1-11; Mehmet Tütüncü, «The Caucasus Policy of Turkey (1990-97): An Evaluation», in Tütüncü, ed., *Caucasus: War and Peace: The News World Disorder and Caucasasia*, Haarlem: SOTA, 1998, 224 p.; Suat Bilge, *An analysis of Turkish-Russian Relations*, Perceptions: Journal of International Affairs, Volume II / June-August 1997, pp. 1-12; İdil Tuncer, *The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey*, Turkish Studies, vol. 1, № 2, Autumn 2000, pp. 95-112.

³ Nazmi Çora, *Birleşik Türk Devletleri*, İstanbul, «Q-Matris Yayınları», 2004, 227 s.; Zakir Avşar, Solak Ferruh, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara, «Vadi Yayınları», 1998, 286 s.; Ramzan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, İstanbul, «Aktif Yayınevi», 1999, 353 s.; Toker Yalçın, *Büyük Uyanış*, İstanbul, «Toker Yayınları», 1992, 256 s.; Zeyno Baran, *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey*, The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, May 2005, pp. 103-118; Ziya Onis, *Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence*, MERIA, Volume 5, № 2 - June 2001, pp. 66-74; Mehmet Ögütçü, *Caspian Energy "Poker Game" and Turkey: Prospects for a New Approach*, the CEPMLP Internet Journal, Volume 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.

պես Ռամզան Օզեյը «Թյուրքական աշխարհը համաշխարհային թատերաբեմում» գրքում ոչ միայն չափազանցնում է «թյուրքական աշխարհի» դերը և աշխարհաքաղաքական նշանակությունը, այլև ընդգծված վառ գույներով է ներկայացնում «Թյուրքական Միության» (Türk Birliği) գաղափարը և դրանում Թյուրքիային հատկացված դերակատարությանը՝ «օրինականացնելով» Թյուրքիայի գերիշխանությունը Բալկաններում և Եվրասիայում⁴:

Սեմագրության մեջ քննարկվող մի շարք հարցերի լուսաբանմանը և ճիշտ ընկալմանը մեծապես նպաստել են Ռ. Սաֆրաստյանի, Ն. Հովհաննիսյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ա. Ավագյանի, Հ. Դեմոյանի արժեքավոր աշխատությունները, որոնք օգտակար են եղել հատկապես ՀՀ-ի նկատմամբ Թյուրքիայի արտաքին քաղաքականության նպատակները ուսումնասիրելիս: Հիշյալ աշխատությունները պարունակում են կարևոր փաստագրական և վերլուծական նյութ ԼՂ հիմնադրույթում Թյուրքիայի դիրքորոշման և դրա դրդապատճառների մասին⁵:

⁴ Ramzan Özey, Dünya Platformunda Türk Dünyası, «Aktif Yayınevi», İstanbul, 1999, s. 20-57.

⁵ Ռ. Սաֆրաստյան, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատենշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, «Ձանգակ-97», 2003, 96 էջ: Ռ. Սաֆրաստյան, Ռուսաստանը և Թյուրքիան Հարավային Կովկասում, աշխարհառազմավարական գինադադար.- 21-րդ դար, թիվ 4, 2005, «Նորավանդ» գիտակրթական հիմնադրամ, էջ 34-46: Сафрасян Р., Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразии, Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность.- Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, 2004, сс. 70-77: Сафрасян Р., Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 21, Երևան, «Ձանգակ-97», 2002, էջ 147-155: Ն. Հովհաննիսյան, Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 16, Երևան, «Ձանգակ-97», 1996, էջ 9-19: Nicolay Hovhannisyan, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, «Zangak-97», 1999, 112 p.: Оганесян Н., Некоторые особенности этнорегиональной политики Армении, Этническая и региональная политика Армении и Грузии, Материалы Круглого стола 16-19 апреля 1999 г., Ереван, «Эгея», 1999, сс. 53-66: Ա. Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ փլուզումը, «Թյուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-1995-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդ-

Ուսս հեղինակներ Ե. Ուռազովայի, Գ. Ստառչենկովի Վ. Շոռոխովի, Ա. Սվարանցի, Կ. Յաջիևի, Ս. Ժիլցովի, Վ. Յուսեյնովի, Վ. Միտյանի, Ռ. Ավազովայի և այլոց աշխատությունները ևս մեծ դեր են խաղում ուսումնասիրության թեմայի տարբեր ասպեկտների պարզաբանման գործում⁶։ Մասնավորապես՝ այս աշխատություններում առկա են բազմաթիվ նշանակալից փաստեր, որոնք էապես նպաստում են հետխորհրդային տարածաշրջանում և մասնավորապես Ղարաբաղին Կովկասում թուրքիայի քաղաքականությունը, հարավկովկասյան եթնիկ հակամարտություններում ռուս-թուրքական մրցակցությունը, ադրբեջանական նալթի շուրջ ընթացող մրցապայքարում թուրքիայի քաղաքականությունն ալեւի հստակ պատկերացնելու համար։

1990-ականներին հետխորհրդային տարածաշրջանում թուրքիայի վարած քաղաքականությունը, ինչպես նաև ռուս-թուրքական մրցապայքարում առկա հիմնական գործոններն ալեւի ճիշտ

ներ, թիվ 20, Երևան, «Ձանգալ-97», 2001, էջ 74-81; Ա. Ավազյան, Թուրք ազգայնամոլների գործունեությունը Ադրբեջանում 1990-1994 թթ., Ղայկական բանակ, 3 (49), «Ամարաս», 2006, էջ 48-56; Ավաքյան Ա., Շերքեսսկի ֆակտոր վ Օսմանսկոյ իմպերիև ի Տուրքիև (վտորա քոլովինա XIX — քերաա Շետվերթ XX վվ.), Երևան, «Գիտյոն», 2001, 421 ս.; Դեմոյան Դ., Տուրքիև ի Կարաբախսկի կոնֆլիկտ, Երևան, «Ավտորսկոե իզդանիև», 2006, 255 ս.

⁶ Արազովա Ե., Զեկոնոմիչեսկոե սոտրուդնիչեստվո Տուրքիև ի տյուրսկի գոսսդարստվ ՏՈԴ, Մ., «ԱՏԻ-ԻԶԴՕ», 2003, 208 ս.; Տարչենկով Դ.Ի., Ուքթև ի գազ վ զեկոնոմիկև ի քոլիտիկև Տուրքիև (XIX-նաչալո XXI վվ.), Մ., ԻՄ ՐԱՈ, 2003, 200 ս.; Շորոխով Յ., Քոլիտիկա Տուրքիև վ Զակավկազև ի նացիոնալնև ինտերեսև Րոսսիև, վ Րոսսիև ի Տուրքիև նա քորե XIX վեկա: նա քուտի վ Եվրոքս իլի վ Եվրազիոք?, Մոսկովսկի Շենտր Կարնեգի, վք. 14, 1997, սս. 46-67; Տվարանց Ա., Քանտյուրկիզմ վ գեոստրադեգիև Տուրքիև նա Կավկազև, Ակադեմիև գյուդանիտարնև իսսևդոանիև, Մոնոգրաֆիև, Մոսկվա, «Դյուդանիտարիև», 2002, 600 ս.; Դադյիև Կ.Տ., Դեոքոլիտիկա Կավկազ, Մոսկվա, «Մեքյուդառոդնև Օտնոշենիև», 2003, 464 ս.; Զիլևոց Տ. Տ., Զոևն Ի. Տ., Աշաևոս Ա. Մ., Դեոքոլիտիկա Կասքիևսկոյ ռեգիոնա, Մոսկվա, «Մեքյուդառոդնև Օտնոշենիև», 2003, 280 ս.; Դսևյևոս Յ., Կասքիևսկա յւքթև, զեկոնոմիկա ի գեոքոլիտիկա, Մ., «Օլմա Քրեսս», 2002, 380 ս.; Միտյև Յ.Դ., Յնտրիքոլիտիչեսկոե ռազվիտիև նեզաւիսիմոյ Ազերբայձյանա վ սվեթև եդո գեոքոլիտիչեսկոյ քոլոշենիև // Նեզաւիսիմիև Ազերբայձյան: նոնև Օրիենտիրև: Մոնոգրաֆիև. Տ.1 Մ., ՐԻՏԻ, 2000; Ավաևոս Ք. Մ., Լիսոսա Ա.Դ., Րոսսիև ի Զակավկազև: Րեալիև նեզաւիսիմոստի ի նոնև քարտնրեստև, ԻՄՁՄՕ ՐԱՈ, Մ., «Փինստինֆորմ», 2000, 224 ս.

ըմբռնելու համար օգտակար են եղել արևմտյան հեղինակներ Զ. Բժեզինսկու, Գ. Վինրոուի, Ս. Քորնելի, Է. Դերցինգի, Պ. Դենզի, Դ. Կրամերի, Ս. Կառլֆմանի, Ս. Բիշկուի և Գ. Ֆուլերի, Ռ. Օլսոնի, Թ. Գոլցի և այլոց աշխատությունները⁷։

Վերջում ցանկանում են խորին շնորհակալություն հայտնել պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ռուբեն Սաֆրաստյանին գիտական աշխատանքի ընթացքում իր ցուցաբերած մեծ աջակցության համար։ Երախտագիտության խոսքերն են հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցություն են ունեցել աշխատության քննարկման, մշակման, խմբագրման և հրատարակման գործում։

⁷ Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan, *Russia and Commonwealth of independent States: documents, data, and analysis*, New York, M.E. Sharpe, 1997, 866 p.; Бжезинский З. Великая Шахматная Доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М., «Международные Отношения», 2002, 256 с.; Gareth M. Winrow *Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns*. London, Royal Institute of International Affairs, 2000, 67 p.; Gareth M. Winrow, *Turkey and Newly Independent States of Central Asia and Transcaucasus*, MERIA, Volume 1, № 2 - July 1997, pp. 1-10; M. Gareth Winrow, *Turkey's relations with the Transcaucasus and the Central Asian republics.- Perceptions: Journal of International Affairs*, March-May, 1996, pp. 128-145; Svante E. Cornell, *Undeclared War*, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, vol. 20, № 4, Summer 1997, pp.1-24; Svante E. Cornell, *Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance*, *Middle Eastern Studies*, vol. 34, № I, January 1998, pp.52-71; Svante E. Cornell, *The Nagorno-Karabakh Conflict*, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999, 164 p.; Edmund Herzing, *The New Caucasus, Armenia, Azerbaijan and Georgia*, London, The Royal Institute of International Affairs, 1999, 165 p.; Paul B. Henze, *Turkey's Caucasian Initiatives*, Foreign Policy Research Institute, 2001, pp. 81-91; Heinz Kramer, *Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perceptions: Journal of International Affairs*, March-May, 1996, pp.1-7; Stuart Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, London, Cornell University Press, 2001, 263 p.; Michael B. Bishku, *Turkey, Ethnicity, and Oil in the Caucasus.- Journal of Third World Studies*, Vol.18 № 2, Fall 2001, pp. 1-8; Graham E. Fuller, *Turkey faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union.- Santa Monica, Rand Study*, 1992, 70 p.; Robert Olson, *Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions.- Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, Issue 2, Routledge, October 1998, pp. 209-228; Thomas Goltz, *Letter From Eurasia: The Hidden Russian Hand*, Foreign Policy, № 92, Fall 1993, pp. 92-116.

ԳԼՈՒԽ 1

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԽԱՅՄ ՓԼՈՒԶՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈ

1.1. ԽԱՅՄ ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Հարավային Կովկասը՝ որպես աշխարհաքաղաքական տարածաշրջան, միշտ էլ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացրել թուրքիայի համար: 1920-ական թթ. հարավկովկասյան տարածաշրջանի խորհրդայնացումից հետո թուրքիան հարկադրված էր հրաժարվել Կովկասի հանդեպ ունեցած նկրտումներից, քանզի դա հանգեցնելու էր խորհրդային Միության հետ անմիջական առճակատման: 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով հաստատվեց խորհրդա-թուրքական սահմանը, որն ապահովեց 70-ամյա հարաբերական կայունություն: «Սառը պատերազմի» տարիներին ԽՍՀՄ-ի հետ ընդհանուր սահմանի առկայությունը մեծապես բարձրացնում էր թուրքիայի նշանակությունը Արևմուտքի համար, քանզի «Սառը պատերազմի» շրջանակներում Արևելք-Արևմուտք հակամարտության պայմաններում թուրքիան հանդիսանում էր կարևորագույն ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական հենակետ Արևմուտքի համար Արևելքից սպառնացող սպառնալիքին դիմագրավելու գործում: Մասնավորապես, խորհրդային վտանգից Արևմտյան Եվրոպային պաշտպանության ընդհանուր համակարգում թուրքիան դիտվում էր որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային թև:

Ըստ մի շարք տեսաբանների՝ 1980-ականների վերջին ԽՍՀՄ-Արևմուտք հակամարտության թուլացման և ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախաճանձների ի հայտ գալու պայմաններում թուրքիան սկսեց կորցնել իր նախկին նշանակությունը Արևմուտքի համար: Սակայն միաժամանակ թուրքիայի համար առաջացան աշխարհաքաղաքական բարենպաստ պայմաններ, մասնավորապես, միջազգային այս փոփոխությունների համատեքստում թուրքիան սկսեց ակտիվացնել հա-

րաբերությունները ԽՍՀՄ մահմեդական հանրապետությունների հետ: Մասնավորապես, 1990 թ. Թուրքիան և Ադրբեջանը ստորագրեցին միջպետական պայմանագիր⁸: Միաժամանակ նկատվում էր թուրքական քաղաքականության ակտիվացում Կենտրոնական Ասիայում: 1991 թ. ընթացքում ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների ու Ադրբեջանի միջև, որոնք ընդգրկում էին տնտեսական, մշակութային, գիտական ոլորտները: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1991 թ. Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալի այցը խորհրդային Միություն, որը, բացի Մոսկվայից, ընգրկեց նաև Ղազախստանն ու Ադրբեջանը⁹:

1991 թ. ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած օգոստոսյան հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո, երբ խորհրդային կայսրությունում առկա անջատողական գործընթացներն ավելի արագացան և ստացան անշրջելի բնույթ, Թուրքիայի ղեկավարությունը հնարավորություն ստացավ ավելի ակտիվացնելու իր կապերը վերոհիշյալ հանրապետությունների հետ: Այդ կապակցությամբ 1991 թ. սեպտեմբերին փորձառու դիվանագետ և ճանաչված պատմաբան Բիլալ Շիմշիրի գլխավորությամբ ԽՍՀՄ ուղարկվեց թուրքական պատվիրակությունը, որն այցելեց խորհրդային թյուրքալեզու հանրապետություններ¹⁰: Պատվիրակության խնդիրն էր պարզել այդ հանրապետությունների քաղաքական և մշակութային զարգացման հեռանկարները: Անկարան փորձում էր հասկանալ, թե նրանք դեպի ուր են կողմնորոշվելու՝ Թուրքիա՞, թե՞ Իրան¹¹: Այցը ցույց տվեց, որ 1991 թ. անկախության ուղին բռնած Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները մեծ ուշադրություն էին ցուցաբերում դեպի Թուրքիան¹²: Այսպիսով, լինելով խորհրդային խակայածավալ կայսրության հոգեվարքի վկան, Թուրքիան 90-ական թթ. սկզբներին վերանայում է տարածաշրջանային իր գերակայությունները՝ ձգտելով ներթափանցել դեպի Հարավային Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա:

⁸ ՀՀ ԳԽ Իրազեկման և Վերլուծության Բաժին, Չեկույց Բ 5, Երևան 1992, էջ 2:

⁹ Նույն տեղում, էջ 3:

¹⁰ Hürriyet, 25.09.1991.

¹¹ Heinz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence.- Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, p. 3.

¹² Svante E. Cornell, The Nagorno-Karabakh conflict, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999, p. 64.

Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ այդ նոր շեշտադրումների ի հայտ գալը պատահական չէր. վերոհիշյալ տարածաշրջաններ ներգրավվելու համար Թուրքիան ուներ ներքին և արտաքին դրդապատճառներ: «Սառը պատերազմի» ավարտը Թուրքիան ընդունեց մեծ լարվածությամբ և սպասումներով: Նա լրջորեն անհանգստանում էր, որ «Սառը պատերազմի» ավարտի հետևանքով կարող է կորցնել Արևելք-Արևմուտք հակամարտությանը պայմանավորված իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը՝ որպես արևմտյան աշխարհի արևելյան սահմանները պաշտպանող հենակետ, ինչն իր հերթին կհանգեցնեք տնտեսական և ռազմական օգնության ծավալների կրճատմանը: Դրա առաջին դրսևորումն էր Թուրքիային հատկացվող ռազմական օգնության չափերը կրճատելու մասին ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից 1990 թ. ընդունված որոշումը¹³: Երկրորդ, 1989 թ. Եվրոպական Համայնքի կողմից Թուրքիայի անդամակցության հայտի մերժումը հաստատեց թուրքերի մտահոգությունն առ այն, որ Եվրոպան հետխորհրդային աշխարհակարգի պայմաններում այլևս չունեք Թուրքիայի կարիքը, որպես ԽՍՀՄ հարավային սահմանների մոտ իր հենարանի¹⁴: Եվ ի վերջո Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների վրա իր ազդեցության օգնությամբ Թուրքիան ցանկանում էր ոչ միայն վերականգնել իր ռազմավարական կարևորությունը Արևմուտքի համար, այլև օգտագործել այդ գործոնը Եվրոպական Համայնքին վերջնական անդամակցության հարցում¹⁵:

Ներքին դրդապատճառները ունեին տնտեսական և քաղաքական բաղադրիչներ: Տնտեսական տեսանկյունից նորանկախ իսլամադավան հանրապետությունները թուրքական արտահանման համար հանդիսանում էին նոր շուկա, ինչպես նաև գազի և նավթի նոր ռեսուրսների աղբյուր էին, որոնց կարիքը խիստ զգույն էր Թուրքիան¹⁶: Քաղաքական տեսանկյունից 1989 թ. Եվրոպական Համայն-

¹³ Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа, М., 2001, с. 346.

¹⁴ Sabri Sayari, Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis.- Middle East Journal, Vol. 46, № 1, Winter 1992, p. 11.

¹⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս Baskin Oran, The Turkish Approach to Transcaucasia and Central Asia, in Ole Hoiris and Sefa Martin Yürükel, eds., Contrasts and solutions in the Caucasus, Aarhus: Aarhus University Press, 1998, p. 462.

¹⁶ Zakir Avşar, Ferruh Solak, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Ankara, 1994, s. 7.

քի կողմից Թուրքիայի անդամակցության հայտի մերժումից հետո, Թուրքիայի հնարավոր նոր դերը՝ որպես թյուրքական համրապետությունների համայնքի ղեկավարի էականորեն կբարձրացնեն նրա միջազգային դիրքը, ինչպես նաև կլուծեն նրա մեկուսացման մտավախության խնդիրը¹⁷:

Այսպիսով, «Սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանի կանոնների փոփոխության և Թուրքիայի համար վերոհիշյալ նոր աշխարհաքաղաքական զարգացումների պայմաններում նրա արտաքին քաղաքականությունը ենթարկվեց կտրուկ շրջադարձի, վերանայվեց նրա տեղն ու դերը աշխարհում ընդհանրապես, և տարածաշրջանում՝ մասնավորապես: Դա հանգեցրեց նրան, որ ինչպես Թուրքիայի ղեկավարության, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի շրջանակներում սկսվեց ակտիվորեն քննարկվել նոր արտաքին քաղաքականություն մշակելու անհրաժեշտության հարցը: Սակայն այս գործընթացում Թուրքիայի առջև ծառացել էին որոշակի խնդիրներ: Արտաքին քաղաքական գերակայությունների որոշման հարցի շուրջ Թուրքիայում լուրջ քննարկումներ էին գնում, և առկա էին տարբեր դիրքորոշումներ նոր աշխարհակարգի պայմաններում Թուրքիայի դերակատարության վերաբերյալ:

Թուրքիան, գտնվելով իր արտաքին քաղաքական գերակայությունների ընտրության կողմնորոշման գործընթացում, իր առջև ուներ հետագա զարգացման հիմնական երեք ուղղություն: Արդիականացման կողմնակիցները ցանկանում են Թուրքիան տեսնել որպես եվրոպական պետություն, հետևաբար նայում են դեպի Արևմուտք: Ծայրահեղ իսլամիստները հակված են դեպի Մերձավոր Արևելք և մահմեդական թյուրքալեզու համայնքները, ուստի նայում են դեպի Զարավ: Անդրադառնալով պատմությանը՝ ազգայնականները թյուրք ժողովուրդների նոր դերակատարությունը տեսնում են Կասպիական ավազանի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում՝ նայելով դեպի Արևելք: Այս երեք ուղղությունների կողմնակիցների բախումները հանգեցնում են որոշ անվստահության Թուրքիայի տարածաշրջանային դերի հարցում¹⁸:

¹⁷ Baskin Oran, նշվ. աշխ., էջ 463:

¹⁸ Ավելի մանրամասն տես **Бжезинский З.** Великая Шахматная доска, М., 1998, с. 161.

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր գերակայությունների մշակման գործընթացում 90-ականների սկզբներին ակտիվացան «Եվրասիական» ուղղության կողմնակիցները, ինչի արդյունքում 90-ականների սկզբներից երկրի քաղաքական քննարկումներում կարևոր տեղ էր գրավում «Եվրասիայի ռազմավարությունը», որը համարվում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ռազմավարությունը, նրա միջազգային հարաբերությունները և ազգային անվտանգությունը արտահայտող հիմնական ռազմավարություններից մեկը:

Ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական և գաղափարական քննարկումներում «Եվրասիա» եզրին ավելի շուտ տրվում է քաղաքական, քան թե հստակ գիտական իմաստ: Օրինակ, Թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը վերոհիշյալ տարածաշրջանի բաղկացուցիչ մաս էր համարում Բալկանները, Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Մերձավոր Արևելքը, Թուրքիան, Իրանն ու Իրաքը, իսկ նախկին փոխվարչապետ և պանթուրքիստական Ազգային շարժում կուսակցության նախագահ Դեմիր Բահչեօլին Եվրասիայի կազմում ներառում է Բալկանները, Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը¹⁹:

Թուրք վերլուծաբաններն ու հետազոտողները, օգտագործելով Եվրասիայի վերաբերյալ արևմտյան հեղինակների դասական աշխարհաքաղաքական մոտեցումները, հործեցին կազմել սեփական ռազմավարությունները, որոնք էապես տարբերվում էին արևմտյան հեղինակների տեսակետներից: Մասնավորապես, Մարմարա համալսարանի պրոֆեսոր Ռամզան Օզեյը նախապատրաստել էր «Թուրքերի կենտրոնական գերիշխանության» կոնցեպցիան, համաձայն որի, «Անատոլիան հանդիսանում էր «Աշխարհի ամրոցը», ուստի Թուրքիան, տիրապետելով Անատոլիան, հնարավորություն է ստանում վերահսկելու Բալկաններն ու Եվրասիան: Սրանով իսկ Օզեյը, հաշվի առնելով Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը, օրինականացնում էր Թուրքիայի գերիշխանությունը Բալկաններում և Եվրասիայում»²⁰:

¹⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Сафратян Р.**, Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразия-Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность. Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, 2004, сс. 70-71.

²⁰ См. в том же месте, с. 72.

Թուրքիայի քաղաքական վերնախավում նոր արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործընթացի շուրջ քննարկումներն ավելի ակտիվացան 1991 թ. դեկտեմբերին Խորհրդային Միության փլուզումից հետո:

Թեև ԽՍՀՄ-ի և Արևմուտքի միջև մերձեցման գործընթացը թուրք քաղաքական գործիչների մոտ ստեղծեց մեկուսացման և խոցելիության զգացումներ, մեր կարծիքով, Խորհրդային Միության փլուզումը Թուրքիային նոր ռազմավարական հնարավորություններ ընձեռեց: Կոմունիստական վարչակարգի տապալումը Ռուսաստանում, Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում կրոնական և էթնիկական հատկանիշներով Թուրքիայի հետ ընդհանրություն ունեցող հանրապետությունների ի հայտ գալը Անկարայի համար ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ: Ինչպես նշում է թուրք գիտնական Օմեր Քոջամանը «Հետխորհրդային աշխարհակարգը Թուրքիայի համար նոր աշխարհի բացեց, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ հնարավորություն՝ դուրս գալու երկակի մեկուսացումից. մի կողմից Եվրոպայից, որն իրեն մերժել էր, մյուս կողմից՝ արաբական Արևելքից, որն իրեն չէր ընդունում»²¹:

ԽՍՀՄ փլուզումը և Հարավային Կովկասում ինքնիշխան պետությունների ի հայտ գալը հիմնարար կերպով փոխեց Թուրքիայի եվրասիական քաղաքականությունը: Հարավային Կովկասը աշխարհատնտեսական, ռազմավարական և անվտանգության տեսանկյունից մեծ կարևորություն էր ներկայացնում Թուրքիայի համար: Ուստի Թուրքիան սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել՝ ներթափանցելու Հարավային Կովկաս: Այդ ուղղությամբ նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ Ադրբեյջանի և Վրաստանի հետ սերտ հարաբերություններ հաստատելու քաղաքականությունը:

Հարավկովկասյան տարածաշրջանում Թուրքիայի աշխարհատնտեսական շահերը մեծապես պայմանավորված էին Թուրքիայի ձգտումով ոչ միայն ձեռք բերելու իր արդյունաբերական ապրանքների արտահանման նոր շուկաներ, այլև բավարարելու իր տարեցտարի աճող էներգակիրների պահանջարկն ի հաշիվ կասպիական և միջինասիական տարածաշրջանի նավթի և գազի պա-

²¹ Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, М., с. 85.

շարժումների: Իր տարածքով վերոհիշյալ տարածաշրջանի էներգակիրները դեպի Եվրոպա տարանցման երթուղիների ստեղծումը բարձրացնում էր Թուրքիայի ռազմավարական նշանակությունը որպես կամուրջ Արևմուտքի և կասպիական ու միջինասիական տարածաշրջանի միջև: Քանի որ ճանապարհը դեպի Կասպից ծով և Կենտրոնական Ասիա ընկած էր Հարավային Կովկասով, Թուրքիան շահագրգռված էր այդ տարածաշրջանների քաղաքական կայունությանը և այդ իսկ պատճառով Ադրբեջանի և Վրաստանի անկախությունն ու տարածքային ամբողջականությունը համարում էր իր ռազմավարական նպատակներից մեկը²²:

Այս համատեքստում անվտանգության տեսանկյունից թեև Թուրքիայի համար խորհրդային գերտերության կողմից սպառնացող վտանգը վերացել էր, այնուամենայնիվ Հարավային Կովկասում ընթացող ազգամիջյան հակամարտություններն իրենց մեջ պարունակում էին լուրջ վտանգ տարածաշրջանում երկարատև անկայունության ստեղծման տեսակետից: Սա, անկասկած, անցանկալի էր ոչ միայն Թուրքիայի, այլև նրա արևմտյան գործընկերների համար: Այս համատեքստում, ինչպես նշում է Ելենա Ուռազովան. «Թուրքիան, ջանալով ակտիվորեն ներգրավվել հետխորհրդային տարածաշրջանում ընթացող գործընթացներին, փորձում էր ամրապնդել իր դիրքերը տարածաշրջանում: Դրանով իսկ Թուրքիան ցանկանում էր ՆԱՏՕ-ի հարավային հենակետից դառնալ Արևմտյան և Եվրասիական աշխարհները կապող աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական կամուրջ՝ բարձրացնելով իր կարգավիճակը Արևմուտքի աչքերում որպես տարածաշրջանում նոր համընդհանուր տեղեկանքների «ուղեկցորդ»²³:

Թուրքիան Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում իր քաղաքականությունն իրականացնելիս ստացավ Արևմուտքի աջակցությունը, որի դրդապատճառների մասին են վկայում 1992 թ.

²² Ali Karaosmanoğlu, Turkey Objectives in the Caspian Region, The Security of the Caspian Region,- Oxford: University Press, 2001, p. 151; Mustafa Aydın, Ethnic Conflict and Security in Central Asia and Caucasus: The Role of Turkey.- Marco Polo Magazine, Vol. 3, 1998, p. 45; Mustafa Aydın, Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2005. p. 63.

²³ Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. 2003, сс. 22-23.

նոյեմբերին ԱՄՆ-ի լրատվամիջոցների հրապարակումները, որտեղ նշվում էր, որ Թուրքիան փորձում էր օգնել նոր մահմեդական երկրներին դառնալու աշխարհիկ պետություններ՝ կամրջի դեր կատարելով Արևմուտքի, Բալկանների և Մերձավոր Արևելքի միջև: «Տարածաշրջանում, որտեղ խոր էքնիկական հակասություններ ու բշմամություն կա, Թուրքիայի հետ բարեկամությունը կենսական նշանակություն ունի Արևմուտքի համար»²⁴:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական նշանակության մեծացումը և Արևմուտքի կողմից այդ փաստի ընդունումը որոշիչ գործոններ հանդիսացան Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորման գործում: Օգտվելով ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Ռուսաստանի դիրքերի և ազդեցության էական թուլացումից և ունենալով Արևմուտքի աջակցությունը՝ Թուրքիայի ղեկավարները սկսեցին հավակնոտ հայտարարություններ անել, թե իբր Թուրքիայի գլխավորությամբ ստեղծվելու է 120 միլիոն թյուրքալեզու բնակչությամբ նոր թյուրքական աշխարհ: Մասնավորապես, Թուրքիայի նախագահ Թուրգուօ Օզալն, ի լուր ամբողջ աշխարհի հայտարարեց, որ 21-րդ դարը լինելու է «Թյուրքական դար»²⁵:

Իսկ ավելի ուշ նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետություններ իր այցելության ժամանակ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Ղեմիլը հայտարարեց, որ նոր թյուրքական աշխարհ և նոր քարտեզ է ձևավորվում: Հինգ նոր դրոշներ իրենց կիսալուսիններով ավելացել են Թուրքիայի դրոշի կողքին: Մեծ թյուրքական աշխարհը տարածվելու է Ադրիատիկից մինչև Չինական ծով²⁶:

Թուրքիայի պետական շրջանակներում տիրող այս ոգեշնչման պայմաններում կրկին վերածնվեց այսպես կոչված «Թյուրքական միասնության» գաղափարը, որը 90-ականների սկզբներին ակտիվորեն քննարկվում էր թուրքական մամուլում: Օրինակ, «Յենի ֆորում»

²⁴ Гаджиев К.С., *նշվ. աշխ.*, էջ 347:

²⁵ Jolyon Naegle, Turkey: Foreign Policy Objectives- Part Two, RFE/RL, 13.08.1998, www.binfo.com/places/Bulgaria/news/98-08/aug13b.rfe; Turkish Daily News, 05.06.1992.

²⁶ Daniel Pipes, The Event of Our Era, New York: Council on Foreign Relations Press, 1994, p.16; Gareth M. Winrow, Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics. - Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, p. 136.

ամսագրի էջերում տեղ գտած «Ուշադրություն դեպի թյուրքական աշխարհը» վերնագրով ծավալուն հոդվածում վերլուծվում են այն լծակները, որոնք թուրքիան կարող է օգտագործել ներթափանցելու համար նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունները, մասնավորապես՝ կրոնական գործոնը²⁷։ Հոդվածում նշվում էր, որ թուրքիայի ամենամեծ խնդիրներից մեկն այն է, որ իր արտաքին քաղաքականության մեջ նա երկարատև միայնության մեջ է եղել։ Ըստ հոդվածագրի, թուրքիան չի պատկանում ո՛չ արաբական աշխարհին, ո՛չ եվրոպային, ո՛չ սլավոնական, ո՛չ էլ անգլո-սաքսոնական աշխարհին։ Լինելով մուսուլման՝ թուրքերը չեն կարող վստահել քրիստոնյաներին, լինելով աշխարհիկ պետություն՝ դուրս են մնում նաև իսլամական աշխարհից։ «Մեր միակ հույսը մեր թյուրքալեզու եղբայրներն են»²⁸։

Աշխարհաքաղաքական որոշ փոփոխությունների համատեքստում թուրքիան մեծապես փորձեց օգտվել այն հանգամանքից, որ հորիորդային Միության փոխարեն Հարավային Կովկասում հայտնվեցին երեք նորանկախ հանրապետություններ՝ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեյջանը, իսկ Կենտրոնական Ասիայում՝ հինգ մահմեդական հանրապետություններ՝ Ղազախստանը, Ղրղզստանը, Ուզբեկստանը, թուրքմենստանը և Տաջիկստանը, որտեղ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո առաջացել էր քաղաքական վակուում։ 90-ականներին այդ վակուումը լրացնելու համար լուրջ մրցակցություն էր գնում թուրքիայի և Իրանի միջև։ Այդ մրցապայքարում Արևմուտքն էական աջակցություն ցուցաբերեց թուրքիային, քանզի Արևմուտքը լուրջ մտավախություն ուներ, որ նորանկախ իսլամադավան երկրները կարող էին ընկնել իրանական իսլամիստական վարչակարգի ազդեցության տակ։ Ուստի ԱՄՆ-ի կողմից առաջ քաշվեց «թուրքական մոդելը», որպես հակակշիռ իրանական կրոնապետության²⁹։ Նշենք, որ «թուրքական մոդելն», ըստ էության, իրենից ներկայացնում էր մեծամասամբ մահմեդական բնակչություն և ժողովրդավարական հա-

²⁷ Մեքսերումն ըստ, Անուշ Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-1995-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ)։- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և Ժողովուրդներ, թիվ 20, Երևան, 2001, էջ 76։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 77։

²⁹ Heinz Kramer, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, p. 2.

մակարգ ունեցող աշխարհիկ պետություն, որը սերտորեն համագործակցելու էր Արևմուտքի հետ:

Առաջ քաշելով «թուրքական մոդելի» գաղափարը՝ ԱՄՆ-ը ցանկանում էր իր ամենավստահելի դաշնակիցներից մեկի՝ Թուրքիայի օգնությամբ ոչ միայն վերացնել իրանական սպառնալիքը հետխորհրդային տարածաշրջանում, այլև օգտագործել Թուրքիան՝ հասնելու իր գլխավոր նպատակներից մեկին՝ հնարավորինս թուլացնելու Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱՊՀ տարածաշրջանում: Այս հարցի շուրջ Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը համընկնում էին, քանզի Թուրքիան ոչ միայն էապես շահագրգռված էր ամրապնդելու իր դիրքերը Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, այլև հանդես գալու, որպես Ռուսաստանին հակակշռող գործոն հետխորհրդային տարածաշրջանում: Ուստի Թուրքիան ողջունեց Արևմուտքի դիրքորոշումը, ինչը հնարավորություն էր ընձեռնում նրան ամրապնդելու իր դիրքերը միջազգային թատերաբեմում, մասնավորապես Ռուսաստանի և Իրանի հետ տարածաշրջանային մրցապայքարում:

Նշենք, որ «թուրքական մոդելի» գաղափարն առաջ է քաշվել ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեքքերի կողմից: Նա 1992 թ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի երկրներ այցելության ժամանակ նորանկախ հանրապետությունների ղեկավարներին խորհուրդ է տալիս օգտագործել «թուրքական մոդելը»՝ իրենց երկրների քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար³⁰: Սակայն պետք է ընդգծել, որ «թուրքական մոդելի» ռազմավարության հեղինակն իրականում ամերիկյան RAND վերլուծական կենտրոնի առաջատար մասնագետներից պրոֆ. Գրեմ Ֆուլերն էր³¹: Շուտով «թուրքական մոդելին» իրենց աջակցությունը հայտնեցին նաև ԱՄՆ և եվրոպական այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Մասնավորապես 1992 թ. փետրվարի 13-ին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպումից հետո ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը Թուրքիային որակեց «որպես ժողովրդավարական, աշխարհիկ պետության մոդել, որը կարող է օրինակ ծառայել Կենտրոնական Ասիայի երկրների համար»³²: «Թուր-

³⁰ Heinz Kramer, նշվ. աշխ. էջ 6.

³¹ Ռուբեն Սաֆրաստյան, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադար.- 21-րդ դար, 2005, թիվ 4, էջ 36:

³² Idris Bal, The Turkish Model and the Turkic Republics. - Perceptions: Journal of International Affairs, September-November 1998, p. 5.

քական մոդելին» իր աջակցությունը հայտնեց նաև Եվրոպայի Խորհրդի գլխավոր քարտուղար Կատրին Լալունիերը, որը 1992 թ. հունիսին Կենտրոնական Ասիայի երկրներ իրականացրած իր այցելության ժամանակ նշել է, որ «Թուրքիան ապահովում է ընդունելի մոդել Ասիայի նորանկախ երկրներից շատերի զարգացման համար»³³։ Թուրքիայի ղեկավարությունը լավ էր հասկանում, թե ինչպիսի կարևորություն է ներկայացնում Արևմուտքի համար, ուստի փորձում էր օգտվել ստեղծված նպաստավոր պայմաններից՝ եականորեն ուժեղացնելու իրենց ազդեցությունը ողջ տարածաշրջանում։

«Թուրքական մոդելի» իրականացման գործընթացում 90-ականների հենց սկզբից Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների միջև նկատվում էր մերձեցման մեծ ներուժ և ձգտումներ։ Թուրքիան, լինելով ՆԱՏՕ-ի անդամ և վայելելով Արևմուտքի աջակցությունը, 1990-ականների սկզբներին բացառիկ հետաքրքրություն էր ներկայացնում նորանկախ թյուրքալեզու մահմեդական հանրապետությունների համար, ուստի Թուրքիայի ակտիվ ներթափանցումը վերոհիշյալ երկրներ սկզբնական շրջանում վայելում էր տեղի իշխանությունների աջակցությունը, քանզի նրանք Թուրքիայի օգնությամբ ձգտում էին ոչ միայն զարգացնել իրենց տնտեսությունները, Արևմուտքից ստանալ ֆինանսական աջակցություն, այլ նաև ինտեգրվել եվրատալանտյան կառույցներին³⁴։ Ուստի պատահական չէ, որ նորանկախ մահմեդական երկրները Թուրքիային ցուցաբերում էին բացառիկ ջերմ վերաբերմունք։ Այսպես, Ադրբեջանի նախկին նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյը, անդրադառնալով Թուրքիային, նշել է. «Նախկինում գոյություն է ունեցել միայն մեկ անկախ թուրքական պետություն, դա եղել է Անատոլյան թուրքերը, որոնք եղել են մեր խորհրդանիշը անկախության համար։ Մենք ունենք հիսուն միլիոն թուրք եղբայրներ Անատոլիայում։ Մենք ընտրում ենք Թուրքիան որպես մեր պետության մոդել»³⁵։ Ավելի ուշ Թուրքիա կատարած այցելության ժամանակ Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը ընդգծել է. «Մեր օրինակը Թուրքիան է, մենք մեր երկիրը ստեղծելու ենք այս օ-

³³ Idris Bal, նշվ. աշխ. էջ 5.

³⁴ Gareth M. Winrow, Turkey and Newly Independent States of Central Asia and Transcaucasus.- Middle East Review of International Affairs Journal (MERIA), Volume 1, № 2 - July 1997, p. 6.

³⁵ Yalçın Tokar, Büyük Uyanış, İstanbul: Tokar Yayınları, 1992, s. 61.

րիմակով: Ես պաշտպանում եմ թյուրքական ժողովրդի միավորման գաղափարը, այս միավորումը պետք է տեղի ունենա: Բացի քաղաքական միավորումից, տնտեսական միավորում էլ կարող է տեղի ունենալ, դուք կարող եք դա անվանել թուրքական Ընդհանուր Շուկա³⁶»: Իսկ Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակաևը թուրքիան համեմատել է առավոտյան աստղի հետ՝ նշելով, որ «թուրքիան առավոտյան աստղ է, որը մյուս թյուրքերին ցույց է տալիս ճշմարիտ ուղին»³⁷: Այսպիսով նորանկախ մահմեդական հանրապետությունները թուրքիային դիտում էին իբրև թյուրքալեզու աշխարհի առաջնորդի, իսկ Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Զարիմովը թուրքիայի նախկին վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ համդիպման ժամանակ նրա անվանեց ավագ եղբայր:

Թուրքիան նույնպես գործնական քայլեր էր ձեռնարկում՝ զարգացնելու իր հարաբերությունները նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ: Մասնավորապես, 1991 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունում հատուկ բաժին է ստեղծվում, որը պետք է զբաղվեր նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ հարաբերություններով³⁸: 1992 թ. սկզբներին Թուրքիան հիմնադրեց Թուրքական Համագործակցության և Ջարգացման Գործակալությունը (TİKA), որի նպատակն էր բարելավել հարաբերությունները թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ, ինչը կնպաստեր սերտացնելու հարաբերությունները տնտեսական, մշակութային, հեռահաղորդակցության և այլ բնագավառներում³⁹:

Թուրքիան մեծապես շահագորգոված էր զարգացնելու տնտեսական հարաբերություններն ԱՊՀ թյուրքալեզու երկրների հետ: Մասնավորապես Թուրքիայի կողմից հիմնադրված Թուրքական Առևտրի և Ջարգացման Բանկը միլիոնավոր դոլարների վարկեր էր տրամադ-

³⁶ Idris Bal. նշվ. աշխ. էջ 6

³⁷ Ibid.:

³⁸ Tercüman, 19.10.1991.

³⁹ **Куратов А.** Турция и тюркоязычные государства Центральной Азии: любовь по расчёту? // Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию?, с. 24, Ziya Onis, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power.- MERIA, Volume 5, № 2, June 2001, p. 2. Kemal Kaya, Turkish Policy Over Central Asia, I C T S (Italian Center for Turkish Studies), Occasional Papers Series, № 01, 2008, p. 4.

րում նորանկախ երկրներին: Թուրքական ընկերություններն ակտիվորեն ներգրավված էին նորանկախ հանրապետությունների հեռահաղորդակցության, շինարարության և այլ ոլորտներում: Բացի այդ 1993 թ. Թուրքիայում հիմնվեց նախկին ԽՍՀՄ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ տնտեսական կապերի հարցերով հատուկ նախարարություն⁴⁰: Թուրքիան նաև մեծ ֆինանսական ներդրումներ էր անում մահմեդական հանրապետություններում: 1990-ականների սկզբներին Թուրքիան ավելի քան 1 միլիարդ դոլարի վարկային գիծ էր բացել Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների համար⁴¹: Թուրքիան, հետխորհրդային տարածաշրջանում իրականացնելով ակտիվ տնտեսական, ֆինանսավարկային քաղաքականություն, դրանով իսկ ձգտում էր համոզեա գալ որպես կամուրջ Արևմուտքի և Հարավային Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի միջև, որի ամենաակնառու դրսևորումներից էր Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի հայտարարությունը, ըստ որի Թուրքիան ԱՊՀ թյուրքալեզու հանրապետությունների համար ծառայում է որպես «պատուհան դեպի արտաքին աշխարհ»⁴²:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ փլուզման առաջին տարիներին Թուրքիան, օգտվելով ստեղծված նպաստավոր պայմաններից, որոշակի հաջողություններ ունեցավ Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ հարաբերությունների զարգացման գործընթացում:

Ակնհայտ է, որ «թուրքական մոդելի» իրականացման մյուս կարևոր նպատակն ուղված էր հետխորհրդային տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության թուլացմանը: Ուստի Թուրքիայի ակտիվ քաղաքականությունը հետխորհրդային հանրապետություններում առաջացնում էր Ռուսաստանի լուրջ մտահոգությունը, որը հանգեցնում էր ռուս-թուրքական հարաբերությունների լարվածության:

Հաշվի առնելով 90-ականների սկզբներին Արևմուտքի և Թուրքիայի գնալով մեծացող ներգրավվածությունը հետխորհրդային տարածաշրջանում, Ռուսաստանում առկա ներքաղաքական և սո-

⁴⁰ Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Академия гуманитарных исследований, Москва, 2002, с.170.

⁴¹ Suat Bilge, An Analysis of Turkish- Russian Relations. - Perceptions: Journal of International Affairs, Volume II / June-August 1997, p. 10.

⁴² ИТАР-ТАСС, 30.08.1995.

ցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը և արտաքին հարաբերություններում իր համար ոչ բարենպաստ մթնոլորտը, Ռուսաստանը մշակեց արտաքին հարաբերությունների բնագավառում նոր հայեցակարգային մոտեցումներ, որոնք 1993 թ. ապրիլին հռչակվեցին, իբրև պաշտոնական քաղաքականության հիմնադրույթներ: Դրանց այդ ռազմավարական մոտեցումներն էլ շուտով վերածվեցին ՌԴ դոկտրինալ քաղաքականության հիմնադրույթների, որտեղ էական նշանակություն էր տրվում ԱՊՀ-ին⁴³: Ռուսաստանի քաղաքական և ռազմական ղեկավարները հայտարարեցին, որ ԱՊՀ-ն հանդիսանում է Ռուսաստանի «կենսական շահերի ոլորտը»: Մասնավորապես, 1994 թ. փետրվարին Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Անդրեյ Կոզիրևը նշեց. «Մենք չենք կարող հեռանալ հարավկովկասյան տարածաշրջանից այսքան հեշտությամբ: Մենք պատմական և աշխարհաքաղաքական շահեր ունենք այստեղ»⁴⁴:

Ռուսաստանը սկսեց ակտիվորեն ներգրավվել և ուժեղացնել իր ազդեցությունը ԱՊՀ երկրներում: Հարավային Կովկասում իր դիրքերը վերականգնելու համար Ռուսաստանը օգտագործեց տարածաշրջանային հակամարտությունները, ինչը բխում էր ՌԴ արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթներից: Այսպես՝ 1993 թ. նոյեմբերի 2-ի ՌԴ նախագահ Բորիս Ելցինի հրամանագրով հաստատվեց ռուսական ռազմական դոկտրինը, որտեղ որպես առաջնահերթ նպատակներ, նշվում էին հակամարտությունների և ռազմական գործողությունների կանխումը և խաղաղության հաստատումը⁴⁵: Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերը անմիջականորեն բախվեցին Հարավային Կովկասում, մասնավորապես հայ-ադրբեջանական և վրաց-աբխազական հակամարտություններում⁴⁶:

Ռուսաստանի ակտիվ ներգրավվածությունը ԱՊՀ ողջ տարածաշրջանում հանգեցրեց նրան, որ Թուրքիայի դիրքերը սկսեցին

⁴³ Adeed Dawisha and Karen Dawisha, *The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia*, New York, 1995, pp. 96-97.

⁴⁴ Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan, *Russia and Commonwealth of Independent States: documents, data, and analysis*, New York, 1997, pp. 145-146.

⁴⁵ Idil Tuncer, *The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey*, Turkish Studies, vol 1, № 2, Autumn 2000, p. 100; Svante E. Cornell, նշվ. աշխ., էջ 49; Гаджиев К.С., նշվ. աշխ., էջ 215:

⁴⁶ Այս հակամարտություններին և նրանցում առկա շահերի բախմանն ավելի հանգամանորեն անդրադարձ կկատարենք 3-րդ գլխում:

թուլանալ: Սա անկասկած իր ազդեցությունն ունեցավ «թուրքական մոդելի» քաղաքականության վրա, որն 1993-94 թթ. զնաց ձախողման: «Թուրքական մոդելի» քաղաքականության ձախողումն ուներ մի քանի պատճառներ:

Զնայած 90-ականների հենց սկզբից թուրքալեզու երկրների միջև մեծեցման մեծ ներուժին և ձգտումներին՝ միջինասիական հանրապետությունների հետագա քաղաքականությունը վկայում է այն մասին, որ վերջիներս, այնուամենայնիվ, գերադասեցին «թուրքական մոդելից» դրական օրինակներ քաղելով հանդերձ, զարգացման սեփական ուղի ընտրել: Նրանք չէին ցանկանում լինել Թուրքիայի ենթակայության տակ գտնվող երկրներ և մախընտրեցին Արևմուտքի, Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունները զարգացնել ինքնուրույն⁴⁷: Բացի այդ, անհրաժեշտ է նշել, որ Թուրքիան տնտեսապես համեմատաբար թույլ երկիր էր: Թուրքիայի տարածաշրջանային հավակնոտ նախագծերը և նրա ջանքերը Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում խափանվեցին Անկարայի սահմանափակ կարողությունների պատճառով⁴⁸:

Այսպիսով, ռուսական զորքերի առկայությունը Վրաստանում, ՀՀ-ում և Տաջիկստանում, հզոր տնտեսական լծակները՝ զագը և էներգակիրները, և նրա կարողությունը՝ վերահսկելու տարածաշրջանային հակամարտությունները, ստիպեցին տարածաշրջանի ղեկավարներին ուշադրություն դարձնել Ռուսաստանի ցանկություններին⁴⁹: Մյուս կողմից, «թուրքական մոդելը» կորցրեց իր գրավչությունն ինչպես հետխորհրդային հանրապետությունների, այնպես էլ Արևմուտքի համար: Թուրքական քաղաքական համակարգը, ի վերջո, այնքան էլ գրավիչ չէր Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի ղեկավարների համար, որոնք քիչ շահ ունեին իրենց երկրներում խրախուսելու ավելի լայն քաղաքական մասնակցությունը և բազմակարծությունը: Իր հերթին Արևմուտքը հասկացավ,

⁴⁷ Igor Torbakov, Ankara's Post-Soviet Efforts in the Caucasus and Central Asia: The Failure of the "Turkic World" Model, www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav122602_pr.shtml.

⁴⁸ Mustafa Aydın, Turkey and Central Asia: Challenges of Change.- Central Asian Survey, Vol. 15, 1996, p. 158.

⁴⁹ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 161:

որ իր սկզբնական մտավախություններն իրանի ազդեցության առնչությամբ չափազանցված են⁵⁰:

Անկասկած, 90-ականների սկզբներին Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից էր նաև ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով Թուրքիայում նոր թափով սկիզբ առած պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության դրսևորումները: 90-ականների սկզբներին Թուրքիայի մի շարք գիտնականներ, քաղաքագետներ և որոշ պաշտոնատար անձինք սկսեցին հայտարարել պանթյուրքիզմի քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտության մասին: Ըստ Այդըն Յալչինի, Խորհրդային Միության փլուզումը և կոմունիզմի վարկաբեկումն «ապահովել են հասարակական մտքի աջակցությունը պանթյուրքիզմին»⁵¹:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի դիվանագիտական շրջանակներն ավելի զգուշորեն էին ձևակերպում պանթյուրքիստական կոնցեպցիայի վերածնունդն՝ այն որակելով ոչ թե սերտորեն փոխկապված թյուրքական քաղաքական միություն, այլ թյուրքական երկրների խումբ, որտեղ Թուրքիան ունենալու էր տնտեսական և քաղաքական ղեկավարող դեր: Օրինակ, Թուրքիայի արտգործնախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա Բիլալ Սամջըր արտահայտել էր իր դիրքորոշումը նեոպանթյուրքիզմի գաղափարի վերաբերյալ՝ նշելով, որ այն կարող էր հանգեցնել Սկանդինավյան միության, Արաբական երկրների լիգայի կամ Ամերիկյան երկրների կազմակերպության նման մի միության: Բնականաբար, Թուրքիան առաջատար դեր էր խաղալու նման կազմակերպության ձևավորման հարցում: Ըստ նրա, ճիշտ չէր այն որակել որպես պանթյուրքիզմ կամ էքսպանսիոնիզմ, քանի որ, եթե սկանդինավները, արաբները և մյուս ժողովուրդները ունեն նման միություն, ապա թյուրք ժողովուրդներին ևս դա կարելի է⁵²:

Ավելի արմատական երանգներ էին պարունակում թյուրքական ծայրահեղ ազգայնականների և պանթյուրքիստների հրապարակումները, որոնց կարծիքով ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում «թյուրքական աշխարհի» միավորման պլաններն իրական հեռանկարներն էին ստացել: Որպես օրինակ կարող է ծառայել Մարմարայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռամզան Օզեյի կողմից հրատարակված «Թյուր-

⁵⁰ Ziya Onis, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵¹ Цит. по, Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 87:

⁵² См. в том же месте.

քական աշխարհը համաշխարհային թատերաբեմում» գիրքը: Գրքում հեղինակը տալիս է թյուրքական աշխարհի ընդարձակ բացատրությունը, նրա աշխարհաքաղաքական առանձնահատուկ նշանակությունը ներկայում և ապագայում: Ըստ Օզեյի հաշվարկների, «թյուրքական աշխարհի» բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 250 մլն., որոնց գերակշիռ մեծամասնությունը բնակեցված են եվրասիական տարածաշրջանի տարածքներում՝ Ադրիատիկից մինչև Չինաստան: Օզեյը նաև ընդգծում է «թյուրքական աշխարհի» աշխարհաքաղաքական մեծ նշանակությունը և շեշտում է, որ Թյուրքական Միության (Türk Birliği) գաղափարը պաշտպանում են ոչ միայն հետխորհրդային թյուրքական հանրապետությունների ղեկավարները, այլև՝ «թյուրքական աշխարհի» ժողովուրդները⁵³:

Ըստ էության, «թյուրքական մոդելի» քաղաքականությունը պանթյուրքիզմի նորագույն դրսևորումներից էր, որը Թուրքիան իրականացնում էր բացահայտ, և նրա շրջանակները ընդգրկում էին ԱՊՀ նորանկախ թյուրքալեզու մահմեդական հանրապետությունները:

Պանթյուրքիզմի քաղաքականության իրականացման մեջ առանձնահատուկ կարևորություն էին ներկայացնում նաև Ռուսաստանի մաս կազմող ինքնավար մահմեդական հանրապետությունները⁵⁴: Թուրքիայի որոշ շրջանակներ ակտիվ քայլեր էին ձեռնարկում ուժեղացնելու իրենց ազդեցությունը Ռուսաստանի մաս կազմող մահմեդական շրջաններում, մասնավորապես՝ Թաթարստանում, Բաշկորտոստանում, Յակուտիայում և հատկապես հյուսիսկովկասյան հանրապետություններում: Մասնավորապես, թյուրքական հատուկ ծառայություններն ու պանթյուրքիստական կազմակերպությունները մեծ ջանքեր էին գործադրում՝ իրականացնելու տարածաշրջանային ինտեգրման տարբեր նախագծեր՝ «Կովկասյան միություն», «Կովկասի իսլամական համադաշնություն», «Կովկասյան տուն», որի գլխավոր նպատակն էր ստեղծել Ռուսաստանի կազմից դուրս Հյուսիսկովկասյան համադաշնություն կամ միություն: «Կովկասյան միության» գաղափարը նպատակ էր հետապնդում ստեղծելու միություն, որի մեջ ընդգրկվելու էին Ադրբեջանը, Վրաստանը և հյուսիսկովկասյան հանրապետությունները: Այս նախագծում մասնակցում

⁵³ Ramzan Özey, Dünya Platformunda Türk dünyası, İstanbul, 1999, s. 22-23.

⁵⁴ Сваранц А., *Նշվ. աշխ.*, էջ 301:

էին պաշտոնական Բաքվի և Թբիլիսիի առաջին դեմքերը, նրանց մերձավոր շրջապատը և ադրբեջանական ու վրացական հատուկ ծառայությունները⁵⁵:

Թեև Թուրքիան պաշտոնական մակարդակով հայտարարում էր, թե չի աջակցում պանթուրքիզմի դրսևորումներին, սակայն դա իրականությանը չէր համապատասխանում: Օրինակ, 1993 թ. Թուրքիայում Թյուրքական Պետությունների և Համայնքների Ընկերակցության, Եղբայրության և Համագործակցության Հիմնադրամի (TÜDEV) ֆինանսավորմամբ Անկարան կազմակերպեց թյուրքական պետությունների և համայնքների ասամբլեաները: Այդ պանթուրքական ժողովին մասնակցելու համար Թուրքիա էին ժամանել պատվիրակություններ ոչ միայն Հյուսիսային Կպրոսից, Կենտրոնական Ասիայից և Հարավային Կովկասից, այլ նաև պատվիրակություններ ՌԴ թյուրքալեզու հանրապետություններից՝ Թաթարստանից, Բաշկորտոստանից, Յակուտիայից⁵⁶: Թեև այս ժողովները ոչ պաշտոնական բնույթ էին կրում և չէին արտոնվել Թուրքիայի արտգործնախարարության կողմից, սակայն թուրքական ազդեցիկ քաղաքական գործիչները ներառյալ նախագահ Թ. Օզալը, վարչապետ Ս. Դեմիրելը և ԱԳ նախարար Թ. Հիլլերը հարկ համարեցին ներկա գտնվելու այդ ժողովներին և ելույթ ունենալու: Հիշարժան են հատկապես 1994 թ. Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի խոսքերը. «Երկար տարիների ընթացքում մենք կիսում էինք Ռուսաստանի գերիշխանության տակ գտնվող եղբայրական երկրների ճակատագիրը: Ռուսական գերիշխանությունից ազատված ժողովուրդները պետք է դողան վատատակած անկախության համար: Թուրքիայի հետաքրքրությունը տարածաշրջանային գործերում ելնում է «թյուրքական հասարակության» իրավիճակի հանդեպ նրա խորը պատասխանատվությունից»⁵⁷:

Հատկանշական է, որ բացի Ռուսաստանից Հարավային Կովկասում Թուրքիան իր պանթուրքիզմի քաղաքականության իրականացման գլխավոր խոչընդոտ համարում էր ՀՀ-ն: Թուրքիան Հարավային Կովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու և Ադրբեջանը որպես ցատկահարթակ օգտագործելու միջոցով Կենտրոնական Ասիա ներթափանցելու խնդիր ուներ՝ թյուրքալեզու հանրապետությունների

⁵⁵ **Сваранц А.**, նշվ. աշխ., էջ 165.

⁵⁶ **Gareth M. Winrow**, Turkey and Newly Independent States..., p. 4.

⁵⁷ Независимая Газета, 10.03.1996.

տնտեսական, քաղաքական և մշակութային միությունն ձևավորելու հեռահար նպատակով: Ուստի, ՀՀ-ն իր գոյությամբ նրա երկարա-
ժամկետ շահերի խոչընդոտ համարվեց⁵⁸: Դեռևս պանթյուրքիզմի
հիմնադիրներից Յուսուֆ Աքչուրան Հայաստանը նույնացնում էր
«թմբի» հետ: 1920 թ. հունվարի 29-ին Աքչուրան Ստամբուլի համալ-
սարանում ներկաներին դիմելիս, պատճառաբանելով, թե դաշնա-
կիցները նրան իբրև թումբ ուզում են կանգնեցնել երկու եղբայր ժո-
ղովուրդների՝ Անատոլիայի և Կովկասի թրքության միջև, հետևյալ
կոչն էր անում. «Պետք է ոչնչացնել Հայաստանը»⁵⁹:

ՀՀ-ն և Արցախը, որպես «Մեծ Թուրան» պետության գլխավոր
խոչընդոտ էր համարվում նաև ադրբեջանցի Նեսիբ Նեսիբզադեի
կողմից առաջ քաշված «Ադրբեջանի առաքելությունը Նոր Թուրանի
ստեղծման տեսանկյունից» նեոթուրանիզմի կոնցեպցիայում, որտեղ
հեղինակը նշում էր, որ Նոր Թուրանում ամենակարևոր դիրքը պատ-
կանում էր Ադրբեջանին, քանի որ այն գտնվում էր «Թուրանի
սրտում»: Հետևաբար, Ադրբեջանին սպառնացող վտանգը սպառնա-
լիք էր ապագա Թուրան պետության համար: Ուստի պետք էր կան-
խել Արցախի անջատումն Ադրբեջանից և խանգարել ՀՀ-ի ուժեղաց-
մանը տարածաշրջանում⁶⁰:

Թյուրքական աշխարհի ներսում Ադրբեջանի կարևորությանն է
անդրադարձել նաև թուրք հեղինակ Մուզաֆեր Օզդաղը իր «Թուր-
քիան և թյուրքական աշխարհի աշխարհաքաղաքականությունը»
գրքում: Ըստ հեղինակի, աշխարհի թուրքախոս բնակչության մոտ
80%-ը բնակվում է Թուրքիա-Ադրբեջան-Թուրքեստան շրջանում:
Այստեղ թուրքախոս բնակչության թիվը հասնում է մոտ 130 միլիոնի:
Թուրքիան և Թուրքեստանը թյուրքականության երկու ուժային
թևերն են, իսկ Ադրբեջանը հանդիսանում է այս երկուսը միավորող
սրբազան կամուրջ⁶¹: Նա նաև նշում է, որ իրենց համար գոյություն
չունի թյուրքականությունից դուրս, թյուրքական աշխարհին օտար
ազերի ազգ, այլ իրենց համար գոյություն ունի փառավոր անցյալով

⁵⁸ Հակոբ Չաքրյան, Հայ-թյուրքական հարաբերությունները Մերձավոր և Միջին Արևել-
քի քաղաքական զարգացումների ենթատեքստում. - 21-րդ դար, 2003, թիվ 1, էջ 101:

⁵⁹ Զարեկյանը. Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 119:

⁶⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Անուշ Դովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 78-79:

⁶¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Muzaffer Özdağ, Derleyen: Çetin Güney, Türkiye ve
Türk Dünyası Jeopolitiği, Ankara, 2003, s. 295.

և փայլուն ապագա ունեցող, մեծ թյուրքական ազգի երկիր հանդիսացող եղբայրական Ադրբեջան⁶²:

Այսպիսով, ԴՖ-ն իր գոյությամբ խոչընդոտ էր հանդիսանում թյուրքալեզու ժողովուրդների միավորման թուրքական տրամաբանությանը: Սակայն այստեղ հարցը միայն թուրքերի ադրբեջանցիներից տարանջատվելը չէր, այլև Զարավային Կովկասում Ռուսաստանի թուլացման ամերիկյան ծրագրերն էին, որոնց իրականացման գործում Թուրքիան մեծ պատրաստակամություն էր հայտնել:

Պանթյուրքիզմի նմանատիպ դրսևորումների կապակցությամբ թուրքական «Միլլիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Ալբերտ Չերնիշևը, անդրադառնալով Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի ազդեցության ուժեղացմանը և պանթյուրքիզմի դրսևորումներին, նշեց, որ Ռուսաստանը նորմալ է վերաբերվում այդ երկրների հետ Թուրքիայի հարաբերությունների զարգացմանը: Սակայն այդ հարաբերությունների շրջանակներում: Եթե Թուրքիայի և այդ հանրապետությունների միջև հարաբերությունները զարգանային ըստ միջազգային նորմերի ու չափանիշների, անհանգստության որևէ պատճառ չէր լինի⁶³:

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից էր թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները: Զարավային Կովկասում Թուրքիան հենց սկզբից նախապատվությունը տվեց Ադրբեջանին: Թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների ընդլայնման և ամրապնդման համար առանձնակի կարևոր գործոն հանդիսացավ Աբուլֆազ Էլչիբեյի գլխավորությամբ «Ազգային ճակատի» իշխանության գալը: Նրա ժամանակ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ձեռք բերվեց սկզբունքային պայմանավորվածություն Բաքու-Ջեյհան նավթատարի կառուցման վերաբերյալ: Նախագահ ընտրվելուց հետո Էլչիբեյն սկսեց վարել խիստ թուրքամետ և ընդգծված հակառուսական քաղաքականություն: Նա իրեն համարում էր պանթյուրքիզմի գաղափարակիր և թուրք-ադրբեջանական սերտ հարաբերությունների կողմնակից⁶⁴: 90-ականների սկզբներին

⁶² Muzaffer Özdog, Derleyen: Çetin Güney, նշվ. աշխ., էջ 297.

⁶³ Milliyet, 26.04.1993.

⁶⁴ Graham E. Fuller, Turkey Faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union, Santa Monica, RAND, 1992, p. 56; Сваранц А. նշվ. աշխ., էջ 167:

Թուրքիայի իշխանությունները հսկայական ուշադրություն էին դարձնում Ադրբեջանին, քանզի Ադրբեջանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում պանթյուրքիզմի և «թուրքական մոդելի» քաղաքականության գործընթացում, ինչպես նաև Թուրքիայի համար խիստ կարևոր նշանակություն ուներ ադրբեջանական նավթը, որի նկատմամբ խիստ մեծացել էր Թուրքիայի և Արևմուտքի հետաքրքրությունը:

Ա. Էլչիբեյի հակառուսական տրամադրվածությունն էապես նպաստում էր Ադրբեջանում Թուրքիայի ազդեցության ամրապնդմանը: Օրինակ, 1992 թ. դեռևս լինելով նախագահի թեկնածու՝ Էլչիբեյը հայտարարել էր, որ Ադրբեջանը չի անդամակցելու ԱՊՀ-ին: 1992 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանի խորհրդարանը միաձայն դեմ քվեարկեց ԱՊՀ-ին Ադրբեջանի անդամակցությանը⁶⁵: Թուրքիան իր անվերապահ աջակցությունն էր հայտնում Ադրբեջանին Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունում: Այս հակամարտությունում Թուրքիան ոչ միայն դիվանագիտական, քաղաքական, ֆինանսական, այլ նաև ռազմական աջակցություն էր ցույց տալիս Ադրբեջանին:

Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանն էականորեն խթանեց Աբուլֆազ Էլչիբեյի իշխանության տապալումն Ադրբեջանում, որի գլխավոր պատճառը Գյանջայում Սուրեթ Յուսեյնովի գլխավորությամբ բարձրացրած ապստամբությունն էր: 1993 թ. հունիսի 4-ին զնդապետ Յուսեյնովի գլխավորած զորքերը, շարժվելով դեպի Բաքու, ստիպեցին Էլչիբեյին հրաժարական տալ և Բաքվից փախչել Նախիջևան, ինչի արդյունքում Ադրբեջանում իշխանության եկավ Նախիջևանի Մեջլիսի նախագահ, Ադրբեջանի կոմկուսի նախկին առաջին քարտուղար Յեյդար Ալիևը, որն էլ շուտով Սուրեթ Յուսեյնովին նշանակեց վարչապետ⁶⁶: Ադրբեջանում տեղի ունեցած իշխանափոխությունը խիստ բացասական արձագանք ունեցավ Թուրքիայում: Ալիևի իշխանության օրոք ադրբեջանական ղեկավարությունը որոշակի շտկումներ մտցրեց չափից ավելի միակողմանի թուրքամետ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ դադարեցնելով մի շարք

⁶⁵ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 114:

⁶⁶ Թումաս դե Վաալ, Սև այգի: Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ խաղաղության և պատերազմի միջով, Երևան, 2007, էջ 303: Paul B. Henze, Turkey's Caucasian Initiatives, Foreign Policy Research Institute, 2001, p. 89; Svante E. Cornell, The Nagorno-Karabakh Conflict..., pp. 35-37.

նավթային պայմանագրերի իրագործումը, որոնցում արևմտյան նավթային ընկերությունները գերակշռող դիրք էին գրավում: Ավելին, Ադրբեջանն ընդգրկվեց ԱՊՀ կազմում⁶⁷:

1993 թ. հունիսի 23-ին Յեյդար Ալիևի հրամանով չեղյալ հայտարարվեցին նախկինում Ադրբեջանի կառավարության և Բաքու-Ջեյհան Միջազգային Կոնսորցիումի միջև կնքված բոլոր նավթային պայմանագրերը⁶⁸: 1993 թ. սեպտեմբերին Յեյդար Ալիևը չեղյալ հայտարարեց էլիբեյի վարչակազմի և Թուրքիայի միջև կնքված մի շարք պայմանագրեր, Ադրբեջան մուտք գործելու համար վիզային ռեժիմ մտցրեց Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացիների համար, ինչպես նաև աշխատանքից հեռացրեց Ադրբեջանում աշխատող շուրջ 1600 թուրք ռազմական փորձագետների⁶⁹: Բացի այդ, Յեյդար Ալիևը բանակցություններ սկսեց Ռուսաստանի հետ՝ ռուսական «Լուկոյլ» նավթային ընկերությանը ներգրավելու կասպիական նավթի շահագործմամբ զբաղվող Ադրբեջանական Միջազգային ընկերության նախագծում, համաձայն որի, 1994 թ. մարտին Բաքուն Ռուսաստանին տրամադրեց իր բաժնետոմսերի 10 տոկոսը⁷⁰:

Իշխանափոխության արդյունքում շուտով Ադրբեջանում սկսվեցին էլիբեյի գլխավորած «Ազգային ժողովրդական ճակատի» անդամների ձեռքակալությունները: Ադրբեջանում իրադարձությունների մեծ կտրուկ փոփոխությունն առաջացրեց Թուրքիայի խիստ զայրույթը: Այդ կապակցությամբ 1993 թ. հուլիսի 21-ին Ադրբեջան ժամանեց Թուրքիայի ԱԳՆ առաջին փոխնախարար Օզդեմ Սանբերքը, որը Յեյդար Ալիևին հանձնեց Թուրքիայի նախագահ Դեմիրելի նամակը⁷¹: Ադրբեջանի նոր իշխանություններին հանձնված նամակում հետևյալն էր ասվում. «Ապավինեք ժողովրդավարությանը, խուսափեք օրենքներից, իրավունքներին ու մարդու ազատություններին հակասող գործողություններից, ներքին համաձայնության եկեք, միավորվեք ու ձեր պայքարն ուղղեք ընդհանուր արտաքին թշնամու դեմ»⁷²: Թուրքական

⁶⁷ Thomas Goltz, Letter From Eurasia: The Hidden Russian Hand.- Foreign Policy, № 92, Fall, 1993, pp. 95-97.

⁶⁸ Sabah, 29. 06. 1993.

⁶⁹ Svante E. Cornell, Turkey and the Conflict in Nagorno Karbakh: A Delicate Balance.- Middle Eastern Studies, vol. 34, № I, January 1998, p. 63.

⁷⁰ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 115:

⁷¹ Cumhuriyet. 22.06.1993.

⁷² Milliyet. 22.06.1993.

շատ վերլուծաբաններ և գործիչներ Ռուսաստանին մեղադրում էին Ադրբեջանում կատարված հեղաշրջմանն աջակցելու մեջ⁷³:

Այս հեղաշրջմանը Ռուսաստանի մասնակցությանն անդրադարձել էր նաև Ա. Էլչիբեյը, որը 1993 թ. հուլիսի 7-ին Նախիջևանի Քելեքի գյուղում հարցազրույց էր տվել թուրքական «Յուրիյեթ» թերթին: Ա. Էլչիբեյն, անդրադառնալով գնդապետ Յուսեյնովի կողմից իրեն իշխանությունից հեռացնելուն, մասնավորապես նշել էր. «Այս իրադարձությունը պատահական չէր: Ռուսաստանի մատն էր խառը: Ռուսաստանը շատ է ուժեղ, ոչ ոք չի ուզում նրա դեմ դուրս գալ: Իրադարձությունների հետևում նավթի խնդիրն է թաքնված, քանի որ Ադրբեջանն իր նավթով ապագայում ուժեղ երկիր կարող է դառնալ և ժողովրդավարության միջոցով ճիշտ ուղի ընտրել: Սակայն Մոսկվան չուզեց այդ: Սուրեթ Յուսեյնովը մենակ չէր, դուք լավ գիտեք, որ նա որոշ ուժերից աջակցություն ստացավ: Ռուսաստանը Կովկասում կայունություն չի ուզում»⁷⁴: Թուրքիայի մի շարք վերլուծաբանների և քաղաքագետների կարծիքով Ադրբեջանում Էլչիբեյին իշխանությունից հեռացնելը ռուս-թուրքական մրցակցությունում ոչ միայն Ռուսաստանի լուրջ հաղթանակն էր, այլև Թուրքիայի դիվանագիտական և բազմակողմանի նահանջը⁷⁵:

1.2. ԹՈՒՐԹԻԱՆ ԵՎ ՎՐԱՑ-ԱՐԲԱՋԱՎԱՆ ՀԱՎԱՍՏԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991-1994 ԹԹ.

1990-ականների սկզբներին Թուրքիան մեծ շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում Հարավային Կովկասում իր դիրքերի ամրապնդմամբ և այդ ուղղությամբ ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում: Այս համատեքստում Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը ռազմավարական, տնտեսական և քաղաքական տեսանկյունից Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն էր ներկայացնում: Ուստի Թուրքիան առանձնահատուկ հետաքրքրությամբ հետևում էր Վրաստանում ընթացող գործընթացներին, մասնավորապես, Վրաստանի անկախացման գործընթացին և վրաց-աբխազական հակամարտությանը:

⁷³ Milliyet. 18.06.1993.

⁷⁴ Hürriyet. 07.07. 1993.

⁷⁵ Sabah. 29. 06. 1993.

1991 թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց միայն 1992 թ. մայիսին՝ ԱՄՆ կողմից Վրաստանի ճանաչումից և Էդուարդ Շևարդնաձեի՝ Վրաստան վերադառնալուց հետո, ինչը պայմանավորված էր Վրաստանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմով: Նշենք, որ 1992 թ. հունվարին Վրաստանում տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, ինչի արդյունքում Վրաստանի նախագահ Զվիադ Գամսախուրդիան իշխանությունից զրկվեց: 1992 թ. մարտին Վրաստանում հիմնվում է Պետական Խորհուրդ, որի ղեկավարությունը ստանձնելու համար նույն ամսին Վրաստան է հրավիրվում Էդուարդ Շևարդնաձեն⁷⁶: 1992 թ. վերջերին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը պաշտոնական այցով ժամանեց Վրաստան: Այցի ընթացքում Ս. Դեմիրելը և Է. Շևարդնաձեն ստորագրեցին Բարեկամության և համագործակցության մասին պայմանագիրը⁷⁷: 1992 թ. դեկտեմբերին Թուրքիան Վրաստանին տրամադրեց 50 մլն. դոլար վարկ՝ ձեռք բերելու ցորեն և այլ ապրանքներ, ինչը նաև նպատակ էր հետապնդում՝ խթանելու թուրքական մասնավոր ներդրումները երկրում⁷⁸:

Թեև Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նրա հետ, այնուամենայնիվ թուրք-վրացական հարաբերություններում սկզբնական շրջանում որոշակի լարվածություն էր նկատվում: Թուրքիան ձեռնպահ էր մնում Վրաստանի հետ հարաբերությունները զարգացնելուց, ինչը մեծապես պայմանավորված էր Վրաստանում ընթացող ներքին առճակատմամբ: Բացի այդ, վրաց-աբխազական հակամարտությունը, որը սկսվել էր 1992 թ. օգոստոսի 14-ին վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժմամբ, Թուրքիային կանգնեցրել էր դժվարին երկնտրանքի առջև⁷⁹: Մի կողմից, Թուրքիան հարավկովկասյան իր քաղաքականությունն իրականացնելիս մեծ կարևորություն էր տալիս Վրաստանին, մյուս կողմից՝ վրաց-աբխազական հակամարտության սկսվելուն

⁷⁶ Roman Szporluk, *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, New York, 1994, p. 287; Glenn E. Curtis, *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Country studies*, Washington D.C., 1995, pp. 209-210; Carolyn McGiffert Ekedahl and Melvin A. Goodman, *The Wars of Eduard Shevardnadze*, Pennsylvania, 1997, p. 257.

⁷⁷ Manos Karagiannis, *The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil*, <http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.

⁷⁸ Glenn E. Curtis, նշվ. աշխ., էջ 225:

⁷⁹ Roman Szporluk, նշվ. աշխ., էջ 294:

պես՝ Թուրքիայում աննախադեպ կերպով ակտիվացավ աբխազական և չերքեզական համայնքների գործունեությունը:

Տարիների ընթացքում Թուրքիայում ձևավորվել էր ազդեցիկ հյուսիսկովկասյան համայնք: Թուրքիայում գոյություն ունեն մոտ 40 հյուսիսկովկասյան ժողովուրդներ՝ աբխազներ, կաբարդիներ, դաղստանցիներ, ինգուշներ, չեչեններ և այլոք, և այս բոլոր ժողովուրդներին անվանում են «չերքեզներ»: Իսկ չերքեզներն իրենց սովորաբար անվանում են ադիգեյցիներ⁸⁰: Նշենք, որ չերքեզական համայնքը մեծ հարգանք էր վայելում Օսմանյան կայսրությունում⁸¹: 1990-ականների սկզբներին, ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, Թուրքիայում աբխազական սփյուռքը կազմում էր մոտ 500-700 հազար, իսկ ընդհանուր առմամբ Թուրքիայում բնակվում էին մոտ 2 մլն. հյուսիսկովկասցիներ⁸²: Թուրքիայում հյուսիսկովկասցիները մեծամասամբ բնակվում են արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայում, իսկ 1995 թ. համայնքի ունեցած վիճակագրական տվյալներով բնակչության 60 տոկոսը բնակվել են Ստամբուլում, Անկարայում և Սամսունում⁸³:

Այսպիսով, Թուրքիայում ժամանակի ընթացքում ձևավորվել էր մոտ 2 միլիոն բնակչություն ունեցող չերքեզական սփյուռքը: Չերքեզական սփյուռքի կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեին դեռևս 1908 թ.-ից Թուրքիայում ստեղծված հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները: Մինչև 1980-ականների վերջերը հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների գործունեությունը հիմնականում նպատակաուղծված էր էթնիկ համախմբվածության զարգացմանը և թուրքացման գործընթացին հակազդմանը: Խորհրդային Միությունում իրականացվող վերակառուցման քաղաքականությունը հնարավորություն ընձեռեց Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքին այցելելու իրենց նախնիների բնակավայրերը և Հյուսիսային Կովկասից հրավիրելու ուսանողների և քաղաքական գործիչների⁸⁴:

⁸⁰ Riexs Smeets, *Circassia*.- Central Asian Survey, Vol. 14, № 1, March 1995, p. 111.

⁸¹ Թուրքիայում չերքեզական սփյուռքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Авакян Арсен**, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX — первая четверть XX вв.), Ереван, 2001, с. 421.

⁸² Sever Metin, *Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, 1999, p. 183; Yedi Yıldız, *Aylık Dergisi*, Mayıs 1994, s.12.

⁸³ Egbert Wesseling, *The North Caucasian Diaspora in Turkey*,

www.kapba.de/CaucasianDiaspora.html.

⁸⁴ Lowell Bezanis, *Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey*.- Central Asian Survey, Vol. 13, № 1 Winter 1994, p. 85.

1992 թ. Կովկասյան Մշակութային Միության նախաձեռնությամբ 20 ալլ կազմակերպությունների հետ ստեղծվեց դաշնային մարմին՝ Կովկասյան Միությունը (Kafkas Derneği), որը շուտով ընդլայնվեց և իր 23 մասնաճյուղերով վերանվանվեց Կովկասյան Մշակութային Միության (Kafkas Kültür Derneği): Այն մինչ օրս համդիսանում է թուրքիայում հյուսիսկովկասցիների ամենաազդեցիկ կառույցը⁸⁵:

Հյուսիսկովկասյան համայնքը վրաց-աբխազական հակամարտության ընթացքում ակտիվ լոբիստական գործունեություն էր տանում ոչ միայն թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, այլև՝ բուն թուրք հասարակության լայն շրջանակներում: Հաջող լոբիստական գործունեության շնորհիվ թուրքիայում գործող «Կովկասաաբխազական համերաշխության կոմիտեն» թուրքիայի տարբեր քաղաքական կուսակցությունների աջակցությունը ստացավ: 1992 թ. հոկտեմբերին թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովում (ԹԱՄԺ) թեժ քննարկումներ ծագեցին մի կողմից՝ աբխազներին, մյուս կողմից՝ վրացական իշխանությաննների աջակցող պատգամավորների միջև: Այս քննարկումների արդյունքում Վրաստանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի հիման վրա ձեռք բերվեց փոխզիջում: Թուրքիան աբխազներին և վրացիներին հումանիտար օգնություն էր ցուցաբերելու հավասարապես: Այս հանգամանքը վկայում է, որ թուրքիայում ձևավորված աբխազ էթնիկ համայնքը խորհրդարանում լոբիստական գործունեության ճանապարհով կարողացավ ազդել Հարավային Կովկասում թուրքական քաղաքականության վրա⁸⁶:

Բացի այդ, թուրքիայի իշխանությունները չէին խոչնդոտում թուրքիայում բնակվող չեքեզական համայնքին աջակցելու աբխազներին, ինչն անհանգստացնում էր պաշտոնական թբիլիսիին⁸⁷: Աբխազական համայնքի ակտիվ գործունեության մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ 1992–1993 թթ. Աբխազիայի նախագահ Վլադիսլավ Արծիբեբան մի քանի անգամ այցելեց թուրքիա, ու, թեև երբեք թուրքիայի պաշտոնատար անձանց կողմից ընդունելության չարժանացավ, այնուամենայնիվ աբխազական լոբիի ակտիվ ազդեցու-

⁸⁵ Marje, Sönmez Baykan, Bir Ulus Olmak, Bir Vatana Sahib Olabilmek İçin Birlemek Zorundayız, October 1992, pp. 4-5.

⁸⁶ Gareth M. Winrow, Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns. London, Royal Institute of International Affairs, 2000, p. 33.

⁸⁷ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 146:

թյան արդյունքում Թուրքիայի հասարակական կարծիքի զգալի մասն իր աջակցությունը հայտնեց Աբխազիային⁸⁸։ Այս ամենը չէր կարող չանհանգստացնել վրացական իշխանություններին, ինչն իր ազդեցությունն էր թողնում թուրք-վրացական հարաբերությունների վրա։

Թեև վրաց-աբխազական պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հասարակության մեծ մասի համակրանքն աբխազների կողմն էր, այնուամենայնիվ պաշտոնական Անկարան միշտ էլ հանդես էր գալիս Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին։ Օրինակ, վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելու կապակցությամբ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Յիքմեթ Չեթինը նշեց. «Պա Վրաստանի ներքին գործն է»։ Իր հերթին Թուրքիայի փոխվարչապետ Է. Ինոնյուն խստորեն դատապարտեց Չարավային Օսիային և Աբխազիային Վրաստանում տեղի ունեցած ընտրություններին չմասնակցելու համար։ Իսկ 1992 թ. հոկտեմբերի 13-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը հանդես եկավ Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին հայտարարությամբ⁸⁹։

Անդրադառնալով վրաց-աբխազական հակամարտությանը՝ պետք է նշել, որ պատերազմի ընթացքում ռուս-վրացական հարաբերությունները լարված բնույթ էին կրում, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անմիջական բախման եզրին էին գտնվում, քանզի վրաց-աբխազական հակամարտությունում Ռուսաստանը մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում աբխազական կողմին, ինչը առաջացնում էր Վրաստանի խիստ դժգոհությունը⁹⁰։ Ելնելով այս հանգամանքից՝ Վրաստանը ցանկանում էր հակամարտության մեջ անմիջականորեն ներգրավել Արևմուտքին, միջազգային կազմակերպություններին և հատկապես Թուրքիային։

Այս ցանկությունն էլ ավելի մեծացավ, երբ 1992 թ. հոկտեմբերին աբխազական կողմին հաջողվեց գրավել Գագրան, որին անմիջապես հաջորդեց Է. Շևարդնաձեի դիմումը ՆԱՏՕ-ին, որում նա խնդրում էր վերջինին աջակցություն ցուցաբերել աբխազական հիմնահարցում։ Ավելին, Վրաստանի ղեկավարը հայտարարեց, որ չի

⁸⁸ Mehmet Tütüncü, *The Caucasus Policy of Turkey (1990-1997): Caucasus: War and Peace: New World Disorder in Caucasasia*, Haarlem: SOTA, 1998, p. 195.

⁸⁹ Yedi Yıldız, *Aylık Dergisi*, Ekim 1994, s. 12.

⁹⁰ Ghia Nodia, *Georgian Perspectives*.

www.abkhazia.georgia.parliament.ge/Publications/Georgian/ghia_nodia.htm.

բացառում Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունը խաղաքարար գործընթացին. «Թո՛ղ մասնակցի Ռուսաստանը, բայց թո՛ղ իր խոսքն ասի նաև Թուրքիան»⁹¹: Սակայն վրաց-աբխազական պատերազմում Արևմուտքը չօգնեց Վրաստանին: Ըստ որոշ հետազոտողների, դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ Շևարդնաձեն, խուսանավելով Արևմուտքի և Ռուսաստանի միջև, բավարար չափով չէր դրսևորում հստակ արտահայտված արևմտյան կողմնորոշում: «Շևարդնաձեի դիմումը Արևմուտքին երբեք հստակ չի եղել, ահա թե ինչու Արևմուտքը չարձագանքեց համապատասխան ձևով»⁹²:

Իրոք, Վրաստանի ղեկավարության ոչ հստակ դիրքորոշումն էր հիմնական պատճառը, որ վրաց-աբխազական պատերազմում Արևմուտքը չաջակցեց Վրաստանին: Այսպես, 1993 թ. Էդուարդ Շևարդնաձեն, հաշվի առնելով Աբխազիայում ստեղծված բարդ իրավիճակը և Արևմուտքի մերժողական դիրքորոշումը՝ աջակցել Վրաստանին ծագած էթնիկական հակամարտությունում, հարկադրված էր փնտրել Մոսկվայի աջակցությունը: 1994 թ. փետրվարի 3-ին Թբիլիսիում Ռուսաստանը և Վրաստանը ստորագրեցին ռուս-վրացական Բարեկամության և համագործակցության մասին համաձայնագիրը, ինչպես նաև 24 ալլ համաձայնագրեր, որոնց թվում էր նաև Վրաստանում ռուսական ռազմակայանների ստեղծման մասին պայմանագիրը, որտեղ հատուկ նշված էր Ռուսաստանի իրավունքը Վրաստանում 25 տարով ունենալու ռազմակայաններ⁹³: Սրան հաջորդեց Վրաստանի հարկադիր ամրամակցությունը ԱՊՀ-ին⁹⁴: Վրաստանում տեղի ունեցող վերոհիշյալ իրադարձությունները փոփոխություններ մտցրեցին Վրաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ:

1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Վրաստանին, ինչը պայմանավորված էր հետևյալ

⁹¹ Свободная Грузия, 10.10.1992.

⁹² Տե՛ս օրինակ Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin, Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia, London, 1998, p. 30.

⁹³ Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan, նշվ. աշխ., p. 587; Carolyn McGiffert Ekedahl and Melvin A. Goodman, նշվ. աշխ., էջ 270; Douglas W. Blum, Russia's Future: Consolidation or Disintegration?, San Francisco, 1994, p. 78.

⁹⁴ Robert Ketcherside, Georgia: A Country Out of Control, www.zombiezodiac.com/rob/ps271.htm; Carolyn McGiffert Ekedahl and Melvin A. Goodman, նշվ. աշխ., էջ 257:

գործոններով: Առաջին, Ռուսաստանն ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում Հարավային Կովկասում վերականգնելու իր գերակա դիրքը, որը սասանվել էր ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում: Երկրորդ, թուրքիային լուրջ մտահոգություն էին պատճառում ոչ միայն Վրաստանի շուրջ կատարվող իրադարձություններն, այլ նաև Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը: Երրորդ, թուրքիայի համար Վրաստանի նշանակության մեծացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ 1994 թ. թուրքիան Վրաստանին սկսեց դիտել որպես Կասպից ծովից աղբբեջանական նավթի փոխադրման ուղիների համար մրցավազքում առավել իրական տարանցիկ երկիր⁹⁵: Ուստի թուրքիան սկսեց ավելի ակտիվորեն քայլեր ձեռնարկել թուրք-վրացական հարաբերությունները բարելավելու համար:

Վրաց-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղված 1994 թ. հունվարին Վրաստանի ղեկավար Էդուարդ Շևարդնաձեի պաշտոնական այցը Թուրքիա: Այցի ընթացքում Է. Շևարդնաձեն և Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելն Անկարայում ստորագրեցին հռչակագիր, որտեղ կոչները հաստատում էին իրենց պարտավորությունն՝ աջակցելու անկախությանը, խաղաղությանը, կայունությանը և ժողովրդավարությանը: Վրաստանի և Թուրքիայի ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենց համագործակցությունն ուղված է լինելու ողջ տարածաշրջանի կայունացմանը: Բացի այդ, ստորագրվեցին առևտրական և տնտեսական մի շարք համաձայնագրեր⁹⁶:

Թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Թուրքիան, երկկողմ հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված, լուրջ նպատակներ էին հետապնդում: Վրաստանը Թուրքիային համարում էր արժեքավոր դաշնակից տարածաշրջանում և Թուրքիայի օգնությամբ ցանկանում էր ամրապնդել իր անկախությունն, ապահովել այլընտրանքային առևտրի և ներդրումների աղբյուր, որը կհավասարակշռեր Ռուսաստանի ազդեցությունը Վրաստանի տնտեսության վրա: Վերլուծելով վրաց-թուրքական մերձեցման պատճառները՝ թուրք հայտնի վերլուծաբան Ջեյնո Բարանը նշում է. «Նախկինում Վրաստանն օս-

⁹⁵ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁹⁶ Manos Karagiannis, The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil,

<http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.

մանցիների դեմ պայքարելու համար ռուսներից խնդրում էր օգնություն, սակայն այսօր Վրաստանը ռազմական, տնտեսական և քաղաքական աջակցություն է ստանում Թուրքիայից»⁹⁷:

Մյուս կողմից, 90-ականների սկզբներին հարավկովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներին Թուրքիայի ակտիվ ներգրավմանն աջակցելով՝ Վրաստանը ցանկանում էր ոչ միայն թուլացնել Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերն, այլ նաև Թուրքիայի հետ սերտ հարաբերությունների օգնությամբ զարգացնել հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ: Վրաստանը գտնում էր, որ Թուրքիայի, որպես ՆԱՏՕ-ի կարևորագույն անդամ-պետության հետ հարաբերությունների ամրապնդումն էական ազդեցություն կունենա Վրաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև հարաբերությունների զարգացման գործում⁹⁸: Ուշագրավ է, որ Վրաստանի ղեկավար Էդուարդ Շևարդնաձեն 1992 թ. մարտին Անկարա կատարած այցելությունից վերադառնալուց հետո հայտարարել էր, որ «վրաց-թուրքական հարաբերությունները մոտ են ռազմավարական լինելուն»⁹⁹: Թուրքական որոշ հետազոտողներ նույնիսկ համարում են, որ Վրաստանն իր իրական անկախության համար պարտական է Թուրքիային: Նրանց կարծիքով, Թուրքիայի հարևան լինելու հանգամանքը թույլ տվեց Վրաստանին նախկինում գոյություն ունեցող առևտրային համակարգի գրեթե համընդհանուր կործանման ֆոնի վրա վերակազմավորել իր արտաքին կապերը: Սահմանային Սարախի-Բաթում կետի բացումը հսկայական ազդեցություն ունեցավ Վրաստանի արտաքին տնտեսական կապերի վրա: Թուրքիայի հետ սահմանակետերը Վրաստանի համար դարձան պատուհան դեպի արտաքին աշխարհ¹⁰⁰:

⁹⁷ Մեքերումն ըստ Singh Gajendra, Russian Bear Calls on Gray Wolf.- Asia Times Online, 31.08.2004,

http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/FH28Ag01.html.

⁹⁸ Achim Wennmann, Renewed Armed Conflict in Georgia? Options For Peace Policy in a New Phase of Conflict Resolution, Program for the Study of International Organization(s), Graduate Institute of International Studies, Geneva, May 2006, p. 25.

⁹⁹ Оганесян Н., Некоторые особенности этнорегиональной политики Армении, Этническая и региональная политика Армении и Грузии.- Материалы круглого стола 16-19 апреля 1999 г., Ереван, 1999, с. 58.

¹⁰⁰ Տե՛ս օրինակ Гольтекин Б., Турция-Южный Кавказ: анализ современной ситуации, Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность.- Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, 2004, с. 58.

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա նա, ունենալով բավականին սերտ հարաբերություններ Ադրբեյջանի հետ, Վրաստանի հետ հարաբերությունների բարելավմամբ ակնկալում էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը ողջ տարածաշրջանում: Թուրքիայի համար թուրք-վրացական բարիդրացիական հարաբերությունները կարևոր էին նաև նրանով, որ Թուրքիայի հարաբերություններն իր հարևան երկրներից Իրանի, ՀՀ-ի և Սիրիայի հետ բավականին լարված էին, ուստի տրանսպորտային բեռնափոխադրումների բնագավառում Վրաստանը շատ կարևոր նշանակություն ուներ Թուրքիայի համար¹⁰¹:

Հատկանշական է, որ Աբխազիան Վրաստանի դեմ իր անկախության համար մղվող պատերազմում նույնպես մեծ ակնկալիքներ ուներ Թուրքիայից և հատկապես Թուրքիայի չերքեզական համայնքից, ուստի ակտիվ ջանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ: Վրաց-աբխազական պատերազմի ամենաթեժ պահին՝ 1993 թ. հունվարի 27-ին, Աբխազիայի նախագահ Վլադիսլավ Արծինբան կոչով դիմեց Աբխազիայից դուրս գտնվող բոլոր աբխազներին և չերքեզներին վերադառնալու Աբխազիա: Նա, մասնավորապես, ասում էր. «...Մեր զինված պայքարին աջակցելու եկան Հյուսիսային Կովկասի մեր եղբայրները, Թուրքիայում, Սիրիայում, Հորդանանում ապրող աբխազները, կաբարդիները, ադիգեյցիները, ինչպես նաև մեզ աջակցելու եկան հայերը, ռուսները, թաթարները: Սրանով պատերազմի շրջանակներն ընդլայնվեցին: 6 ամիս ընթացող այս պատերազմում թշնամին մեծ կորուստներ ունեցավ: Սիսա այսպիսի հանգամանքներում աշխարհում ապրող բոլոր չերքեզներին կոչ եմ անում հնարավոր ամեն ինչ անել մեր հայրենիքին օգնելու համար»¹⁰²:

Թուրքիան նույնպես բավականին լուրջ կարևորություն էր տալիս Աբխազիային և թուրք-աբխազական հարաբերություններին: Աբխազիան, որը կարևոր դիրք էր գրավում սևծովյան ավազանում և կովկասյան տարածաշրջանում, ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից մեծ նշանակություն ուներ Թուրքիայի համար: Աբխազիայի հետ հարաբերություններում Թուրքիան իր քաղաքական

¹⁰¹ Manos Karagiannis, The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil, <http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.

¹⁰² Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Ocak 1993, s. 11-12.

նպատակները հետապնդելիս օգտագործում էր թուրք-աբխազական մշակութային և տնտեսական հարաբերությունները: Թուրքիայի ղեկավարությունը բավականին հետևողական քաղաքականություն էր վարում Աբխազիայում թուրքական մշակութային տարրերի ներմուծման և ընդլայնման հարցերում: Թուրքական մշակույթի ներթափանցումն Աբխազիա լայն թափ էր ստացել դեռևս Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակ, երբ 16-րդ դարում թուրքական իշխանությունները բռնի ուժով իսլամը ներմուծեցին Աբխազիա, իսկ 17-րդ դարի սկզբին Աբխազիայում իսլամի ազդեցությունը բավականին ուժեղացավ: Սակայն Աբխազիայում իսլամը հասարակական մակարդակով այդպես էլ լայն տարածում չստացավ, և ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների այսօր Աբխազիայի բնակչության միայն 20-30 տոկոսն է իսլամադավան¹⁰³: Հավելենք, որ 90-ականների սկզբներից Թուրքիայի ղեկավարության անմիջական աջակցությամբ Աբխազիայում լայն թափ ստացավ իսլամի և թուրքերենի տարածումը, որն անկասկած ուղված էր Աբխազիայում ուղղափառ քրիստոնեության ազդեցության շրջանակների թուլացմանը և հատկապես ռուսական մշակութային գերակայությանը¹⁰⁴:

Անդրադառնալով տնտեսական հարաբերություններին՝ ընդգծենք, որ Թուրքիան բավականին մեծ ուշադրություն է դարձնում Աբխազիայի տնտեսության մեջ թուրքական կապիտալի ակտիվ ներթափանցմանը, որը բավականին աշխուժացավ հատկապես վերջին տասնամյակում: Աբխազիայում թուրքական կապիտալը հատկապես կենտրոնացված է ածխի արդյունահանման և վերամշակման ոլորտում և ամշարծ գույքի առք ու վաճառքի բնագավառում¹⁰⁵: Հատկանշական է, որ ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների ածխի արդյունահանման ու վերամշակման ոլորտում Աբխազիայի ղեկավարները թուրքական ընկերությունների հետ ստորագրել են Թքվարչալի ածխի արդյունահանման շուրջ երկու նախագիծ-պայմանագիր՝ 10 տարվա ժամկետով, որոնց իրականացման արդյունքում Աբխազիայի պետությունը կհամալրվի մոտ 100-140 մլն. դոլարով¹⁰⁶: Բացի այդ թուրքական կազմակերպությունները Աբխազիա են բերում տարբեր

¹⁰³ Կարեն Վերանյան, Աբխազիան աշխարհաքաղաքական շահերի խաչմերուկում.- 21-րդ դար, 2005., 4, էջ 52:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

տեսակի մթերքներ և վառելիք, ու դուրս են տանում այնտեղից թանկարժեք փայտանյութ և գունավոր մետաղ: Օրինակ, միայն 1999 թ. Աբխազիայից դուրս է տարվել 38 հզ/մ³ փայտանյութ, 32 հզ/տ մետաղաջարդոն և 40 հզ/տ գունավոր մետաղ: 2000 թ. Գագրա քաղաքի միայն փայտային տնտեսությունը թուրքիա է տարել ավելի քան 50 հզ/մ³ փայտանյութ¹⁰⁷:

Այսպիսով, վրաց-աբխազական հակամարտությունում թուրքիայի ներգրավմամբ էականորեն շահագրգռված էին թե՛ վրացական կողմը, և թե՛ աբխազական կողմը, ինչը վրաց-աբխազական հակամարտությունում թուրքիային տալիս է շատ շահեկան դեր:

Ինչպես վերը նշվեց, թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքը շոշափելի դեր է ունեցել Աբխազիայի համար վրաց-աբխազական հակամարտությունում: Վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելուն պես թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքն ակտիվորեն ներգրավվեց հակամարտության մեջ: Վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժումից 2 օր անց՝ 1992 թ. օգոստոսի 16-ին Կովկասյան Միության (Kaf-Der) նախաձեռնությամբ Ստամբուլում և Անկարայում կազմակերպվեցին հզոր ցույցեր ընդդեմ վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժման և թուրքիայի կառավարության պասիվ դիրքորոշման: Ցույցերին մասնակցում էին հազարավոր հյուսիսկովկասցիներ: Կովկասյան Միությունը սկսեց ակտիվ լոբիստական քաղաքականություն վարել, որը կենտրոնացված էր թուրքիայի և Ռուսաստանի ուղղությամբ:

1992 թ. օգոստոսի 22-ին թուրքիայի հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ՝ դատապարտելով Վրաստանի ներխուժումն Աբխազիա: Առաջին անգամ չեքեզական համայնքը հանդես եկավ որպես միասնական ուժ: Հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ ոչ միայն հարյուրավոր կամավորներ մեկնում էին Աբխազիա և պայքարում ընդդեմ վրացական զորքերի, այլ նաև հսկայական չափերի դրամական և պարենային օգնություն էր ցուցաբերվում Աբխազիային¹⁰⁸: Դրան հաջորդեց 1992 թ. օգոստոսին ադիգեյցիների և աբ-

¹⁰⁷ Էդուարդ Աբրահամյան, Թուրքիայի ռազմավարական շահերն ու անկախ Աբխազիան, <http://www.mitq.org/print/?l=arm&dir=2&news=2058>.

¹⁰⁸ Egbert Wesselink, The North Caucasian Diaspora In Turkey, <http://www.kapba.de/CaucasianDiaspora.html>.

խազների միջազգային Միության նախագահ Յուրի Կալմիկովի հայտարարությունը, որտեղ նա նախազգուշացնում էր Վրաստանի դեկավար Է. Շևարդնաձեին, որ եթե Վրաստանը սկսի համընդհանուր զորահավաք, ապա, ի պատասխան դրա, նա կոչ կանի հյուսիսկովկասցիների համայնքին զինվելու ընդդեմ վրացիների¹⁰⁹:

1992 թ. մոտ 150 հյուսիսկովկասցիներ են ժամանել Թուրքիայից պաթարելու Աբխազիայի կողմում¹¹⁰: Բացի այդ, բավականին մեծ թվով կամավորներ Յորդանանից և Սիրիայից ժամանել են Աբխազիա, որոնցից շատերը մնացել են այնտեղ պատերազմից հետո: Այդ կապակցությամբ բավականին հետաքրքիր դիտարկում էր արել Յեյսինկյան «Human Rights Watch» կազմակերպությունը: Ըստ կազմակերպության դիտարկման, «Աբխազական ղեկավարությունը երախտապարտ էր, որ պատերազմի ժամանակ չերքեզական սփյուռքից ստացել էր ոչ միայն նշանակալից ֆինանսական աջակցություն, այլ նաև բավականաչափ թվով մարտիկներ»¹¹¹:

1993 թ. հունիսի 20-25-ը ՌԴ-ի Մայկոպ քաղաքում տեղի ունեցավ Չերքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսը: Կոնգրեսի չորսանակներում իրականացրած միջոցառումներից հետո՝ 1993 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Աբխազիա վերադառնալիս Չերքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսի անդամ, նրա տպագիր օրգանի՝ «Nart Gazetesi» գլխավոր խմբագիր Նեգուշ Շարիանը «Yedi Yıldız» ամսագրին տված հարցազրույցում հանգամանորեն անդրադարձել էր կոնգրեսի չորսանակներում իրականացված միջոցառումներին և քննարկված հարցերին: Նեգուշ Շարիանը մասնավորապես նշել էր, որ իրենց հայրենիքի մասնիկը կազմող Աբխազիայում պատերազմ սկսվելուն պես, այն պաշտպանելու համար բավականին մեծ թվով աբխազներ և հյուսիսկովկասցիներ Թուրքիայից, Սիրիայից և աշխարհի մյուս մասերից ժամանեցին Աբխազիա՝ օգնելու իրենց եղբայրներին: Ըստ նրա, մեծ թիվ էին կազմում նաև Թուրքիայից և արաբական երկրներից ժամանած կամավորները և ընդհանրապես թուրք հասարակությունը մեծ համակրանքով էր վերաբերվում Աբխազիային¹¹²:

¹⁰⁹ Egbert Wesselink, The North Caucasian Diaspora In Turkey, <http://www.kapba.de/CaucasianDiaspora.html>.

¹¹⁰ Ibid.:

¹¹¹ Ibid.:

¹¹² Ավելի մանրամասն տե՛ս Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Eylül 1993, s. 4-6.

Ինչպես վերը նշվեց, Թուրքիայի հասարակության մեծ մասը համակրանքով էր վերաբերվում արխագներին: Այս համատեքստում հիշատակման է արժանի այն, որ, ըստ որոշ տվյալների, թուրքական հետախուզությունը և պանթյուրքիստական կազմակերպությունները նույնպես մասնակցել են վրաց-արխագական հակամարտությանը: Մասնավորապես, Թուրքիայի տարածքում, թուրքական հետախուզության և պանթյուրքիստական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությամբ ձևավորվում էին կամավորական խմբեր, որոնք, մասնակցելով ռազմական գործողություններին, աջակցել են արխագական կողմին: Կամավորների հավաքագրումը կատարվում էր Թուրքիայում բնակվող արխագ մահմեդականների թվից: Այս գործին ակտիվ աջակցություն է ցուցաբերել թուրքական «Աբխազիա»-ի հետ համերաշխության համայնք» կազմակերպությունը¹¹³:

Վրաց-արխագական հակամարտությունում Աբխազիային շոշափելի աջակցություն են ցուցաբերել ոչ միայն Վրաստանի և Աբխազիայի էթնիկ փոքրամասնությունները՝ հայերը, ռուսները, ուկրաինացիները, թուրքերը, հույները և մյուսները, որոնք արխագների հետ միասին պայքարել են վրացական զորքերի դեմ, այլ նաև Զյուսիսային Կովկասի հանրապետության ժողովուրդները՝ չեչենները, ադղերները, չերքեզները և մյուսները¹¹⁴:

1994 թ. վրացական կողմի պարտությամբ ավարտվեց վրաց-արխագական հակամարտությունը: 1993 թ. դեկտեմբերի 1-ին ժնկում ՄԱԿ-ի հովանու ներքո և ՌԴ միջնորդությամբ, կողմերը ստորագրեցին Փոխըմբռնման մասին հուշագիրը, որով նախատեսվում էր կրակի դադարեցում մասին հուշագրի վարման շրջանում և պատանդների փոխանակում¹¹⁵: Իսկ 1994 թ. ապրիլի 4-ին Մոսկվայում ստորագրվեց 2 կարևոր փաստաթուղթ՝ Փախստականների և տեղահանված անձանց կամավոր վերադարձի և Քաղաքական միջոցներով վրաց-արխագական հակամարտության կարգավորման մասին հայտարարության ընդունումը¹¹⁶:

¹¹³ Сваранц А. նշվ. աշխ., էջ 491:

¹¹⁴ Vyacheslav Chirikba, The Georgian-Abkhazian Conflict: In Search of Ways Out, http://www.circassianworld.com/Conflict_Georgian_Abkhazian.html.

¹¹⁵ Stuart Kaufman, Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War, London, 2001, p. 122, SIPRI Yearbook 1995, Oxford 1995, p. 251.

¹¹⁶ Зверев А., Спорные Границы на Кавказе. Этнические конфликты на Кавказе, 1988-1994гг., Глава 1, VUB University Press, 1996, с.18; Alexander Krylov, The Georgian-Abkhazian conflict, <http://www.kapba.de/TheGeorgian-AbkhazianConflict.html>.

Նկատենք, որ բացի Աբխազիայից թուրքիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև արևելյան սևծովյան ավազանում կարևոր դիրք զբաղեցնող Աջարիային, որի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը մահմեդական է: Թուրքիան ուշադիր հետևում է Աջարիայի շուրջ ընթացող գործընթացներին և հատկապես 1921 թ. Կարսի պայմանագրի հավանական վերանայման խոսակցություններին¹¹⁷: Հարկ է նշել, որ 1990-ականներին պաշտոնական Թբիլիսիի և Բաթումիի միջև առկա էր լուրջ լարվածություն՝ ինչը մեծապես պայմանավորված էր Աջարիայի իշխանությունների ինքնուրույնության դրսևորումներով: Թեև Աջարիան՝ հանձնիս նրա նախկին ղեկավար Ասլան Աբաշիձեի բազմիցս հավաստիացնում էր, որ Աջարիայի ինքնավար Հանրապետությունը արտաքին, այդ թվում և արտաքին տնտեսական քաղաքականության հարցերում ընդունում է պաշտոնական Թբիլիսիի իրավասությունը, այնուամենայնիվ ինքնավար հանրապետությունում միջազգային ներդրումների, համատեղ ձեռնարկությունների, առևտրի և միջսահմանային համագործակցությանն առնչվող հարցերում վերջնական որոշումները ընդունվում էին Բաթումիում, այլ ոչ թե՝ Թբիլիսիում: Վերոհիշյալ հարցերում Աջարիան հատկապես շատ համաձայնագրեր էր կնքում հարևան Թուրքիայի հետ, որի հետ նա պահպանում և զարգացնում էր սերտ տնտեսական և այլ հարաբերություններ¹¹⁸: Հավելենք, որ ի տարբերություն Աբխազիայի, Աջարիայի հետ Թուրքիան ունի նաև ցամաքային սահման:

Հատկանշական է, որ 1990-ականներին պաշտոնական Թբիլիսիի և Աջարիայի միջև ընթացող այս մրցակցության ընթացքում Աջարիայի ղեկավարը չէր խորշում վերջնագրի լեզվով խոսել պաշտոնական Թբիլիսիի հետ: 1999 թ. ամռանը, երբ Թբիլիսիի և Բաթումիի միջև կրկին սրվեցին հարաբերությունները, Ասլան Աբաշիձեն նախազգուշացրեց, որ Վրաստանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից Աջարիայի տնտեսական շրջափակման շարունակվելու պարագայում տեղի իշխանությունները որոշում կկայացնեն՝ գործածելու 1921 թ. Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդայնացված երեք հանրապետությունների միջև կնքված Կարսի պայմանագիրը: Խոսքը գնում է վերոհիշյալ պայմանագրի կետերից մեկի մասին, համա-

¹¹⁷ Կարեն Վերանյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

¹¹⁸ Галжиев К.С., նշվ. աշխ., էջ 165:

ծայն որի թուրքական նավերը աջարական նավահանգիստներ ազատ ելումուտի իրավունք էին ստանում՝ առանց որևէ մաքսային վերահսկողության¹¹⁹։ Ուշագրավ է, որ Աջարիայի իշխանությունները իրենց դիրքորոշումը փաստարկում էին նրանով, որ 1993 թ. Կարսի պայմանագիրը վավերացվել էր Վրաստանի խորհրդարանի կողմից¹²⁰։ Այսպիսով, պաշտոնական Թբիլիսիի և Բաթումիի միջև ընթացող լարվածության պայմաններում Թուրքիան կարող է հնարավորություն ստանալ՝ ամրապնդելու իր դիրքերը Աջարիայի ներքաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ոլորտներում։

1.3. ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-Ի ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԵՎ ԼՂ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ (1991-1994 թթ.)

ԽՍՀՄ փլուզումից և հայոց անկախ պետականության վերականգնումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունները եղել են ինչպես ազգային, այնպես էլ տարածաշրջանային հիմնախնդիրների կարևորագույն բաղկացուցիչ։ Անկախության ձեռք բերումից ի վեր ՀՀ-ն միանգամից առնչվեց մի շարք բարդ խնդիրների հետ, որոնց լուծումը կենսական նշանակություն ուներ նորանկախ հանրապետության համար։ Այդ խնդիրներից մեկն էլ տարածաշրջանի ամենաազդեցիկ երկրներից մեկի՝ Թուրքիայի հետ բնականոն դրացիական հարաբերությունների հաստատումն էր։ Նորանկախ ՀՀ-ի ռազմաստրատեգիական դիրքը ստիպում է, շրջանցելով որոշ խոչընդոտներ, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել հարևան բոլոր երկրների հետ։

1991 թ. սեպտեմբերից սկսած հայ-թուրքական բնականոն հարաբերությունների հաստատմանն ու հետագա զարգացմանն ուղևած ջանքերը պայմանավորված են եղել նախևառաջ մի շարք կարևոր քաղաքական խնդիրներով։ Նախևառաջ դա ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականության թուլությունն էր Հարավային Կովկասում, ինչը պայմանավորված էր Ռուսաստանի ներքին անկայունության և Արևմուտքի կողմից գործադրած ճնշումներով։ Այդ պատճառով ՀՀ-ն ստիպված էր իր արտաքին քաղաքականությունը իրականացնել՝

¹¹⁹ Гаджиев К.С., *Ուշվ. աշխ.*, էջ 166:

¹²⁰ Независимая Газета, 05.08.1999.

հենգվելով միայն իր ուժերի վրա, որը նպատակ էր հետապնդում երաշխավորել խաղաղությունը տարածաշրջանում և երկրի բնակչունը զարգացում: Թուրքիայի հետ նորմալ կապերի հաստատումը թելադրված էր նաև լուրջ տնտեսական նպատակներով. ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և նորանկախ հանրապետությունների միջև օր-օրի կտրվող կապը, տնտեսության սկսած դեզինտեգրացումը, ինչպես նաև նախկին կոմունիկացիաների անհուսալիությունը՝ կապված ներքին անկայության հետ: Հարևան երկրներ Վրաստանն ու Ադրբեջանը ՀՀ-ին ստիպեցին նոր ուղիներ փնտրել արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելու, ինչպես նաև արտաքին շուկա դուրս գալու համար, ինչը կարևոր էր նախևառաջ ՀՀ-ն հզոր արդյունաբերական պոտենցիալը պահպանելու համար: Դա ստիպեց այլընտրանքային ուղիներ փնտրել նախ և առաջ Իրանով և Թուրքիայով:

ԼՂ հակամարտության ընթացքում Թուրքիան Ադրբեջանին ցուցաբերեց քաղաքական, ռազմաֆինանսական և դիվանագիտական մեծ աջակցություն: Նկատի ունենալով այդ հարցի կարևորությունը՝ անհրաժեշտ է մանրամասն անդրադարձ կատարել այդ աջակցության դրսևորումներին յուրաքանչյուրին:

ԽՍՀՄ փլուզման շեմին Թուրքիան բավականին լուրջ մտավախություն ուներ՝ կապված Հայաստանի անկախության ձեռքբերման հնարավոր հետևանքների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ դեռևս 1990 թ. սկզբներին թուրք հայտնի հրապարակախոս Իլիան Սելչուքը գրում էր, որ եղբայրական Ադրբեջանի անկախացումը սթանգելի մի նպատակ էր: Սակայն այդպիսի նպատակադրումն ինքնին ենթադրում էր անկախության ճանապարհին քաջալերել նաև Հայաստանին: Վերջինիս անկախացման պարագայում Թուրքիան անխուսափելիորեն հայտնվելու էր Հունաստան-Հայաստան աքցանի մեջ: Մինչդեռ այդ երկու երկրները պահանջատիրական հավակնություններ ունեին Անատոլիայի նկատմամբ¹²¹: Սակայն ավելի ուշ ՀՀ ԳԽ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը փարատեց Թուրքիայի մտավախությունը: Նա մասնավորապես նշեց, որ Հայաստանը քաղաքակիրթ երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատեր անխտիր բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ¹²²: Թուրքիայի նախագահ

¹²¹ Հակոբ Չաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, էջ 11:

¹²² Լույս տեղում:

Թուրքոս Օզալը դրական արձագանքեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությանը: 1991 թ. հունվարի 7-ին նա, թուրքական հեռուստատեսությամբ պատասխանելով «32-րդ օր» հաղորդաշարի հեղինակ, հայտնի թուրք հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բիրանդի հարցերին, ընդգծեց, որ Թուրքիան ծրագրում է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ¹²³: Անշուշտ, այս հայտարարությունը կարող էր դրականորեն ազդել հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, սակայն Թուրքիան դեռևս չուներ հստակ դիրքորոշում Հայաստանի նկատմամբ և, բացի դրանից, ձգտում էր հասնել նրան, որ պաշտոնական երևանը չներառեր ցեղասպանության խնդիրը իր արտաքին քաղաքական օրակարգում:

Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը մասամբ հստակեցնելու նպատակով 1991 թ. ապրիլին ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի դեսպան Վոլբան Վուրալը եռօրյա պաշտոնական այցով ժամանեց Հայաստան: Այս այցը վերջին 70 տարվա ընթացքում առաջինն էր, ուստի սպասվում էր, որ այցը կխթանի հայ-թուրքական հարաբերությունները և նոր մակարդակի կբարձրացնի երկկողմ հարաբերությունները: ՀՀ ԳԽ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ նշեց. «Հայաստանը փոխվում է, և այս նոր աշխարհում պետք է նոր մտածողությամբ հարևան երկրներ լինենք: Ուզում ենք բարեկամանալ: Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխշահավետ համագործակցության: Հայաստանը որևէ տարածքային պահանջներ չունի Թուրքիայից»¹²⁴: Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ էլ նախորոշվեցին երկու պետությունների կողմից հարաբերություններ զարգացնելու գերակայությունների տարբերությունը: Եթե Հայաստանի համար երկկողմ հարաբերությունների օրակարգում առաջնային էին տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանն առնչվող խնդիրները, ապա թուրքական կողմի համար առանձնակի կարևորություն ունեին արցախյան հիմնահարցի կարգավորումն ու հայ-թուրքական գոյություն ունեցող սահմանի ճանաչման հարցերը¹²⁵: Վոլբան Վուրալի այցը լայն արձագանք ստացավ ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև՝ Թուրքիայում:

¹²³ Ազգ. 27.04.1991:

¹²⁴ Независимая Газета, 14.05.1991.

¹²⁵ Ուրբեմ Սաֆրասոյան, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատենշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, 2003, էջ 39:

Հայաստանի ղեկավարների հետ հանդիպումից հետո թուրք դիվանագետը, պատասխանելով՝ թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթի թղթակցի հարցերին, ընդգծել էր, որ Հայաստանի նորագույն ղեկավար մարմինների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրած նոր քաղաքականությունն արդիական էր և համապատասխանում էր երկու ժողովուրդների շահերին¹²⁶։ Այսպիսով, թուրք դիվանագետի այցը Հայաստան դիտվում էր որպես լավ նախադրյալ երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համատեքստում։

Սակայն շուտով հայ-թուրքական հարաբերություններում լուրջ տարածայնություններ ի հայտ եկան։ Բանն այն է, որ 1991 թ. մայիսի 11-ին «Аргументы и факты» օրաթերթում հրատարակվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հարցազրույցը, որտեղ նա, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, նշեց, որ Եվրոպայում 1920-1921 թթ. հարադոս հեղափոխության գաղափարի ծախողումից հետո, Խորհրդային Ռուսաստանն իր հայացքն ուղղեց դեպի Արևելք՝ ձգտելով ստանալ Թուրքիայի և մահմեդական ժողովուրդների համակրանքը։ Այդ նպատակին հասնելու համար Հայաստանն անդամատվեց։ Ռուսաստանը Կարսի մարզը զիջեց Թուրքիային, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին¹²⁷։ Այս մեկնաբանությունները լուրջ դժգոհություն առաջացրեցին թուրքական կողմի մոտ, ուստի պատասխանն իրեն երկար սպասել չտվեց։

Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանությունը, հանձին դեսպան Վ. Վուրալի, հանդես եկավ բողոքի նոտայով, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող ոչ մի պետական միավոր չի կարող և չպետք է մի կտոր հող տա ՀՀ-ին ...պատմական փաստերի բողոքարկումը և առավել ևս դրանց խեղաթյուրումը անթույլատրելի է»¹²⁸։

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերություններում որակական նոր փուլ սկսվեց ՀՀ-ի անկախության հռչակումից յետո։ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀՀ-ում անցկացվեց անկախության հանրաքվեն, որին հաջորդեց անկախության հռչակումը Գերագույն

¹²⁶ Hürriyet, 02.05.1991.

¹²⁷ Аргументы и факты, 11.05.1991, рус. Киреев И., Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века, М., Кнафт+ ИВ РАН, 2001, с. 366.

¹²⁸ Независимая Газета, 14.05.1991.

Խորհրդի կողմից: 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով Թուրքիայի կառավարությունը ճանաչեց ՀՀ-ի անկախությունը՝ ի թիվս նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների: Այդ կապակցությամբ 1991 թ. դեկտեմբերի 24-ին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելն ուղերձով դիմեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Ուղերձում Դեմիրելը կոչ էր անում ՀՀ-ին Թուրքիայի և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերությունների մեջ հավատարիմ մնալ միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին, ղեկավարվել բարիդրացիության սկզբունքներով և կառուցել իր քաղաքականությունը դրանց հիման վրա¹²⁹: Թուրքիան, թեև ճանաչեց ՀՀ-ի անկախությունը, այնուամենայնիվ, չշտապեց ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Նա, վկայակոչելով Հայաստանի Անկախության հռչակագիրը, իր քայլը պատճառաբանեց ՀՀ-ի հողային պահանջներով¹³⁰: Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար թուրքական կողմը որպես անհրաժեշտ նախապայման էր համարում ՀՀ-ի կողմից պաշտոնապես հրաժարումը Թուրքիայի հանդեպ տարածքային պահանջներից:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար հետագայում Թուրքիան ՀՀ-ին ներկայացրեց մի քանի այլ նախապայման, որոնք են՝ չհիշատակել 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեյջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը¹³¹: Անշուշտ, ՀՀ-ի ղեկավարությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմանները: Ըստ էության ՀՀ-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները հիմնվում են ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի իրավապայմանագրային համակարգի, Եվրախորհրդի կառույցների, Սևծովյան տնտեսական համագործակցության հռչակա-

¹²⁹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 192, թերթ 1-2:

¹³⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Արամ Անանյան, Հայոց ցեղասպանությունը հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, 2004, էջ 6:

¹³¹ Նիկոլայ Գովհաննիսյան, Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը.- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 16, Երևան, 1996, էջ 14:

գրի, Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի և Վիեննայի համաձայնագրի համաձայնագրի շրջանակներում ստանձնած փոխադարձ պարտավորությունների հիման վրա:

Թեև Թուրքիան ցուցադրաբար հրաժարվեց ԶԳ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց, պաշտոնական Անկարան ձգտում էր որոշակի հարաբերություններ հաստատել ԶԳ-ի հետ, մասնավորապես տնտեսական բնագավառում: Ահա այս համատեքստում հատկանշական էր պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը, որը հավանություն տվեց «Ալարկո Յուլդինգ» բաժնետիրական ընկերության խորհրդի նախագահ Իցհակ Ալաթոնի ծրագրին և պատրաստակամություն հայտնեց Տրապիզոնի նավահանգիստը ԶԳ տրամադրության տակ դնելու¹³²:

Համաձայն Ալաթոնի ծրագրի, միջինասիական հանրապետությունների՝ Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի, Ղազախստանի և Թուրքմենստանի հույժը, այդ թվում՝ բնական գազն ու նավթը ԶԳ-ի վրայով պետք է փոխադրվեր Տրապիզոն, իսկ այդտեղից պետք է կազմակերպվեր դրա դուրսբերումն արևմտյան շուկաներ¹³³: Ըստ այս նախագծի, Տրապիզոնի նավահանգիստը ԶԳ-ի համար դառնում էր ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն ճեղքում էր շրջափակումը, այլև վեր էր ածվում միջազգային տարանցիկ կետի Միջին Ասիա-Արևմուտք առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև անհապաղ բացել Մարգարա-Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Էրզրում-Տրապիզոն երկաթգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրիի երկաթուղային հաղորդակցությունը Տրապիզոնի նավահանգստի հետ¹³⁴: Նախագծի ֆինանսավորումն ու իրականացումը Ալաթոնի ընկերության հետ միասին ստանձնում էր ԱՄՆ-ում Զայկական Համագումարի նախագահ Զրայր Յովնանյանի «Հովտոնս քամիլընի» ընկերությունը: Այս նախագիծը իրականացնելու նպատակով Իցհակ Ալաթոնը և Զրայր Յովնանյանը Մոսկվայում ստորագրեցին «Հովտոն-Ալարկո» համատեղ բաժնետիրական ընկերության հիմնադրման մասին համաձայնագիրը¹³⁵: Ալաթոնի ծրագիրը բավա-

¹³² Հակոբ Զաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական ..., էջ 15:

¹³³ Ազգ., 23.11.1991:

¹³⁴ Նույն տեղում:

¹³⁵ Ազգ., 07.12.1991:

կանին շահավետ էր ՀՀ-ի համար և լայն հեռանկարներ էր բացում նրա առջև: Ուստի ՀՀ-ն մեծ ուշադրություն էր դարձնում դրան: Հատկանշական է, որ ամերիկյան «Հովտոմս» ընկերությունը թուրքական «Ալարկո» ընկերության հետ թուրք-ամերիկյան բաժնետիրական ընկերություն ստեղծելիս, ելակետ էր ընդունում ՀՀ-ի կառավարության հանձնարարությունը: Ծրագրի շուրջ թուրքական իշխանությունների հետ բանակցելու նպատակով հայկական կողմը ներկայացնում էր «Մոսխնտեստրոյի» ընկերության տնօրեն Վարդգես Արծրունին: 1991 թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելին ուղված նամակում ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Հրանտ Բազրադյանը նրան անվանում է ՀՀ ներկայացուցիչ¹³⁶:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի իշխանությունները նույնպես շահագրգռվածություն ցուցաբերեցին այդ նախագծին և հատկապես մեծ գոհունակությամբ էին վերաբերվում ՀՀ-ի առաջարկություններին: Այդ կապակցությամբ պաշտոնական Անկարան, ի դեմս ԱԳ նախարար Սաֆա Գիրայի, իր գոհունակությունը հայտնեց հայկական կողմի առաջարկությունների կապակցությամբ: Նա այսպես է գնահատել ՀՀ-ի նախաձեռնությունը. «Թուրքիան բարյացակամությամբ է նայում իր բոլոր հարևաններին, որոնք հրաժարվում են ամեն տեսակի թշնամանքից և ձգտում են բարեկամական հարաբերություններ ունենալ իր հետ: Այս առումով մենք դրական ենք գնահատում հայկական կողմի ձեռնարկած քայլերը: Սա դրական ազդեցություն կունենա նաև մեր գործարարների համար, որոնք ձգտում են ընդլայնել իրենց առևտրական գործունեությունն ու ինտեգրումը համաշխարհային տնտեսության մեջ»¹³⁷: Թուրքիան, պատրաստակամություն հայտնելով ՀՀ-ի հետ ընդլայնել առևտրատնտեսական կապերը, համաձայնվելով տրամադրել Տրապիզոնի նավահանգիստը, միևնույն ժամանակ փորձեց հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսական հարթությունից տեղափոխել քաղաքական հարթություն:

Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները սկսեցին հանդես գալ դարաբաղյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: Այս կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը, 1992 թ. հունվարին մասնակցելով թուրք հայտնի հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բի-

¹³⁶ Հակոբ Չաքրյան, Դարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական..., էջ 16-17:

¹³⁷ Milliyet, 10.10.1991.

րանդի «32-րդ օր» հեռուստահաղորդմանը, նշեց, որ Թուրքիան մեծապես կնպաստի հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորմանը, միայն թե ՀՀ-ն ու Ադրբեջանը շարունակեն վստահել նրան¹³⁸:

1992 թ. փետրվարից սկսած՝ ԼՂ հիմնահարցը դարձավ կարևոր քաղաքական գործոն ՀՀ-ի հետ Թուրքիայի հարաբերություններում: Առաջին անգամ դա իր դրսևորումը ստացավ Խոջալուի դեպքերից հետո: 1992 թ. փետրվարին դարաբաղյան ուժերը չեզոքացրին Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների կարևոր հենակետերից Խոջալուն, որը և առիթ հանդիսացավ Թուրքիայի համար՝ իսկույն հրաժարվելու Ալաթոնի ծրագրից¹³⁹: Այսպիսով, Ալաթոնի ծրագրի կապակցությամբ նկատվող հայ-թուրքական որոշակի մերձեցումը լուրջ փորձությունների առջև կանգնեց և լարված բնույթ ստացավ:

Շուտով ՀՀ-ի հետ մերձեցման Թուրքիայի միտումները վերաճեցին հակահայկական տրամադրությունների: Խոջալուի գրավման կապակցությամբ 1992 թ. մարտի 4-ին Իզմիրում ելույթ ունենալով՝ Թուրքիայի նախագահ Թուրգուօ Օզալը կառավարությունից պահանջեց «հայերի ոճրագործությունների դեմ վճռական միջոցների դիմել»: Այնուհետև նա սպառնաց թուրքական ռազմական ուժերով կանգնեցնել հայերի առաջխաղացումը¹⁴⁰: Խոջալուի գրավումը լայն արձագանք ստացավ Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում:

Թուրքիայի ղեկավարությունը, տեղի տալով Խոջալուի գրավման հետևանքով երկրում առաջացած դժգոհություններին, սկսեց ՀՀ-ի նկատմամբ ծնշում գործադրելու քաղաքականություն իրականացնել: Մասնավորապես, հենց այս օրերին հայ-թուրքական սահմանի մոտ Կարս-Սարիղամիշ-Իգդիր երկայնքով սկսվեցին թուրքական երրորդ կորպուսի «Ձմեռ-92» զորավարժությունները, որոնք մեծ անհանգստություն առաջացրին ՀՀ-ում: Թուրքական «Միլլիյեթ» թերթն, այդ կապակցությամբ, հարցազրույց վերցրեց ՀՀ նախագահի օգնական Լևոն Զուրաբյանից: Վերջինս նշեց, որ Թուրքիան զինավարժությունների անցկացման մասին բոլոր միջազգային իրավական նորմերի համաձայն, նախևառաջ պարտավոր էր տեղեկացնել ՀՀ կառավարությանը: Ըստ Զուրաբյանի, նույնիսկ ԱՊՀ զինվորա-

¹³⁸ Ազգ. 01.02.1992:

¹³⁹ Հակոբ Չաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական..., էջ 21:

¹⁴⁰ Hürriyet, 05.03.1992.

կան հրամանատարությունը տեղյակ է դարձել զինավարժությունների մասին միայն դրանց սկսվելուց հետո¹⁴¹։ Հատկանշական է, որ այն ժամանակ, երբ Թուրքիան ՀՀ-ին մեղադրում էր Խոջալույում «ոճրագործություն» իրականացնելու համար հենց ադրբեջանական աղբյուրների կողմից, և մասնավորապես 1992 թ. Բաքվում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասնակիցների վկայություններով ապացուցվում է, որ Խոջալույում տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք խաղաղ բնակչության շրջանում տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք խաղաղ բնակչության համար պայքարի և քաղաքական ինտրիգների արդյունքն են։ Այսպես, Ադրբեջանի այն ժամանակվա նախագահ Ալադ Մութալիբովը վկայել է. «Խոջալուի վրա հարձակումը անակնկալ չէր, հայերը՝ միջանցք էին ստեղծել՝ բնակչությանը գյուղը լքելու հնարավորություն ընձեռնելով»¹⁴²։ Նա նաև նշում է, որ Ադրբեջանի շրջանի սահմանի մոտակայքում խաղաղ բնակչությունից կազմված շարասյան վրա կրակ էին բացել Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի զինված ջոկատները՝ ընդգծելով, որ «Խոջալու գյուղի բնակչության զնդակահարությունը բացահայտորեն կազմակերպված էր այն ուժերի կողմից, որոնք ձգտում էին Ադրբեջանում իշխանության անցնել»¹⁴³։ Այսպիսով ակնհայտ է, որ Թուրքիան որևէ ուրջ դրդապատճառ չուներ հակահայկական հիստերիա բարձրացնելու։

Խոջալուի գրավումից հետո ազատագրվեց Շուշին, ապա և բացվեց Լաչինի միջանցքը։ Շուշիի գրավման և Լաչինի միջանցքի բացման հետևանքով ակնհայտ լարվածություն էր նկատվում հայթուրքական հարաբերություններում։ Հայկական ուժերի կողմից Շուշիի ազատագրումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրավիճակը քննարկելու համար Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Ղեմիլիլը, Ելույթ ունենալով կառավարության արտահերթ նիստում, հայտարարեց, որ Շուշիում տեղի ունեցածն «ադրբեջանցիների նկատմամբ հայերի իրականացրած հերթական ահաբեկչությունն է։ Այսուհետ Թուրքիան չի կարող հանդես գալ որպես կողմնակի դիտորդ, քանզի ակնհայտ է դարաբաղյան հակամարտությունն ուժային միջոցով լուծելու փորձը»¹⁴⁴։ Իր հերթին Թուրքիայի ԱԳ նախա-

¹⁴¹ Milliyet, 21.02.1992.

¹⁴² Независимая Газета, 02.04.1992.

¹⁴³ Новое Время, 06. 03. 2001.

¹⁴⁴ Независимая Газета, 13.05.1992.

րար Յիքմեթ Չեթինը զգուշացրեց ՀՀ-ին, որ Թուրքիան երբեք թույլ չի տա ուժային միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակի փոփոխությունը, և որ ՀՀ-ն պատասխանատու է լինելու նման գործողության հետևանքով ի հայտ եկող լուրջ հետևանքների համար¹⁴⁵։

1992 թ. մայիսին Թուրքիայի և ՀՀ-ի հարաբերությունները ծայրաստիճան լարվեցին։ 1992 թ. մայիսին լուրեր տարածվեցին, թե իբր հայկական ուժերը գրոհել են Նախիջևանի Սադարակ քաղաքի շրջակայքում գտնվող բարձունքները¹⁴⁶։ 1992 թ. մայիսին, ի պատասխան Նախիջևանի վրա հայերի հավանական հարձակման լուրերին, Անկարայում սկսեցին ակտիվորեն քննարկել թուրքական ռազմական ներխուժման հնարավորությունը, որի իրավական հիմք Թուրքիան համարում էր Կարսի 1921 թ. պայմանագիրը։ Այդ կապակցությամբ Թուրքիայի ցամաքային ուժերի հրամանատար Մուհիթթին Ֆիստուլուն խայտարարեց, որ «բոլոր անհրաժեշտ պատրաստություններն իրականացվել են, և բանակն Անկարայի հրամանին է սպասում, որպեսզի հարձակվի»¹⁴⁷։ Իր հերթին Թուրքիայի ռազմական ուժերի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դողան Գյուրեշը խայտարարել էր, որ պատրաստ է ղարաբաղյան հակամարտության զոտի ուղարկել այնքան զինվոր, որքան կխնդրի Ադրբեջանի կառավարությունը¹⁴⁸։ Թուրքիայի այս ռազմատենչ խայտարարությունները լուրջ մտահոգություն առաջացրեցին Ռուսաստանի ղեկավար շրջանակներում, որոնք հասկանում էին, որ Թուրքիան ձգտում էր օգտագործել նպաստավոր առիթը հարավկովկասյան հակամարտություններում իր դերակատարությունը ուժեղացնելու համար։

Ուստի Ռուսաստանի պատասխանն իրեն երկար սպասել չտվեց։ ԱԴԴ Կոլլեկտիվ Ձինված ուժերի գլխավոր հրամանատար մարշալ Եվգենի Շապոշնիկովը խայտարարեց, որ «Թուրքիայի ներխուժումը (Հայաստան։ Գ.Ա.) կարող է հանգեցնել երրորդ Համաշ-

¹⁴⁵ Levon Chorbajian, Patrick Donabedian and Claude Mutafian, *The Caucasian Knot: The History of Geopolitics of Nagorno- Karabagh*, London, 1994, p. 33.

¹⁴⁶ Howard Witt, *War's Ebb and Flow a Cycle of Revenge*.- Chicago Tribune, p. 1, 27.05.1992.

¹⁴⁷ See William Hale, *Turkey, the Black Sea and Transcaucasia*, in «*Transcaucasian Boundaries*», New York, St. Martin's Press, 1996, p. 64.

¹⁴⁸ Turkish Daily News, 27.05.1992.

խարհային պատերազմի»¹⁴⁹: Այս նախագոյուշացումը լուրջ արձագանք ստացավ Թուրքիայում: Թուրքիան էապես անհանգստացավ ռուս-թուրքական բախման հավանականությամբ, ուստի և ձեռնպահ մնաց իրավիճակի հետագա լարումից ու փորձեց ավելի հավասարակշռված դիրք ընդունել:

Այս պարագայում ուշագրավ է հատկապես Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի հարցազրույցը, որում, մեկնաբանելով իր կառավարության որդեգրած դիրքորոշումը՝ Դեմիրելը նշեց. «Հեշտ է խոսել ներխուժման մասին: Եթե մենք մտնեինք Նախիջևան, մենք ի վիճակի չէինք լինի հեռանալ այնտեղից մոտակա 20 տարվա ընթացքում: Բացի այդ, Արևմուտքը կմեղադրեր Թուրքիային նման գործողության համար, որը կունենար այնպիսի արդյունք, թե իբր հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը վերածվում է «Քրիստոնյա-Մահմեդական» հակամարտության»¹⁵⁰: Առանձնահատուկ հիշատակման է արժանի այն փաստը, որ ԶԶ-ի վրա Թուրքիայի չհարձակման կարևորագույն դրդապատճառներից էր նաև այն, որ 1992 թ. գարնանը ԶԶ-ի տարածքում առկա էր միջուկային զենք, ինչի մասին է վկայում 1992 թ. մարտին Ռուսաստանի փոխնախագահ Ռուցկոյի հայտարարությունը, համաձայն որի ԶԶ-ի և Ադրբեջանի տարածքում առկա էր միջուկային զենք¹⁵¹:

Զնայած Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ուղղված հստակ ազդանշաններին՝ վերջինը սկսեց ակտիվորեն ներգրավվել ԼՂ հիմնահարցի մեջ և լայնածավալ օգնություն ցուցաբերել Ադրբեջանին: Մասնավորապես, 1991-1992 թթ. ԼՂ-ում Ադրբեջանի ծավալած ռազմական գործողություններին աջակցելու նպատակով Թուրքիան երկու գաղտնի գործողություն իրականացրեց:

Նախ՝ 1991 թ. կեսերին Թուրքիայից օդային ճանապարհով՝ Նախիջևանի վրայով, Ադրբեջան փոխադրվեցին 5000 ավտոմատ, նռնա-

¹⁴⁹ See Amberin Zaman, Azerbaijan Looks to Ankara.- The Middle East, № 213, 11.07.1992, p. 8; Graham E. Fuller, նշվ. աշխ., էջ 50; Turkish Daily News, 21.05.1992; Mustafa Aydın, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament, p. 17, <http://www.sam.gov.tr/sampapers.php>; Nazmi Çora, Birleşik Türk Devletleri, İstanbul, 2004, s. 40.

¹⁵⁰ See Michael B. Bishku, Turkey, Ethnicity, and Oil in the Caucasus.- Journal of Third World Studies, Vol.18 № 2, 2001, pp. 1-2; Turkish Daily News, 21.05.1992.

¹⁵¹ См. об этом Ельцин Б., Записки президента, М., 1994, с. 226.

կանետեր և ռազմական հանդերձանք¹⁵²: Իսկ 1992 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Ադրբեջանի Գաբալա քաղաքի մոտակայքում գտնվող ՆԳՆ բազայում թուրք զինվորականները պատրաստեցին 450 ադրբեջանցի կամավորներ, որոնց Ադրբեջանում անվանում էին «Համալսարանական գումարտակ», քանզի կամավորները հավաքագրվել էին Բաքվի համալսարանի ուսանողներից: 1992 թ. մայիսին այս գումարտակն ուղարկվեց Շուշին պաշտպանելու, սակայն հաջողություն չունեցավ¹⁵³: 1992 թ. հուլիսի 5-ին թուրքական «Ջունհուրիյեթ» օրաթերթը նշել էր, որ թուրքական 10 զեներալներ գտնվում են Ադրբեջանում և վարժեցնում են նրա ռազմական ուժերը¹⁵⁴: Բացի այդ, ըստ ռուսական ռազմական հետախուզության տվյալների, 1992 թ. սեպտեմբերի դրությամբ ադրբեջանական բանակում կար 670 թուրք զինծառայող, այդ թվում՝ 550 զինվոր, 112 սպա և 8 զեներալ¹⁵⁵:

Թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների ընդլայնման և ամրապնդման համար առանձնակի կարևոր գործոն հանդիսացավ Էլչիբեյի գլխավորած ժողովրդական ճակատի իշխանության գալը: Ուստի պատահական չէ, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի նորընտիր նախագահ Ա. Էլչիբեյի ռազմական խորհրդական նշանակվեց թուրք զեներալ Յաշար Դեմիրբուլակը, որը շուտով դարձավ նաև Ադրբեջանի Անվտանգության խորհրդի անդամ¹⁵⁶:

Սակայն Թուրքիան, հաշվի առնելով միջազգային իրավիճակը և իր հնարավորությունները, խուսափում էր դարաբաղյան հակամարտությանն անմիջականորեն միջամտելուց: Մասնավորապես, 1992 թ. հուլիսի 3-ին Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Վուքան Վուրալը «Бакинский рабочий» թերթին տված հարցազրույցում հայտարարեց, որ թեև Թուրքիան պաշտպանում է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության գաղափարը, նա աջակցում է Դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը և մերժում է հակամարտությանը ցանկացած ձևի ռազմական ներգրավվածությունը¹⁵⁷: Ուս-

¹⁵² Bhatti Robin, Bronson Rachael, NATO's Mixed Signals in the Caucasus and Central Asia.- Survival, vol. 42, Autumn 2000, № 3, pp. 134-135.

¹⁵³ Ibid.:

¹⁵⁴ Levon Chorbajian, Patrick Donabedian and Claude Mutaftian, նշվ. աշխ., էջ 34:

¹⁵⁵ Արսեն Ավագյան, Թուրք ազգայնամոլների գործունեությունն Ադրբեջանում 1990-1994 թթ.- Հայկական բանակ, 3(49), 2006, էջ 50:

¹⁵⁶ Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт, Ереван, 2006, с.111:

¹⁵⁷ See Mohiaddin Mesbahi, Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union Domestic and International Dynamics, Gainesville: University Press of Florida, p.112.

տի թուրքիայի ղեկավար շրջանակները որոշեցին ոչ պաշտոնական, անուղղակի օգնություն ցույց տալ Ադրբեյջանին, ինչը նրանք իրականացրեցին Ազգայնական շարժում կուսակցության (ԱՇԿ) և նրա առաջնորդ Ալիարսլան Թյուրքեշի միջոցով: Դրա վառ օրինակներից է ԱՇԿ-ի և Ադրբեյջանի նախագահ Էլչիբեյի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, որի արդյունքում Բաքվի մերձակայքում կառուցվեց «գորշ գայլերի» «Ռուզգար» անունը կրող ճամբարը, որտեղ բացի զինավարժություններից, դասավանդվում էր նաև դիվերսիայի մարտավարություն¹⁵⁸: Շուտով Էլչիբեյի հետ ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն, ճամբարում վարժվող ազգայնամուլներին զինելու նպատակով մի գիշերվա ընթացքում Թուրքիայից Ադրբեյջան տեղափոխվեց երկու ինքնաթիռ զենք ու զինամթերք, որոնք Բաքվի օդանավակայանում հանձնվեցին Էլչիբեյի քիկնազորի հրամանատարին¹⁵⁹: Հավելենք, որ «Ազերի եղբայրներին օգնելու» կարգախոսով «Գորշ գայլերը», որոնք հանդիսանում էին Ա. Թյուրքեշի գլխավորած թուրքական «Ազգայնական շարժում կուսակցության» մի մասնիկը, զենքի կոչեցին թուրք ազգայնականներին: «Գերչեք» շաբաթաթերթի տվյալներով, մինչև 1992 թ. հունիսը Նախիջևանի և Ադրբեյջանի տարածքում տեղակայված էր մոտ 3 հազար թուրք զինավորական¹⁶⁰: Թուրք կամավորներին էր անդրադարձել նաև թուրքական «Հյուրրիյեթ» թերթը՝ նշելով, որ հայերի դեմ կռվելու նպատակով Թուրքիայից Բաքու են ժամանել մի խումբ կամավորներ: Թերթը մեջբերում է թուրք կամավոր Քեմալ Չաքքրի խոսքերը. «Մենք չկարողացանք համակերպվել այն մտքի հետ, որ մեր պապենական հողերն անցնում են հայերի ձեռքը: Մենք չէինք կարող տանը նստել, երբ մեր ազերի եղբայրները ռազմաճակատում զոհվում են»¹⁶¹:

Այսպիսով ակնհայտ է, որ Թուրքիան բավականին մեծ ռազմական աջակցություն էր ցուցաբերում Ադրբեյջանին: Եթե նկատի ունենանք նաև այն համադամանքը, որ մինչև 1992 թ. վերջը Թուրքիայից Ադրբեյջան են ժամանել ավելի քան 5-6 հազար թուրք զինվորներ և սպաներ, ապա կարելի է խոսել Թուրքիայի, որպես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության մասնակից կողմի մասին: Հաջիևը, անդրա-

¹⁵⁸ Արսեն Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁵⁹ Նույն տեղում:

¹⁶⁰ Gerçek, Haftalık Haber Dergisi, № 1, 14.06.1992, s.12.

¹⁶¹ Hürriyet, 26.07.1993.

դառնալով թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությանը, նշում է, որ չի կարելի բացառել այնպիսի իրավիճակ, երբ շուտով թուրքական զենքը կդառնա ադրբեջանական ներմուծման կարևորագույն հոդվածներից մեկը: Եվ այդ զենքն այսպես թե այնպես կառող է հայտնվել Յյուլիսային Կովկասում¹⁶²:

Զնայած թուրքիայի և ՅՅ-ի միջև նկատվող լարվածությանը, թուրքիան խրախուսում էր ՅՅ-ի հետ շփումները: Այս շրջանակներում ուշագրավ էր 1992 թ. հունիսի 23-26-ը Լ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հայկական պատվիրակության այցելությունը թուրքիա: Սևծովյան Տնտեսական Համագործակցության Կազմակերպության հռչակագրի ստորագրման արարողակարգի շրջանակներում տեղի ունեցավ ՅՅ նախագահի և թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի հանդիպումը: Հանդիպման ընթացքում, անդրադառնալով ՅՅ-թուրքիա երկկողմ հարաբերություններին, ՅՅ նախագահը նշեց, որ երկկողմ հարաբերությունները չպետք է կախման մեջ դրվեն հայ-ադրբեջանական հարաբերություններից, ինչին ի պատասխան, Դեմիրելն ընդգծեց, որ իրենք համաձայն են, բայց այնտեղ արյուն է հեղվում, և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը խոչընդոտող միակ հանգամանքը շարունակվող զինված ընդհարումներն են¹⁶³: Նշենք, որ ՅՅ նախագահի թուրքիա կատարած այցելությունից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում նկատվեց որոշակի դրական տեղաշարժ:

ՅՅ-ի և թուրքիայի միջև հարաբերությունները բարելավվելու և հատկապես առևտրատնտեսական կապերը զարգացնելու նպատակով 1992 թ. հունիսի 5-7-ը Իզմիրում տեղի ունեցող թուրքական տնտեսության զարգացման վերաբերյալ երրորդ կոնգրեսին մասնակցելու համար թուրքիա մեկնեց հայկական պատվիրակությունը փոխվարչապետ Հրանտ Բազրատյանի գլխավորությամբ: 1992 թ. հունիսի 5-ին Իզմիրի նահանգապետի գրասենյակում տեղի ունեցավ Հ. Բազրատյանի և Ս. Դեմիրելի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին երկկողմ դիվանագիտական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ հաստատելու, Ղարաբաղի և Նախիջևանի շուրջ նկատվող լարվածությանն առնչվող հարցեր: Բազրատյանը Դեմիրե-

¹⁶² Гаджиев К.С., нշվ. աշխ., էջ 351:

¹⁶³ Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 70, թերթ 10-12:

լին փոխանցեց ՀՀ նախագահի նամակը, որում առաջարկվում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել կողմերի միջև, ինչպես նաև նշվում էր, որ ՀՀ-ն պահանջներ չունի Նախիջևանի նկատմամբ և պատրաստ է համաձայնագիր կնքել նրա հետ¹⁶⁴։ Մեր կարծիքով այս երկու այցելությունները կարծես թե որոշակի խթան հանդիսացան հայ-թուրքական հարաբերություններում, քանզի այդ այցելություններից շատ չանցած՝ 1992 թ. օգոստոսի 23-25-ը, Թուրքիայի փոխարտդոժնախարարի տեղակալ Բիլգին Ունանը, Բալկանների ու Կովկասի վարչության տնօրենի տեղակալ Ջանդան Ազերը և ԱԳ գլխավոր քարտուղար Ալթայն այցելեցին Երևան¹⁶⁵։ Երկկողմ հանդիպումների ժամանակ հայկական կողմը հայտարարեց, որ ՀՀ-ն պատրաստ է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին համաձայնագիր ստորագրել Թուրքիայի հետ, որին ի պատասխան՝ Ունանը նշեց, որ մինչ այդ ՀՀ-ն պետք է ճանաչի ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը։ Այս հարցի կապակցությամբ հայկական կողմն ընդգծեց, որ ՀՀ-ն, անդամակցելով ՄԱԿ-ին, արդեն իսկ պարտավորվել է հարգել տարածքային ամբողջականության սկզբունքը¹⁶⁶։ Այնուամենայնիվ, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին և մեծ մասամբ ամբողջական տեսք ստացան, բացառությամբ մեկ հարցի՝ գոյություն ունեցող սահմանների ճանաչման հարցի ձևակերպման։ Կողմերը պայմանավորվեցին բանակցությունները շարունակել և ավարտի հասցնել 1993 թ. ձմռանը¹⁶⁷։

Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև հարաբերություններում նկատվող դրական տեղաշարժի միտմանը նույնիսկ չվնասեց 1992 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի՝ Եվրոպայի հորիզոնի Ստամբուլյան հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի հասցեին բավականին կոշտ հայտարարություններով հանդես գալը։ Իր ելույթում Րաֆֆի Հովհաննիսյանն անդրադարձավ Հայոց ցեղաս-

¹⁶⁴ Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 70, թերթ 6-9։

¹⁶⁵ Киреев И., Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе 21 века, М., Кнафт+ ИВ РАН, 2001, с. 366.

¹⁶⁶ Киреев И., նշվ. աշխ., էջ 366.

¹⁶⁷ Gerard J. Libaridian, Modern Armenia: people, nation, state, Chicago, Transaction Publishers, 2004, pp. 269-270.

պանության հիմնահարցին, թուրքիային մեղադրեց ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի խնդրում չեզոքություն չպահպանելու և ԵԱՀԽ-ին ՀՀ-ի անդամակցությանը խանգարելու համար¹⁶⁸։ Անշուշտ, այս ելույթը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց թուրքիայում։ Թուրքիայի արտգործնախարար Յիքմեթ Չեքինը, անդրադառնալով Րաֆֆի Հովհաննիսյանի ելույթին, նշեց, որ Եվրախորհրդի Ստամբուլյան ժողովն այն տեղը չէր, որտեղ պիտի օգտագործվեն նման անհիմն պնդումներ¹⁶⁹։ Իսկ Եվրախորհրդում թուրքիայի մշտական ներկայացուցիչ արտակարգ ու լիազոր դեսպան Սյունմեզ Քյոքսալը հայտարարեց, որ Րաֆֆի Հովհաննիսյանի ելույթը զարմանք ու վիշտ է առաջացրել թուրքական կողմի մոտ՝ նշելով, որ Հովհաննիսյանի հրահրիչ ու ագրեսիվ ելույթը չի կարող թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ծոցող մի երկրի քաղաքական կամքի արտահայտությունը լինել¹⁷⁰։ Րաֆֆի Հովհաննիսյանի ելույթը ոչ միանշանակ ընդունվեց ՀՀ-ի ղեկավար շրջանակներում։ ՀՀ վերադառնալուց հետո ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հարկադրեց Րաֆֆի Հովհաննիսյանին հրաժարական ներկայացնել, որի ամենակարևոր պատճառը թերևս թուրքիայի հետ հարաբերությունների խնդրում նրա և նախագահի հայացքներում առկա տարբերությունն էր¹⁷¹։ Դրանով իսկ ՀՀ-ի ղեկավարությունը հայտնում էր, որ այս ելույթը չէր արտահայտում պաշտոնական Երևանի տեսակետը։

Չնայած Րաֆֆի Հովհաննիսյանի կոշտ հայտարարություններին, 1993 թ. սկզբին, երբ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը ՀՀ-ում հասավ իր գագաթնակետին, թուրքիայի ղեկավարությունը թույլատրեց իր տարածքով փոխադրել արտասահմանից ՀՀ առաքվող մարդասիրական օգնությունը։

Բացի այդ, ՀՀ և թուրքիայի միջև հարաբերություններում առկա լարվածությունը հաղթահարելու և երկկողմ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1992 թ. սեպտեմբերի վերջին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և թուրքիայի ԱԳ նախարար Յ. Չեքինի հանդիպումը։ Հանդիպումից հետո Յ. Չեքին-

¹⁶⁸ Cumhuriyet, 18. 09.1992.

¹⁶⁹ Anatolia news agency, 18.09.1992.

¹⁷⁰ Anatolia news agency, 18.09.1992.

¹⁷¹ Milliyet, 18.11.1992.

նը հարցազրույց տվեց «Միլլիյեթ» թերթին, որտեղ նա նշեց, որ ՀՀ-ի և Թուրքիայի հարաբերություններում կարևորն Ադրբեջանի հարցն է՝ հավելելով, որ հայկական զինված ուժերը պետք է հետ քաշվեն Ադրբեջանի տարածքից, և այնուհետև Ղարաբաղի քաղաքական իրավիճակը պետք է քննարկվի Մինսկի հանդիպման ժամանակ: «Այս հարցերի շուրջ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կողմից ես գտա որոշակի ըմբռնում՝ նշելով, որ Ղարաբաղի քաղաքական ապագան կքննարկենք հետո, հիմա անհրաժեշտ է կարգավորել մյուս խնդիրները»¹⁷²: Թվում էր, թե այս հանդիպման ընթացքում ձեռք բերված որոշակի փոխհամաձայնությունները կնպաստեին երկկողմ հարաբերությունների բարելավմանը, սակայն երբ հայկական ուժերը 1993 թ. ապրիլին գրավեցին Քելբաջարը, հայ-թուրքական հարաբերությունները կրկին ծայրաստիճան լարվեցին:

Թուրքիայի հակազդեցությունը հայերի կողմից Քելբաջարի գրավմանը չափազանց կտրուկ էր: Այդ օրերին Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական շրջանակներում ակտիվորեն սկսեց քննարկվել Ղարաբաղյան հակամարտությանը Թուրքիայի հնարավոր ռազմական միջամտության հարցը: Այդ կապակցությամբ «Հյուրիյեթ» թերթը գրում էր, որ «հայ-ադրբեջանական պատերազմի ընդլայնման հնարավորությունը ստիպեց Թուրքիային ռազմական պատրաստության վիճակի բերել Երրորդ բանակի զորամիավորումները: Ինչպես հայտնում են զինվորական աղբյուրները, Սարիղամիշում, Աշքեղեյում, Կարսում, Արդահանում և Դումլույում գտնվող սահմանապահ զորքերը համալրվել են, և թուրքական ռազմական օդանավերը մշտական հերթապահ թռիչքներ են իրականացնում»¹⁷³:

Հատկանշական է, որ Քելբաջարի գրավումը Թուրքիայի համար լավ առիթ հանդիսացավ՝ ՀՀ-ն լիակատար շրջափակման ենթարկելու: 1993 թ. ապրիլին, կապված Քելբաջարի իրադարձությունների հետ, Թուրքիայի կառավարությունը, ՀՀ-ն ներկայացնելով որպես ղարաբաղյան հակամարտության մասնակից և մեղադրելով նրան Ադրբեջանի նկատմամբ բացահայտ ագրեսիա իրականացնելու մեջ, փակեց H-50 միջազգային օդային միջանցքը, արգելեց իր օդային տարածքով դեպի ՀՀ գնացող օդանավերի թռիչքները, փակեց Գյում-

¹⁷² Milliyet, 29.09.1992.

¹⁷³ Hürriyet, 08.04.1993.

րի-Կարս երկաթգիծն, ինչպես նաև արգելեց իր տարածքով մարդասիրական օգնության առաքումը ԶՅ¹⁷⁴: Իր հերթին խիստ ելույթով հանդես եկավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, ով այդ օրերին պաշտոնական այցով գտնվում էր Ղրղզստանում. «Ի՞նչ կլինի, եթե ԶՅ-ի սահմանի մոտ զորախաղեր անցկացնենք, և մեր ռումբերից երեքն ընկնի ԶՅ-ի տարածքը: Ի՞նչ կլինի, եթե Նախիջևան մեկ-երկու զորամիավորում մտցնենք: Նախիջևանի հետ կապված ենք պայմանագրով: Ի՞նչ կլինի, ո՞վ մեզ ինչ կանի, ո՞վ պիտի գա միջամտի: Ո՞վ կարողացավ միջամտել Բոսնիայի դեպքերին: Համաշխարհային քաղաքականության մեջ առանց ռիսկի դիմելու ոչնչի չենք հասնի»¹⁷⁵:

Բիշկեկում Թուրքիայի դեսպանությունում տված հարցազրույցի ժամանակ անդրադառնալով Քելբաջարի գրավմանը՝ Օզալը նշել էր. «Մենք խորհրդակցում ենք Ռուսաստանի հետ, լուծումներ ենք որոնում, բայց հաշվի առնող չկա: Վերևից և ներքևից միջամք բացեցին և փաստորեն այդ շրջանը կապեցին ԶՅ-ին: Այլևս դարաբաշտան խնդիր չկա, կան ԶՅ-ի նկրտումները Մեծ Հայաստանի վերաբերյալ: Կարծում եմ, այստեղ կանգ է առնելու, ուրիշ բան չի անելու... Ինձ մի հարցրեք, ԶՅ մտնել պետք է, թե ոչ: Բայց Թուրքիան պետք է լավ հաշվարկի իր քայլերը»¹⁷⁶: Ուշագրավ է, որ Օզալի հայտարարությունից անհանգստացած՝ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Յ. Չեթինը լքեց Թուրքիայի դեսպանության շենքը, իսկ երեկոյան հրաժարվեց մեկնաբանել նախագահի խոսքերը¹⁷⁷: Դա նշանակում էր, որ Թուրքիայի նախագահի ռազմաշունչ հայտարարությունը ինքնաբուխ էր և չէր արտացոլում երկրի ղեկավարության ընդհանուր դիրքորոշումը:

Ի տարբերություն Օզալի ռազմաշունչ հայտարարությունների, Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելն ավելի զգույշ և հավասարակշռված հայտարարություն արեց: Նա դեմ էր հակամարտությանը Թուրքիայի ռազմական միջամտությանը, ուստի անդրադառնալով ռազմական միջամտության հնարավորությանը՝ Թուրքիայի վարչա-

¹⁷⁴ ԶՅ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 5, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան 2005, էջ 109:

¹⁷⁵ ԶՅ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 5, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան 2005, էջ 109:

¹⁷⁶ Milliyyet, 08.04.1993.

¹⁷⁷ Ibid.:

պետը հայտարարեց. «...Հայաստանի մեջքին կանգնած են ԱՄՆ և Ֆրանսիան: Այդ պատճառով արտգործնախարարությունն ինձ խորհուրդ չտվեց բանակցել Զլինթոնի և Միտերանի հետ: Բացի այդ, Թուրքիայում կան ուժեր, որոնք պահանջում են անցնել սահմանը: Ես դրանց պատասխանում եմ, որ գնալը հեշտ է, բայց այնտեղ ում հետ եմ հանդիպելու, ամերիկացիների՝... Այնտեղ իմ դեմ դուրս կգա Ռուսաստանը, Կարմիր բանակը»¹⁷⁸:

Փաստորեն Զելբաջարի գրավումից հետո ԶՀ-ի նկատմամբ Թուրքիայի ուժ չկիրառելը մեր կարծիքով պայմանավորված էր հետևյալ պատճառներով: Երկրի նախագահի ազդեցիկ տրամադրվածությունը աջակցություն չէր գտնում վարչապետ Ս. Դեմիրելի, ԱԳ նախարար Զ. Չեթինի և Գլխավոր Շտաբի կողմից: Վերջինները գտնում էին, որ ԶՀ-ի վրա հարձակումը կհանդիպի միջազգային հանրության, մասնավորապես ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի կոշտ ընդդիմությանը: Իսկ արտաքին հիմնական պատճառը այն էր, որ ԶՀ-ի վրա հարձակումը նշանակում էր պատերազմ Ռուսաստանի դեմ:

Թուրք-հայկական լարված հարաբերությունների մթնոլորտում 1993 թ. հուլիս-օգոստոսին հայկական ուժերը նոր հաջողություններ ունեցան: ԼՂՀ պաշտպանական բանակին հաջողվեց գրավել Ադդա-մը և Ֆիզուլին, Ջաբրայիլը և Ջանգելանը, որը բողոքի մեծ ալիք բարձրացրեց Թուրքիայում: Հայկական ուժերի հաջողությունների կապակցությամբ 1993 թ. հուլիսի 25-ին Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելի նստավայրում տեղի ունեցավ Թուրքիայի Անվտանգության Խորհրդի դռնփակ նիստը: Նիստից հետո Զ. Չեթինը լրագրողներին հայտնեց, որ օգտվելով Ադրբեջանի ներքին անկայունությունից՝ հայերը նոր տարածքներ էին նվաճել՝ հայերին զգուշացնելով, որ այդ տարածքները չեն կարողանալու իրենց ձեռքում պահել: «ԶՀ-ն շատ թանկ է վճարելու այս տարածքների համար»¹⁷⁹: Իսկ Ս. Դեմիրելը, պատասխանելով «Ջուճիկի» թղթակցի հարցին, թե արդյո՞ք «Ադրբեջանի հետ ռազմական համագործակցության պայմանագրի կնքման հարցն օրակարգի մեջ է», ասաց, որ ամեն ինչ հնարավոր է՝ հավելելով, որ նախ պետք է ամրացնեին հարցի քաղաքական հիմքը, քանզի հայերի ազդեցիկ համաշխարհային հասարա-

¹⁷⁸ Sabah, 05.04.1993.

¹⁷⁹ Hürriyet, 26.07.1993.

կայնության օրակարգի համար առաջնային խնդիրներից չէ: «Նախ՝ հարցը մտցնենք այդ օրակարգի մեջ: Մնացած քայլերը կկատարենք ելնելով իրավիճակից»¹⁸⁰:

Այսպիսով, Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև հարաբերությունները բավականին լարված բնույթ էին կրում, ուստի չէր բացառվում նաև թուրքական ռազմական միջամտությունը դարաբաղյան հակամարտությանը: Թուրքիայի որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ նույնիսկ բացեփառ խոսում էին դրա մասին: Օրինակ, հայկական ուժերի կողմից Քելբա-ջարի գրավումից հետո հերթական անգամ ռազմաշունչ հայտարարությամբ հանդես եկավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը՝ հայտարարելով, որ Թուրքիան ընդլայնելու էր ռազմական համագործակցությունը Ադրբեյջանի հետ և զենք էր ուղարկելու այդ երկիր¹⁸¹: Հայկական ուժերի հաջողություններից անհանգստացած Թուրքիան 1993 թ. սեպտեմբերի սկզբներին հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով տեղակայեց ավելի քան հիսուն հազարանոց զորք¹⁸²: Այդ օրերին Թուրքիայի վարչապետ Թ. Չիլերը հարցազրույցներից մեկում սպառնաց «գնալ Թուրքիայի խորհրդարան և պատերազմ հայտարարել ՀՀ-ին, եթե հայերը դիպչեն Նախիջևանին»¹⁸³:

Հատկանշական է, որ թուրքական ռազմական ներխուժման հնարավորության մասին իր հուշերում անդրադարձել է այդ տարիներին ՀՀ-ում Հունաստանի դեսպան Լեոնիդաս Խրիզանթոպոլոսը: Իր հուշերում նա նշում է, որ 1993 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Թուրքիան, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված խորհրդարանական ճգնաժամից, ձգտում էր հարված հասցնել ՀՀ-ին և Վրաստանին: 1993 թ. հոկտեմբերի 5-ին ՀՀ-ի զինված ուժերը Թուրքիայի հնարավոր հարձակմանը դիմակայելու նպատակով բերվեցին ամենաբարձր պատրաստության¹⁸⁴: Ըստ Խրիզանթոպոլոսի, Մոսկվայում բռնկված պետական հեղաշրջման ղեկավար, Ռուսաստանի խորհրդարանի նախագահ Ռուսլան Խասբուլատովի և Թուրքիայի վարչապետ Թանսու

¹⁸⁰ Cumhuriyet. 27.07.1993.

¹⁸¹ See Svante E. Cornell, Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered.- Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol. 20, № 4, Summer 1997, p. 14.

¹⁸² Michael B. Bishku, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁸³ Ibid.:

¹⁸⁴ Leonidas T. Chrysanthopoulos, Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994, Princeton and London, 2002, pp. 76-77.

Չիլլերի միջև գոյություն է ունեցել գաղտնի բանավոր պայմանավորվածություն, համաձայն որի հակաելցիցիայան ուժերի հաղթանակի պարագայում թուրքական զինված ուժերը պատրաստվում էին հարվածել ԶԶ-ին¹⁸⁵:

Այնուամենայնիվ թուրքիան խուսափեց անմիջական մասնակցություն ունենալ ԼՂ հակամարտությունում՝ սոսկ ընդլայնելով իր ռազմա-ֆինանսական աջակցությունը Ադրբեջանին: Թեև թուրքիան պաշտոնապես չէր մասնակցում հայ-ադրբեջանական հակամարտությանը, սակայն միայն 1993 թ. նա պաշտոնապես Ադրբեջանին 30 մլն. դոլարի վարկ հատկացրեց՝ զենք զնելու համար¹⁸⁶: Բացի այդ, թուրքական կառավարությանը դեղորայքի և պարենամթերքի քողի տակ 1992 թ. ադրբեջանցիներին մատակարարեց զենք և զինամթերք, այդ թվում՝ 5 հազար «Ստինգեր» տեսակի հրթիռներ, հրթիռային կայանք, ականներ և ականանետեր¹⁸⁷: Այսպիսով, թուրքիան դարձավ դարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակից՝ նաև իր անուղղակի մասնակցությունը բերելով Ղարաբաղում ընթացող ռազմական գործողություններին:

Թուրքիան ԼՂ հակամարտությունում Ադրբեջանին բացի ռազմաֆինանսական աջակցությունից նաև հսկայական դիվանագիտական աջակցություն է ցուցաբերել:

Թուրքիան, 1991 թ. սկսած, պատրաստակամություն հայտնեց միջնորդ հանդիսանալ ԼՂ հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործում: Սկզբնական շրջանում թուրքիան կարծես փորձում էր ակնհայտ ադրբեջանամետ քաղաքականություն չվարել Ղարաբաղյան հակամարտությունում: Այսպես, այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանը վերացրեց ԼՂԻՄ ինքնավարության կարգավիճակը, թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը դիմեց իր ադրբեջանցի գործընկերոջը՝ Հասան Հասանովին՝ կոչ անելով ադրբեջանական կողմին ձեռնապահ մնալ կտրուկ քայլերից, «չենթարկվել սադրանքներին» և չբարդացնել իրավիճակը¹⁸⁸: Սակայն Խոջալուի գրավումից հետո թուրքիան հանդես եկավ կտրուկ հայտարարություններով և սկսեց ակտիվ հակահայկական դիվանագիտական գործունեություն ծավա-

¹⁸⁵ Leonidas T. Chrysanthopoulos, նշվ. աշխ. էջ 78:

¹⁸⁶ Hürriyet, 23.12.1993:

¹⁸⁷ Gerçek, Haftalık Haber Dergisi, № 1, 14.06.1992, s. 10.

¹⁸⁸ Ազգ. 11.12.1991.

լել: 1992 թ. փետրվարին Վաշինգտոնում ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը կոչ էր արել ամերիկյան կողմին ձեռնպահ մնալ ԼՂ հարցում ՅՅ-ին աջակցելուց: Ավելի ուշ անդրադառնալով այդ հարցին՝ Ս. Դեմիրելը նշեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ Ադրբեջանի հետ պայքարում ՅՅ-ին աջակցելը հղի է տարածաշրջանային պատերազմով, որի ընդարձակման պարագայում Թուրքիան չի կարող չեզոքություն պահպանել¹⁸⁹:

Թուրքիայի հակահայկական ակնհայտ քայլերից էր նրա փորձը՝ 1992 թ. սկզբներին խոչընդոտել Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Խորհրդին (ԵԱՀԽ) ՅՅ-ի անդամակցությանը¹⁹⁰: Թուրքիան նույնիսկ սպառնաց վետո դնել ԵԱՀԽ-ին ՅՅ-ի անդամակցությանը¹⁹¹: Որպես պատրվակ, թուրքական կողմը հայտարարեց, թե իբր ՅՅ-ն Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ունի: Սակայն ի վերջո Թուրքիան ստիպված էր հրաժարվել իր նախնական դիրքորոշումից: Հատկանշական է, որ 1992 թ. գարնանը Թ. Օզալը, անդրադառնալով Ղարաբաղում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններին, նշել էր, որ Թուրքիան չեզոք դիրք կգրավի, եթե ռազմական գործողությունները չընդլայնվեն, հակառակ դեպքում դա դժվար կլինի անել, քանզի Թուրքիայում բնակվում են մոտ 2-3 մլն ադրբեջանցիներ¹⁹²:

Դեռևս 1992 թ. սկզբներին Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները լավ էին գիտակցում, որ ռազմական ներխուժումը Կովկաս մեծապես վնասելու է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը, ուստի պատահական չէ, որ 1992 թ. մայիսին Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը, պաշտոնական այցով գտնվելով Ադրբեջանում, թեև նշել էր, որ «Այսօր մեր եղբայրների արյունը հոսում է Ղարաբաղում, և դուք գիտեք, որ Թուրքիան կանգնելու է ձեր թիկունքին ու երբեք չի լքելու ձեզ», դրա հետ մեկտեղ հասկացրել էր, որ աջակցությունը լինելու է դիվանագիտական ասպարեզում¹⁹³:

¹⁸⁹ Nicolay Hovhannisyan, *The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution*, Yerevan, 1999, p. 53.

¹⁹⁰ Ազգ. 25.04.1992.

¹⁹¹ Демоян Г., *նշվ. աշխ.*, էջ 71:

¹⁹² См. в том же месте.

¹⁹³ Svante E. Cornell, *Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh...*, pp. 63-65; Michael B. Bishku, *նշվ. աշխ.*, էջ 1:

Ղարաբաղում և Նախիջևանի շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ 1992 թ. մայիսի 20-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի հատուկ նիստում քննարկվեց «ՀՀ-ի կողմից Նախիջևանի և Ղարաբաղի դեմ սանձազերծված ագրեսիայի հարցը»: Հիմնական զեկույցով ելույթ ունեցավ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հ. Չեքինը՝ հայտարարելով, որ մինչև այս պահը Թուրքիան այս հարցում աշխատել էր չեզոք դիրք գրավել, և նրա դիվանագիտական ջանքերն ուղված էին եղել հարցի խաղաղ կարգավորմանը, սակայն այսուհետև Թուրքիան բոլոր միջազգային ատյաններում սատար էր կանգնելու Ադրբեջանին: «Թուրքիան սահմանների փոփոխություն թույլ չի տա: Այստեղից ծագող բոլոր հետևանքների համար պատասխանատու է ՀՀ-ն»¹⁹⁴: Այսպիսով սկիզբ դրվեց Թուրքիայի ակտիվ դիվանագիտական աջակցությամբ Ադրբեջանին:

Թուրքիան ակտիվացրեց իր դիվանագիտական գործունեությունը միջազգային ասպարեզում հատկապես 1993 թ. ապրիլից, երբ հայկական ուժերը գրավեցին Քելբաջարը: Ի պատասխան դրա, նա հանդես եկավ կտրուկ հայտարարություններով և քայլեր ձեռնարկեց, որպեսզի միջազգային հանրությունը դատապարտի այդ քայլը: Անկարան նախազգուշացրեց համաշխարհային հանրությանը, որ եթե Ադրբեջանի դեմ ուղված հայկական հարձակումները չկանգնեցվեն, Թուրքիան պատասխանատու չէ հնարավոր հետևանքների համար: Այդ կապակցությամբ 1993 թ. ապրիլի 3-ին Ս. Դեմիրելը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ աշխարհը և ՀՀ-ն ճիշտ չգնահատեցին Թուրքիայի համբերատարությունը՝ հայտնելով, որ իրենց համբերության բաժակը լցվել է և Թուրքիան դիմելու է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին¹⁹⁵: Իսկ ապրիլի 7-ին Թուրքիայի ԱԳՆ իրավիճակին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի անդամ երկրներից Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները, որոնց նախազգուշացվեցին Թուրքիայի հնարավոր միջամտության մասին: Թուրքիայի ԱԳՆ ներկայացուցիչները, ներկայացնելով հնարավոր միջամտության անհրաժեշտությունը, հայտարարեցին, որ «Կիպրոսում հարձակումները նույնպես անարձագանք մնացին, և կատարվեց միջամտություն»¹⁹⁶:

¹⁹⁴ Milliyet, 21.05.1992.

¹⁹⁵ Cumhuriyet, 04.04.1993.

¹⁹⁶ Hürriyet, 04.08.1993.

Անկարան մաս համդես եկավ մի շարք դիվանագիտական մախածոնություններով, հատկապես ՄԱԿ-ում և ԵԱՀԿ-ում: Այսպես, 1993 թ. ապրիլի 30-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության հորհուրդը ընդունեց իր առաջին № 822 բանաձևը, որն առնչվում էր ԼՂ հակամարտությանը: № 822 բանաձևը պահանջում էր դադարեցնել բռնությունները, հայկական կողմից պահանջում էր ուժերը դուրս բերել Քելբաջարից և մյուս տարածքներից, ինչպես նաև կոչ էր անում վերսկսել բանակությունները ԵԱՀԿ շրջանակներում¹⁹⁷:

Իսկ 1993 թ. մայիսի 3-ին ԱՄՆ, Ռուսաստանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների կողմից կազմված խաղաղարար մախածոնության փաստաթուղթը ներկայացվեց հակամարտող կողմերին: Ըստ այս եռակողմ մախածոնության, հայկական ուժերը պետք է դուրս բերվեն Քելբաջարից, այնուհետև հաստատվելու էր զինադադար, որին հաջորդելու էր ԵԱՀԿ շրջանակներում հակամարտության կարգավորմանը ուղղված համապարփակ մախագծի մշակումը: Սակայն այս մախածոնությունը հակամարտող կողմերի հավանությանը չարժանացավ¹⁹⁸:

Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների դադարեցման նպատակով 1993 թ. հուլիսի 29-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության հորհուրդի կողմից ընդունվեց № 853 բանաձևը: Վերոհիշյալ բանաձևը դատապարտում էր ադրբեջանական հողերի գրավումը և կոչ էր անում անհապաղ «հայկական զորքերը դուրս բերել Ադղամի շրջանից և Ադրբեջանի մյուս գրավված տարածքներից», ինչպես նաև շարունակել բանակցությունները ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում¹⁹⁹:

Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի և Ադղամի մոտակա շրջանի վրա հայերի հարձակումներից հետո, Թուրքիան այդ հարցը 1993 թ. օգոստոսին մտցրեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության հորհուրդի քննարկմանը: Այդ հարցի վերաբերյալ օգոստոսի 18-ին ընդունած հայտարարության մեջ հորհուրդը պահանջեց անհապաղ, ամբողջությամբ և անվերապահորեն դուրս բերել հայկական զորամախուրումները Ֆիզուլիից, Քելբաջարից, Ադղամից և գրավված մյուս շրջաններից: Բացի այդ, կոչ

¹⁹⁷ Freddy De Pauw, Turkey's Policies in Transcaucasia, - Contested borders in the Caucasus, VUB University Press, 1996, pp. 118-119, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0801.htm>.

¹⁹⁸ Carol Migdalovitz, Armenia-Azerbaijan Conflict CRS Issue Brief, Congressional Research Service . The Library of Congress, Updated December 4, 2001, p. 7.

¹⁹⁹ Ibid.:

եր արվում ՅՅ-ին՝ օգտագործելու իր բացառիկ ազդեցությունը՝ իրականացնելու դա և ձեռք բերելու հավաստիացումներ, որ ԼՂՀ հայկական ուժերը չեն ընդլայնի իրենց գործողությունները²⁰⁰: Հատկանշական է, որ Թուրքիան համառորեն պնդում էր, որ հայտարարությունն անտեսելու դեպքում «ազրեսորների դեմ» պետք է պատժամիջոցներ կիրառել: Սակայն դա ի սկզբանե դատապարտված ձեռնարկում էր, քանի որ Ռուսաստանը, որպես Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ, կօգտագործեր իր վետոյի իրավունքը:

1993 թ. հոկտեմբերին ռազմական գործողությունները կրկին լայն թափ ստացան: Այդ կապակցությամբ 1993 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդի կողմից ընդունվեց № 874 բանաձևը, որով կոչ էր արվում անհապաղ իրադարձար հաստատել, վերացնել հեռահաղորդակցային և տրանսպորտային բոլոր խոչընդոտները²⁰¹: Սակայն վերոհիշյալ բանաձևերը որևէ էական ազդեցություն չունեցան ԼՂ հակամարտության կարգավորման գործում: Ուստի 1993 թ. նոյեմբերի 12-ի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց ԼՂ հակամարտության վերաբերյալ իր չորրորդ՝ № 884 բանաձևը, որով դատապարտվում էր հայկական ուժերի կողմից Ջանգելանի և Հորադիզի գրավումը, և կոչ էր արվում ՅՅ-ին՝ օգտագործելու իր ազդեցությունը՝ Ղարաբաղյան հակամարտությունն ավարտի հասցնելու համար²⁰²:

Հավելենք, որ Ռուսաստանի բացառիկ միջնորդության շնորհիվ 1994 թ. մայիսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին և հաստատվեց զինադադար²⁰³: Հատկանշական է, որ նույնիսկ 1994 թ. Բիշկեկյան զինադադարի համաձայնագրի ստորագրումից հետո Թուրքիան ակտիվորեն ներգրավվեց բանակցային գործընթացում, մասնավորապես ջանալով ԼՂ-ում «տեղակայվելիք» միջազգային խաղաղապահ ուժերում թուրքական ստորաբաժանում ընդգրկել, որի հիմնական նպատակն էր ապահո-

²⁰⁰ Carol Migdalovitz, նշվ. աշխ., էջ 7:

²⁰¹ Freddy De Pauw, Turkey's Policies in Transcaucasia, - Contested borders in the Caucasus, VUB University Press, 1996, p. 118-119, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0801.htm>.

²⁰² Carol Migdalovitz, նշվ. աշխ., էջ 8:

²⁰³ Edmund Herzing, The New Caucasus, Armenia, Azerbaijan and Georgia, London, 1999, p. 67.

վել իր ռազմական ներկայությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Թուրքիայի ռազմական նկրտումների վառ օրինակ է Թուրքիայի զինված ուժերի Գլխավոր Շտաբի պետ Դողան Գյուրեշի 1994 թ. հուլիսին Բաքվում արած հայտարարությունը: Ի պատասխան լրագրողների այն հարցադրման, որ հայկական կողմը դեմ է լինելու Թուրքիայի ռազմական ներկայությանը Ղարաբաղում, Գյուրեշն աներկիմաստ ձևով պատասխանեց. «Սերբերը նույնպես դեմ էին թուրքական ներկայությանը, սակայն ներկայումս Բոսնիայում գտնվում է 1500 թուրք զինվոր»²⁰⁴: Սակայն Թուրքիայի բոլոր այդ ջանքերն ու գործողությունները էական հաջողություն չունեցան:

Այսպիսով, գնահատելով Թուրքիայի քաղաքականությունը ՀՀ-ի հանդեպ միջազգային հարաբերությունների տեսության տեսանկյունից, կարելի է այն բնութագրել որպես հարկադրման «coercion» քաղաքականություն, որի նպատակն էր հասնել նրան, որ ՀՀ-ն ստիպված լինի ենթարկվել Թուրքիայի հարկադրանքներին: Որպես հարկադրման միջոց օգտագործվում էին վերը նշված նախապայմանները²⁰⁵:

²⁰⁴ Демоян Г., *նշվ. աշխ.*, էջ 128:

²⁰⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս Сафрастян Р., Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 2002. քիվ 21, էջ 147-155:

ԳԼՈՒԽ 2

ԹՈՒՐԲԻԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԱԸ 1995-2001 ԹԹ. (ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄՊԵԿՏ)

2.1. ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-Ի ՆԿԱՏՄԱՄԲ 1995-2001 ԹԹ.

Թեև Թուրքիան հրաժարվեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ՀՀ-ի հետ, այնուամենայնիվ 90-ականների սկզբին, ելնելով Հարավային Կովկասում իր ռազմավարական, քաղաքական և տնտեսական նպատակներից, որոշակի քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ, հատկապես առևտրատնտեսական ոլորտում: Սակայն Լեռնային Ղարաբաղում հայկական ուժերի հաղթանակները Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հակահայկական տրամադրություններ առաջացրին, և 1992 թ. փետրվարից սկսած՝ ԼՂ հիմնահարցը դարձավ կարևոր քաղաքական գործոն ՀՀ-ի հետ Թուրքիայի հարաբերություններում, ինչի արդյունքում Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավումը սկսեց պայմանավորել հիմնականում այդ հիմնահարցում առաջընթացով:

1994 թ. մայիսի 12-ին Ռուսաստանի միջնորդությամբ ղարաբաղյան հիմնահարցում հակամարտող կողմերի միջև հրադադարի հաստատումից հետո Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերը բավականին ուժեղացան, ինչի արդյունքում փաստորեն կասկածի տակ դրվեցին Հարավային Կովկասում ՌԴ-ի ազդեցությամբ հակակշռելու և հայ-ադրբեջանական հակամարտությունում որոշիչ դեր խաղալու Թուրքիայի հնարավորությունները:

Ահա այս համատեքստում ուշագրավ էին Թուրքիայի քաղաքական դիրքորոշման փոփոխության դրսևորումները՝ մասնավորապես ՀՀ-ի հետ փոխհարաբերություններում բարելավման միտումներ հանդես բերելը: Անկարայի կողմից հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման փորձերի շրջանակներում տպավորիչ էր 1995 թ. փետրվարին Թուրքիայի ԱԳ նախարար Մուրադ Քարայալչընի հայտարարությունը, ըստ որի Թուրքիան դեմ չէր ՀՀ տարածքով

կասպիական նավթամուղի անցկացման հնարավորությամբ²⁰⁶: ՀՀ-ի նկատմամբ թուրքիայի քաղաքականության փոփոխությունների համատեքստում հիշատակման է արժանի այն փաստը, որ 1995 թ. փետրվարին ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Ռիչարդ Յոլբրուքը Անկարայում ՀՀ-ի հետ փոխհարաբերությունների բարելավման կոչով դիմեց թուրքիայի ղեկավարությանը, որը խիստ արձագանք ստացավ Ադրբեջանում: Այդ կապակցությամբ 1995 թ. փետրվարի 27-ին Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի խորհրդական Վաֆա Գուլուզադեն հայտարարել էր. «Քանի դեռ հայերը դուրս չեն եկել Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից, Երևանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը թուրքիայի կողմից դավաճանություն է ադրբեջանցիների նկատմամբ»²⁰⁷: Հատկանշական է, որ թուրքիան ոչ միայն տեղի չտվեց ադրբեջանական հայտարարությանը, այլև զայրությո՞վ պատասխանեց Բաքվի արձագանքին՝ ընդգծելով, որ «թուրքիան արտաքին քաղաքականության մեջ այլ պետության քնահաճույքով չի առաջնորդվում»²⁰⁸:

Ի պատասխան 90-ականների երկրորդ կեսին թուրքիայի կողմից ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների բարելավման փորձերին և հայտարարություններին՝ ՀՀ իշխանությունները ևս ընդառաջ քայլեր ձեռնարկեցին: Մասնավորապես, 1995 թ. փետրվարին ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավոր խորհրդական, հատուկ հանձնարարություններով դեսպան Ժիրայր Լիպարիդյանի գլխավորությամբ հայկական պատվիրակությունը ժամանեց թուրքիա՝ մասնակցելու Անկարայում անցկացված «Անվտանգությունը, կայունությունը, բարգավաճումը և անկախությունը Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում» միջազգային գիտական կոնֆերանսին, որին մասնակցում էին նաև Ռուսաստանի, Վրաստանի, Իրանի, թուրքիայի, Ադրբեջանի, Եվրամիության և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի պաշտոնական ներկայացուցիչները²⁰⁹:

Թուրքիա կատարած այցի ընթացքում հայկական պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի, վարչապետ Թանսու Չիլլերի և այլ բարձրաստիճան պաշ-

²⁰⁶ Независимая Газета, 18.02.1995.

²⁰⁷ Հայկո Չաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական... էջ 38:

²⁰⁸ Cumhuriyet, 25. 02. 1995.

²⁰⁹ Ազգ., 21.02.1995:

տոնյաների հետ, որոնց ընթացքում շոշափվեցին երկկողմ հարաբերություններին առնչվող խնդիրներ²¹⁰: Ըստ թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթի, Ս. Դեմիրելի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի նախագահը նշեց, որ եթե հայերը հետ քաշվեն գրավված ադրբեջանական տարածքներից և Շուշի քաղաքից, Թուրքիան կարծագանքի ՀՀ-ի ակնկալիքներին²¹¹:

1995 թ. մարտին Կոպենհագենում ՄԱԿ-ի կողմից կազմակերպված սոցիալական զարգացումների և հիմնախնդիրների զագաթաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցավ Ս. Դեմիրելի և Լ. Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը, որի ընթացքում Դեմիրելը, ՀՀ-ի նախագահին ներկայացնելով ԼՂ հակամարտության հետևանքով Թուրքիային հասցրած վնասները, ընդգծեց, որ այս հակամարտությունը խանգարում է Թուրքիային Միջին Ասիա դուրս գալ, ինչպես և ուշացնում է նավթամուղի ծրագրի իրականացումը: Նշելով, որ Ադրբեջանի հետ խնդիրների լուծման դեպքում Թուրքիան ՀՀ-ին կարող է անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ, Դեմիրելն նշեց. «Ի՞նչ վատ կլինի, եթե նավթամուղն անցնի ձեր երկրով: Լուծեք ձեր խնդիրներն Ադրբեջանի հետ: Դրանք վնաս են հասցնում մեզ»²¹²:

ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղված 1995 թ. ապրիլին Թուրքիայի կառավարության որոշումը՝ բացել իր օդային տարածքը դեպի ՀՀ և այնտեղից ուղևորվող օդանավերի համար: Այդ կապակցությամբ 1995 թ. մայիսի 20-ին Թուրքիայի արտգործնախարարությունը հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարությամբ, որտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ «Թուրքիայի կառավարությունը որոշել է վերաբացել H-50 օդային միջանցքը, որը փակվել էր 1993 թ. սկզբին դեպի ՀՀ և Հայաստանից դուրս բոլոր թռիչքների համար»²¹³: Այս ֆոնի վրա Թուրքիայում մեծ արձաքանք ստացավ 1995 թ. հունիսի 27-29 Ստամբուլի էսենյուրթի շրջանի քաղաքապետ Գյուրբուլ Զափանի պատվիրակության այցը Երևան, և մասնավորապես վերջինի այցելությունը Ծիծեռնակաբերդում Եղեռնի զոհերի հուշահամալիր, որպես հարգանքի մատուցում²¹⁴: Սա առաջին և

²¹⁰ Ազգ. 28.02.1995:

²¹¹ Hürriyet, 01.03.1995.

²¹² Hürriyet, 13.03.1995.

²¹³ ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 7:

²¹⁴ Հակոբ Չաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական ..., էջ 34:

մինչ օրս միակ դեպքն է, երբ Թուրքիայի պաշտոնատար անձն այցելել է Ծիծեռնակաբերդի Եղեռնի զոհերի հուշահամալիր:

Նշենք, որ 1995 թ. աշնանը հայ-թուրքական հարաբերությունները նորից թուրքական լրատվամիջոցների և հասարակական-քաղաքական շրջանակների ուշադրության կենտրոնում էին: Մասնավորապես, 1995 թ. սեպտեմբերի 23-ին թուրքական «Յուրիյեթ» թերթը անդրադարձավ Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի Իզդիր կատարած այցին, որի ընթացքում Թուրքիայի նախագահը անդրադարձել էր հայ-թուրքական հարաբերություններին: Ըստ թուրքական թերթի, սեպտեմբերի 21-ին Թուրքիայի նախագահ Դեմիրելը ժամանել էր Իզդիր, որտեղ իզդիրցիների հետ հանդիպման ժամանակ, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, դիմել էր ՀՀ-ին. «Թուրքիան Կովկասի բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ է: Մենք բացեցինք Արդահանին մերձակա Թուրքոյոզու սահմանային անցակետը: Այժմ հերթը Աքթաշի, ապա Դոդուի և այնուհետև Ալիջանի սահմանային անցակետին է: Դրանք հերթականությամբ կբացվեն: Բայց քանի որ ՀՀ-ն գրավել է Ադրբեյջանի տարածքների մեկ քառորդ մասը, ապա նման պայմաններում մենք ոչ մի դուռ չենք կարող բացել»²¹⁵:

Թուրքիայի և ՀՀ-ի հարաբերությունների միջև առկա խոչընդոտները հաղթահարելու նպատակով ՄԱԿ-ի 50-ամյակի շրջանակներում Նյու Յորքում կազմակերպված միջոցառումների ժամանակ ՄԱԿ-ի թուրքական ներկայացուցչությունում տեղի ունեցավ Ս. Դեմիրելի և Լ. Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման և ԼՂ - հիմնահարցի կարգավորմանն առնչվող մի շարք հիմնահարցեր: Հանդիպման ընթացքում Թուրքիայի նախագահը մասնավորապես նշեց, որ ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերություններն ավելի արդյունավետ կլինեն, եթե ՀՀ-ն իր գործերը հեռացնի Ադրբեյջանի գրավված տարածքներից, մասնավորապես Լաչինի միջանցքից, ինչից նա մեծ օգուտ կքաղի՝ հավելելով, որ Լաչինի միջանցքից գործերի հեռացումը խիստ կարևոր է Թուրքիայի համար, և այնտեղից մի բուռ գործի հեռացումը Թուրքիան կընդունի, իբրև համագործակցության նշան հայկական կողմից²¹⁶:

²¹⁵ Hürriyet, 23.09.1995.

²¹⁶ Ազգ., 26.10.1995:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման, հատկապես տնտեսության բնագավառում համագործակցության հաստատման ուղղությամբ մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ՀՀ-ին սահմանակից թուրքիայի նահանգների ղեկավարները, որոնց կարծիքով այդ նահանգների տնտեսական զարգացումն ուղղակիորեն կապված էր թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև սահմանային առևտրական կապերի հաստատման հետ: Այս համատեքստում նշենք, որ 1995 թ. հոկտեմբերին «Կարսի ազատագրման 75-րդ տարեդարձի առթիվ հանդիսություններին մասնակցելու նպատակով» Ս. Դեմիրելը ժամանեց Կարս և հանդիպեց ՀՀ-ին սահմանակից թուրքիայի Կարսի և Իգդիրի նահանգապետերի հետ: Վերջիններս անդրադարձել էին Կարսի և սահմանամերձ շրջանների սահմանային դռները բացելու անհրաժեշտությանը՝ կարևորելով հայ-թուրքական սահմանի շուտափույթ բացումը: Դեմիրելն այս հարցը կրկին կապել էր հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորման հետ և անդրադառնալով հայ-ադրբեջանական հակամարտության հարցին՝ հայտարարել էր, որ թուրքիան երբեք թույլ չի տա, որ ղարաբաղյան հարցում Ադրբեջանի դեմ որևէ անարդարություն գործադրվի²¹⁷:

Թուրքիան ժամանակ առ ժամանակ փորձեր էր անում բարելավելու հայ-թուրքական հարաբերությունները և միջնորդի դեր ստանձնելու հայ-ադրբեջանական հակասություններում: Դրա վառ օրինակներին էր 1996 թ. փետրվարի 6-ին թուրքիայի նախագահի կողմից ՀՀ-ի և Ադրբեջանի նախագահներին հղած ուղերձները: Փետրվարի 12-ին թուրքիայի նախագահի բանազնաց, արտակարգ և լիազոր դեսպան Ալիան Քամալը Բաքվից ժամանեց Երևան և հանդիպեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ, որի ընթացքում ՀՀ նախագահը և թուրք դիվանագետը կարծիքներ փոխանակեցին ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ, ինչպես նաև շոշափեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հնարավորությունը: Թուրք դիվանագետը ՀՀ նախագահին փոխանցեց Դեմիրելի ուղերձը, որում վերջինը կոչ էր անում արագացնել և խորացնել ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման գործընթացը: Թուրքիան իր աջակցությունն էր հայտնում բազմակողմ, ինչպես նաև ուղղակի բանակցությունների գործընթացին²¹⁸:

²¹⁷ Milliyet, 30.10.1995.

²¹⁸ Ազգ., 13.02.1996:

Այսպիսով, թեև որևէ եական տեղաշարժեր չկային ԶՅ-ի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականությունում, այնուամենայնիվ 90-ականների երկրորդ կեսից հայ-թուրքական շփումներն ավելի ինտենսիվ բնույթ ստացան և, ինչպես թուրքական քաղաքական շրջանակները, այնպես էլ թուրքական լրատվամիջոցներն ավելի մեծ ուշադրություն դարձրեցին՝ երկկողմ հարաբերություններին և դրանց զարգացման հնարավորությանը:

Թուրքիայի և ԶՅ-ի միջև առկա խոչընդոտները հաղթահարելու և երկկողմ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով 1996 թ. սեպտեմբերի 30-ին Նյու Յորքում ԶՅ ԱԳ նախարար Վահան Փափազյանը հանդիպեց Թուրքիայի փոխվարչապետ և ԱԳ նախարար Թանսու Չիլլերի հետ: Հանդիպման ընթացքում կողմերը քննարկեցին հայ-թուրքական հարաբերությունները և ԼՂ հիմնահարցը: Թանսու Չիլլերը բավականին ուշագրավ հայտարարությամբ հանդես եկավ՝ նշելով, որ Թուրքիան պատրաստ էր ԶՅ-ի հետ հարաբերություններ հաստատել, անգամ բացել սահմանը, եթե ԶՅ-ն գոնե չնչին զիջումներ կատարեր ԼՂ հարցում²¹⁹:

Այս կոնտեքստում հատկանշական է, որ ԶՅ-ին սահմանակից Թուրքիայի նահանգների ղեկավարները ակտիվորեն շարունակում էին հանդես գալ Թուրքիայի և ԶՅ-ի միջև սահմանային առևտրական կապերի հաստատման օգտին և այդ կապակցությամբ բազմիցս դիմել էին Թուրքիայի ղեկավարությանը: Այս հիմնահարցի շրջանակներում հատկապես մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Կարսի նահանգապետը: Այսպես, 1996 թ. հոկտեմբերի 23-ին Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպման ընթացքում Կարսի նահանգապետը շրջանի տնտեսական զարգացման համար խնդրել էր նախագահին բացել Թուրքիայի և ԶՅ-ի միջև գտնվող Կարսի սահմանային դարպասը՝ կարևորելով դրա կենսական նշանակությունը շրջանի համար: Ի պատասխան Դեմիրելը, սահմանների բացման հարցը կրկին անգամ պայմանավորել էր ադրբեջանական գործոնով՝ հայտարարելով. «Աշխարհը պետք է իմանա, որ մենք Ադրբեջանի թիկունքին ենք: Բայց մենք նաև խաղաղություն ենք ուզում: Մենք ԶՅ-ի հետ մույնպես թշնամություն չենք ուզում: Մենք աշխատում ենք, որ Ադրբեջանն ու ԶՅ-ն մերձանան»²²⁰:

²¹⁹ Հայաստան-Թուրքիա. նշվ. աշխ., էջ 110:

²²⁰ Ազգ., 25.10.1996:

Թեև Թուրքիան խուսափում էր ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց, այնուամենայնիվ շարունակում էր ուղղակի շփումները ՀՀ-ի պաշտոնական շրջանակների հետ: 1997 թ. փետրվարի 26-28-ին ՀՀ ժամանեց Թուրքիայի արտգործնախարարության պատվիրակությունը՝ բաղկացած Թուրքիայի ԱԳՆ Կովկասի դեսպարտամենտի փոխտնօրեն Ահմեթ Էրօզանից և Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանության երրորդ քարտուղար Օզլեմ Էրգյունից: Այցելության շրջանակներում թուրք դիվանագետները հանդիպեցին ՀՀ ԱԳ փոխնախարարներ Վարդան Օսկանյանի և Սերգեյ Մանասարյանի հետ, որի ընթացքում կողմերը բննարկեցին հայ-թուրքական հարաբերությունները և ԼՂ հակամարտության շուրջ ընթացող գործընթացները: Այցի ընթացքում կողմերը պայմանավորվեցին շարունակել երկու երկրների ԱԳՆ-ների մակարդակով հանդիպումները, ինչպես նաև փոխանակել երկկողմ հարաբերություններին առնչվող պայմանագրերի և արձանագրությունների նախագծեր²²¹:

Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև քաղաքական շփումների հետ զուգընթաց, զարգանում էին նաև ակտիվ հայ-թուրքական տնտեսական շփումները: Այս համատեքստում, անդրադառնալով ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև տնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու և երկկողմ միջպետական կապեր հաստատելու փորձերին, առանձնահատուկ հիշատակման է արժանի 1996 թ. հուլիսի 28-ից օգոստոսի 1-ը «Հրազդանմաշ» գործարանի տնօրեն, ՀՀ Աժ պատգամավոր Թելման Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ հայ գործարարների պատվիրակության այցելությունը Թուրքիա, որի ընթացքում մի շարք կարևոր հանդիպումներ տեղի ունեցան Թուրքիայի գործարար և քաղաքական շրջանակների հետ: 1996 թ. հուլիսի 29-ին Թելման Տեր-Պետրոսյանը հանդիպեց Թուրքիայի Ազգայնական շարժում կուսակցության նախագահ Թուրքուլ Թյուրքեշի հետ, որը թուրք հայտնի ազգայնական Ալփարսլան Թյուրքեշի որդին էր: Հանդիպման ընթացքում Թ. Թյուրքեշը հանդես եկավ բավականին կառուցողական հայտարարությամբ՝ նշելով, որ Թուրքիան և ՀՀ-ն տարածաշրջանի երկու կարևոր երկրներ են, ուստի, ամեն առիթով և ամեն տեղ կողմերի երկխոսությունը նպաստելու է տարածաշրջանի խաղաղության:

²²¹ ՀՀ ԱԳՆ, Սերժավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 8:

նը և համագործակցությամբ: Ըստ Թյուրքեշի, Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև կարելի է ստեղծել այնպիսի համագործակցություն, որը կարող է ներառել հսկայական ծրագրեր՝ սկսած արդյունաբերական ներդրումներից, մինչև առօրյա առևտուր՝ շեշտելով, որ ներկայումս անկարելի է հստակ ժամանակ նախատեսել այս բոլորի իրագործման համար²²²:

Այցելության շրջանակներում Թելման Տեր-Պետրոսյանի գլխավորած պատվիրակության հանդիպումը Ստամբուլի էսենյուրթ շրջանի քաղաքապետ Գյուրբյուզ Չափանի և թուրքական գործարար շրջանակների հետ անցավ բավականին ջերմ մթնոլորտում: Հանդիպման ընթացքում Գյուրբյուզ Չափանը, քննադատելով իր երկրի ղեկավարությանը, մասնավորապես ասաց, որ Թուրքիայի ղեկավարները ծավալուն աշխատանք էին տանում ներքին հասարակական կարծիքն իրենց ցանկության համաձայն ձևավորելու գործում, ինչն ակնհայտ էր աշխարհի բոլոր հետամնաց և տկար երկրներում, որտեղ ղեկավարները կեղծ թշնամիներ էին ստեղծում հասարակական կարծիքի համար և այնուհետև իրենք էլ սկսում էին հավատալ դրան: «Նույն տարածաշրջանում կարող ենք խաղաղ և համատեղ ապրել: Հետևաբար, սահմանները պետք է բացվեն»²²³:

Հատկանշական է, որ ոչ միայն թուրքական քաղաքական շրջանակները, այլ նաև լրատվամիջոցներն ակտիվորեն քննարկեցին Թ. Տեր-Պետրոսյանի այցը Թուրքիա: Այսպես, թուրքական «Յենի Յուլ» թերթը, անդրադառնալով հայ գործարարների այցին նշել էր, որ թեև ՀՀ նախագահի եղբայր Թ. Տեր-Պետրոսյանի այցելությունը գործարարների մակարդակի այցելություն էր, այնուամենայնիվ այն կարևոր էր նաև միջպետական հարաբերությունների տեսանկյունից, քանզի կողմերի միջև հաստատվելիք առևտրական համագործակցության համար նպաստավոր հող նախապատրաստելու նպատակով անհրաժեշտ է պետությունների համաձայնությունը²²⁴:

Ի պատասխան 1996 թ. հուլիսի 28-ին հայ գործարարների Թուրքիա կատարած այցին, օգոստոսի 6-ին թուրք-հայկական տնտեսական հարաբերությունը զարգացնելու նպատակով ՀՀ ժամանեց թուրք գործարարների պատվիրակությունը՝ Կարսի արդյու-

²²² Ազգ, 31.07.1996:

²²³ Ժամանակ, 01.08.1996:

²²⁴ Yeni Yüzyıl, 04.08.1996.

նաբերական և առևտրի պալատի նախագահ Սեհմեդ Յոլմազի գլխավորությամբ: ՀՀ գործարար շրջանակների հետ հանդիպման ժամանակ Սեհմեդ Յոլմազը նշել էր. «Մեր գլխավոր նպատակը Գյումրիի և Կարսի միջև եղած սահմանադաշնային բացումն է, որի փակ լինելու պատճառով երկրորդ պլան է մղված համագործակցությունը արդյունաբերության ոլորտում: Դա ցանկանում են թե՛ Թուրքիայի ղեկավարները, և թե՛ ժողովուրդը: Կարս-Հայաստան համագործակցությունը կարող է զարգանալ սննդի և տեքստիլ արդյունաբերության բնագավառներում»²²⁵:

Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև ընթացող ակտիվ տնտեսական շփումների շրջանակներում բավականին ուշագրավ էր տնտեսական հարաբերություններն ակտիվացնելու և երկկողմ գործարար շրջանակների համագործակցությունը խթանելու նպատակով 1997 թ. մայիսին Ստամբուլում՝ Սևծովյան տնտեսական համագործակցություն կազմակերպության շրջանակներում անցկացվող բիզնես-խորհրդի նիստի ժամանակ Արսեն Ղազարյանի և Ջաան Սոյաքի նախագահությամբ հայ-թուրքական և թուրք-հայկական բիզնեսի զարգացման հանձնաժողովների հիմնադրման փաստը: Ըստ հանձնաժողովի հիմնադիրների, Թուրք-հայկական բիզնեսի զարգացման հանձնաժողովի աշխատանքներն ուղված էին երկու երկրների միջև տարերայնորեն զարգացող առևտրատնտեսական կապերի կոորդինացմանը և դրանց ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդելուն, ինչպես նաև ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև երրորդ երկրների միջոցով ծավալվող առևտրի զարգացմանը՝ հնարավորին չափ տարբեր ոլորտներում: Այդ նպատակով հանձնաժողովը ջանում էր ապահովել հայ և թուրք գործարարների միասնական գործունեությունը տնտեսական ասպարեզում²²⁶:

Այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է նշել, որ, չնայած հայ-թուրքական և թուրք-հայկական բիզնեսի զարգացման հանձնաժողովները ջանքեր էին գործադրում՝ ակտիվացնելու հայ-թուրքական գործարար շրջանակների համագործակցությունը և նպաստելու հայ-թուրքական սահմանի բացմանը, Թուրքիան շարունակում էր ՀՀ-ի հանդեպ վարել իր որդեգրած նախկին քաղաքականությունը, ինչի վառ ապացույցն էր 1997 թ. հոկտեմբերի 30-ին Թուրքիայի նախագահ

²²⁵ Ազգ, 10. 08. 1996:

²²⁶ www.tabde.org.

Սուլեյման Դեմիրելի ելույթը Կարսում, որտեղ անդրադառնալով հայ-թուրքական սահմանի բացմանը՝ նա այդ հարցը պայմանավորել է «Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից հայկական գործերի լիակատար դուրսբերման» հետ: Նա մասնավորապես հայտարարեց, որ Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև սահմանային դռան բացումը քաղաքական խնդիր է և մի քանի գրոշանոց առևտրի համար իրենք ադրբեջանցիներին դժվար կացության մեջ չեն գցելու»²²⁷:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ հայ-թուրքական մերձեցման միտումները որևէ էական արդյունքի չհանգեցրին: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ 90-ականների երկրորդ կեսին Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունները շարունակում էր պայմանավորել հիմնականում ադրբեջանական գործոնով և ԼՂ հիմնահարցի կարգավորված չլինելով՝ միաժամանակ ջանալով պահպանել երկկողմ շփումները և երկխոսության հնարավորությունները: Այստեղ թերևս տեղին է հիշել Սուլեյման Դեմիրելի դիպուկ խոսքերը հայ-թուրքական հարաբերությունների առնչությամբ: Դեռ 1993 թ. հունվարին, զբաղեցնելով վարչապետի պաշտոնը, կարևորելով հայ-թուրքական շփումների նշանակությունը Թուրքիայի ազգային շահերի տեսանկյունից, նա մատնանշել էր. «Պարտավոր ենք ՀՀ-ի հետ գտնվել այնպիսի հեռավորության վրա, որ չսպառվեն երկխոսության հնարավորությունները: Սա մեծ քաղաքականություն է: Թշնամության հիմքի վրա պետական քաղաքականություն չեն կառուցում»²²⁸:

Բացասաբար մոտենալով ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը՝ Թուրքիայի քաղաքական շրջանակներն ակնհայտ շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում ՀՀ-ում Լ. Տեր-Պետրոսյանի իշխանության պահպանմամբ: Մինչև 1998 թ. ՀՀ-ի հանդեպ «մեղմ» քաղաքականության շնորհիվ Թուրքիան պահպանում էր «չնչին երկխոսության» պատրանք, որի հիմքում ընկած էին առևտրատնտեսական հարաբերությունների հեռանկարով ՀՀ-ին հրապուրելու և Հարավային Կովկասում իր քաղաքական ակտիվությունն ամրապնդելու Անկարայի ձգտումները: ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականն անորոշության մեջ գցեց Թուրքիային:

²²⁷ Ազգ. 01.11.1997:

²²⁸ Հակոբ Չաքրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական..., էջ 37:

Հիշատակման է արժանի թուրքական պաշտոնական շրջանակների արձագանքը նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականի կապակցությամբ, որը հետևեց անմիջապես: Պետնախարար Ահաթ Անդիջանն այս ամենը որակել էր որպես Բաքու-Ջեյհան խողովակաշարի կառուցման թշնամիների ձեռքի գործ, ինչը վտանգելու էր կայունությունը Կովկասում²²⁹:

Թուրքական լրատվամիջոցները նույնպես ակտիվորեն քննարկեցին ՀՀ-ում կատարված փոփոխությունները: Այս առնչությամբ թուրքական «Հյուրիյեթ» օրաթերթի գործադիր տնօրեն Էթուրդուլ Օզքյոքը նույն թերթի 1998 թ. փետրվարի 14-ի համարում Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը վերջին տարիների թուրքական արտաքին քաղաքականության խոշորագույն ծախսողումը համարեց: Նա մասնավորապես գրել էր, որ Թուրքիան պետք է աջակցեր Տեր-Պետրոսյանի պես չափավոր նախագահին, այլ ոչ թե նրան իր ճակատագրին դեմ հանդիման թողներ²³⁰: Իսկ թուրք գիտնական Մեջլի Աքթաշը, 1998 թ. հունիսի 18-ին պատասխանելով «Սադոկույու» հանդեսի թղթակցին, հետևյալ կարծիքն էր արտահայտել. «Թուրքիան Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականով կորցրեց իր խոշորագույն հաղթաթուղթը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը Թուրքիայի համար մեծ շանս էր»²³¹:

Հավելենք, որ ՀՀ նախագահի հրաժարականից հետո ՀՀ-ում կայացած արտահերթ նախագահական ընտրությունների ընթացքին մասնակցելու նպատակով ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում Թուրքիայից ՀՀ ժամանեցին թուրք պատգամավոր դիտորդներ և լրագրողներ, որոնք ընտրությունների ընթացքն ակտիվորեն լուսաբանեցին իրենց պարբերական մամուլում: Մասնավորապես, 1998 թ. մարտի 13-ին Ստամբուլից Երևան ժամանեց թուրքական պատվիրակությունը, որի կազմում էր Եվրախորհրդի դիտորդ, ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր Ջեֆի Բամհին, ԵԱՀԿ դիտորդ, պատգամավոր Թեքին Էնեթենը, ինչպես նաև այլ քաղաքական գործիչներ և լրագրողներ, որոնք հանդիպումներ ունեցան նախագահի թեկնածուների հետ, այցելեցին տարբեր ընտրատարածքներ: Պատգամավոր Ջեֆի Բամհինն ընդունեց ԱԳ նախարարի պաշտոնակատար Վ. Օսկանյանն, այնուհետև՝ ՀՀ նախագահի պաշտոնակատար, վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը: Վ. Օսկանյանի հետ

²²⁹ Turkish Daily News, 15.02.1998.

²³⁰ Hürriyet, 14.02.1998.

²³¹ Ibid.:

հանդիպման ժամանակ կողմերը քննարկեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը վերաբերող հարցեր: Թուրք պատգամավորը մասնավորապես հույս էր հայտնել, որ անկախ նրանից, թե ով կլիներ նորընտիր նախագահը, նա պետք է քաջ գիտակցեր հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման անխուսափելիությունը²³²: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո Ռ. Քոչարյանի ընտրությունը նախագահի պաշտոնում, ինչպես նաև Թուրքիայում ներքաղաքական սուր պայքարն իրենց ուղղակի անդրադարձն ունեցան Թուրքիա-Հայաստան հարաբերությունների վրա:

Զնայած Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին և քաղաքական իրադարձությունների փոփոխությանը ՀՀ-ում, այնուամենայնիվ հայ և թուրք մի շարք գործարարներ շարունակեցին ջանքեր գործադրել հայ-թուրքական առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու և Հայաստան-Թուրքիա սահմանադուռը բացելու ուղղությամբ: Դրա վառ օրինակներից էր հայ-թուրքական գործարար համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով 1998 թ. փետրվարի 3-6-ը ՀՀ Արդյունաբերողների և գործարարների միության հրավերով Երևան 25 հոգանոց թուրքական պատվիրակության ժամանումը: Պատվիրակության կազմում էին ՍԾՏՀ գլխավոր քարտուղար, դեսպան Մուստաֆա Աքչինը, ՍԾՏՀ-ի գործարար խորհրդում ՀՀ-ի ներկայացուցիչ Սամսոն Օզարարատը, Ստամբուլի Առևտրի պալատի նախագահ Ահմեթ Քուշչուլուն, հայ և թուրք գործարարներ, թուրք լրագրողներ²³³:

Այցի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունն ունեցավ մի շարք կարևոր հանդիպումներ: Պատվիրակությանն ընդունեց ՀՀ վարչապետ և նախագահի պաշտոնակատար Ռ. Քոչարյանը, ԱԳ նախարարի պաշտոնակատար Վ. Օսկանյանը, Առևտրի և արդյունաբերության նախարար Գառնիկ Նանագուլյանը: Պատվիրակությունը եղավ Շիրակի և Արմավիրի մարզկենտրոններում, այցելեց Մարգարա-Ալիջան սահմանագիծը: Այցի վերջում կողմերը ստորագրեցին համաձայնագիր, ըստ որի, նախատեսվում էր 1998 թ. ապրիլի 15-17-ը ՀՀ-ում կազմակերպել հայ-թուրքական բիզնես-ֆորում, ինչպես նաև թուրքական ապրանքների ցուցահանդես վաճառք և այլն²³⁴:

²³² Ազգ. 17.03.1998:

²³³ ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 7:

²³⁴ Արմենպրես գործակալություն, 4-6.02.1998: ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն, էջ 7:

Թեև Թուրքիայի քաղաքական և հասարակական շրջանակները բավականին ցավազին ընդունեցին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը և Ռոբերտ Քոչարյանի նախագահ ընտրվելը, այնուամենայնիվ Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները փորձեցին համագործակցության եզրեր գտնել ԶԶ-ի նոր ղեկավարության հետ և ակտիվացնել երկկողմ շփումները: Այդ նպատակին էր ուղղված հատկապես 1998 թ. ապրիլի 10-ին Ս. Դեմիրելի շնորհավորական ուղերձը ԶԶ նորընտիր նախագահ Ռ. Քոչարյանին²³⁵:

Չնայած դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությանը, ԶԶ-ի և Թուրքիայի միջև քաղաքական և դիվանագիտական շփումները շարունակվեցին, որի ընթացքում երբեմն փորձեր արվեցին փոխօգնության եզրեր գտնել: Մասնավորապես, 1999 թ. օգոստոսի 16-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած ուժգին երկրաշարժի կապակցությամբ աշխարհի տարբեր երկրներից ցավակցական ուղերձներ հղվեցին և օգնություն ուղարկվեց Թուրքիա: ԶԶ-ն մույնպես ցավակցեց և օգնության պատրաստականություն հայտնեց: Ռ. Քոչարյանն 1999 թ. օգոստոսի 17-ին ցավակցական նամակ էր հղել Ս. Դեմիրելին, որտեղ իր ցավակցությունն էր հայտնում զոհվածների ընտանիքներին ու մերձավորներին²³⁶:

1999 թ. օգոստոսի 17-ին՝ նախ Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Նաբի Շենտյի, ապա հաջորդ օրը՝ Թուրքիայի արտգործնախարարի առաջին տեղակալ Քորքեմազ Հաքթամիրի հետ հեռախոսազրույցի ընթացքում ԶԶ արտգործնախարարի տեղակալ Արմեն Բայբուրդյանը ցավակցություն հայտնեց և նշեց, որ ԶԶ-ն պատրաստ է մի քանի ժամվա ընթացքում Թուրքիա ուղարկել փրկարար ջոկատներ և անհրաժեշտ սարքավորումներով ու իրերով բեռնավորված մի ինքնաթիռ: Սակայն այնուհետև օգոստոսի 19-ին Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպան Նաբի Շենտյոյ զանգահարել էր Արմեն Բայբուրդյանին և տեղեկացրել, որ Թուրքիայի իշխանությունները շնորհակալություն են հայտնում ցավակցական նամակի ու օգնության առաջարկի համար և հայտնում են, որ ներկայումս փրկարար աշխատանքներում ընգրկված էին բավարար թվով մարդիկ և հայ փրկարարների կարիքը չէր զգացվում²³⁷:

²³⁵ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 3, գործ 159, էջ 68:

²³⁶ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 5, գործ 243, էջ 191:

²³⁷ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 5, գործ 243, էջ 353:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ-ում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերի կապակցությամբ ՀՀ նախագահին, ի թիվս այլ պետությունների ղեկավարների, իրենց ցավակցական ուղերձներն էր հղել Թուրքիայի ղեկավարությունը: Ռ. Քոչարյանին ուղարկած իր ցավակցական ուղերձում Թուրքիայի նախագահն իր ցավակցություններն էր հղել հայ ժողովրդին և ցանկացել էր արագ վերականգնում գրոհի ժամանակ վիրավորվածներին²³⁸:

Հոկտեմբերի 27-ի ահաբեկչական գործողության հետևանքով զոհված ՀՀ վարչապետ Վազգեն Սարգսյանի, ՀՀ ԱԺ նախագահ Կարեն Դեմիրճյանի և խորհրդարանում զոհված մյուս պատգամավորների հուղարկավորությամբ մասնակցելու նպատակով հոկտեմբերի 31-ին Թուրքիայից ժամանեց պատվիրակություն, որի կազմում էին պետնախարար Մեհմեդ Ալի Իրտենչեֆը, Թուրքիայի խորհրդարանի խոսնակի ներկայացուցիչ Ալի Ըլըքսոյը և Թուրքիայի ԱԳՆ ներկայացուցիչ Ունալ Չևիթոզը: Այդի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը հանդիպեց ՀՀ ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի հետ: Հանդիպման ընթացքում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իրթենչեֆը ասաց, որ ՀՀ-ն Թուրքիայի հարևանն է, և նրա դեմ որևէ նախապաշարմունք չունեն: Եթե միջազգային հանրության սպասելիքների ուղղությամբ ՀՀ-ն դրական քայլեր ձեռնարկի, ապա կփոխվի մթնոլորտը Կովկասում, կայունությունից և համագործակցությունից կշահեն տարածաշրջանի բոլոր երկրները: Թուրքիան ցանկանում է, որ այս ուղղությամբ առաջխաղացում լինի:²³⁹ Նման մակարդակով թուրքական կողմը երբևէ ՀՀ չէր այցելել:

Զնայած Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության փաստին, այնուամենայնիվ Թուրքիայի և ՀՀ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև հանդիպումներն ու շփումները շարունակվում էին: Այս համատեքստում հատկապես հետաքրքրական էր 1999 թ. նոյեմբերի 18-19 Ստամբուլում ԵԱՀԿ գագաթաժողովի շրջանակներում Ս. Դեմիրելի և Ռ. Քոչարյանի հանդիպումը: Հանդիպման ընթացքում Թուրքիայի նախագահը, նշելով, որ ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը կախված է ՀՀ-ի և Ադրբեջանի միջև հակամարտության լուծումից, ասաց, որ Թուրքիան ցանկանում է խաղաղություն տարածաշրջանում, և եթե

²³⁸ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 5, գործ 243, էջ 366:

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 369:

խաղաղություն հաստատվի, այն նպաստելու է Թուրքիայի, ՀՀ-ի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հարաբերությունների զարգացմանը: ԼՂ հիմնահարցի խաղաղ լուծման արդյունքում ՀՀ-ն կարող է ներառվել տարածաշրջանի նախաձեռնողային նախագծերում: Դրան ի պատասխան, Ռ. Քոչարյանը նշել է. «Ոչ մեկը չունի որևէ պատրանքներ, որ մենք կարող ենք զիջումներ անել այդ տարածաշրջանային նախագծերի կապակցությամբ»²⁴⁰:

Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև քաղաքական հարաբերությունների և դիվանագիտական շփումների համատեքստում բավականին ուշագրավ էր 2000 թ. Կովկասում անվտանգության և կայունության մեխանիզմ հիմնելու շուրջ երկու երկրների նախագահների միջև ընթացող մամակագրությունը: 2000 թ. հունվարին Վրաստան կատարած այցի ընթացքում Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը կոչ արեց ստեղծել Կովկասյան Կայունության Պակտ²⁴¹: Այդ կապակցությամբ նա միջազգային հանրությանը կոչ արեց ուշադրություն դարձնել Կովկասյան տարածաշրջանի վրա: Մի շարք երկրների նախագահներին, այդ թվում և ՀՀ նախագահին հղված մամակներում Թուրքիայի նախագահը նշում էր Կովկասում բազմակողմանի և հաստատուն համագործակցության առկա ներուժի մասին:

2000 թ. հունվարի 21-ին Ռ. Քոչարյանին հղած մամակում Թուրքիայի նախագահը, անդրադառնալով Վրաստանի և Ադրբեջանի նախագահների հետ հանդիպման արդյունքում Կովկասում կայունություն և խաղաղություն ստեղծելու հեռանկարների առնչությամբ ձեռք բերված պայմանավորվածություններին, գրել էր, որ Կովկասում որոշ հիմնահարցերի կարգավորված չլինելը ոչ միայն խոչընդոտում էր հարավկովկասյան տարածաշրջանում կայունության հաստատմանը, այլև ստվերի տակ էր թողնում այն հնարավորությունները, որոնք կարող էին օգտագործվել բազմակողմանի և ամուր համագործակցության մթնոլորտի զարգացման համար՝ ընդգծելով, որ դրանցից գլխավորը հանդիսանում էր ԼՂ հիմնահարցը²⁴²:

2000 թ. փետրվարի 29-ին Ռ. Քոչարյանը պատասխան մամակ ուղարկեց Թուրքիայի նախագահին, որտեղ ՀՀ նախագահը, դրական համարելով տարածաշրջանում անվտանգության կարգավոր-

²⁴⁰ Մեդիամաքս գործակալություն, 26.11.1999:

²⁴¹ Turkish Daily News 17.01.2000.

²⁴² ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 6, գործ 63, էջ 9-10:

ման որոշակի ձևեր ստեղծելու գաղափարը, և ընգծելով խաղաղության և կայունության համար առկա տարածաշրջանային գործընթացների կառուցողական չլինելը, առաջարկել էր 3+3+2 կարգավորման բանաձևը, որը կներառեր կովկասյան երեք երկրների ներկայացուցիչներին, երեք հարևան երկրներին, ինչպես նաև Եվրամիությանը և Միացյալ Նահանգներին²⁴³:

Նամակագրության շրջանակներում բավականին ուշագրավ էր 2000 թ. մայիսի 4-ին Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի ՅՅ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին ուղարկած նամակը, որտեղ Թուրքիայի նախագահը, բարձր գնահատելով ՅՅ նախագահի աջակցությանը տարածաշրջանում խաղաղությունը և կայունությունը խթանելու և ամրապնդելուն ուղված գաղափարին, վստահություն էր հայտնում, որ կհաջողվեր գտնել Կովկասում հարատև խաղաղության և կայունության պահանջներին անհրաժեշտ հիմնական պարամետրերը՝ շեշտելով, որ տարածաշրջանում վստահելի բազմակողմանի համագործակցության մեխանիզմ ղևենալու գլխավոր նախադրյալը գոյություն ունեցող հակամարտությունների և մասնավորապես ԼՂ հակամարտության կարգավորումն է²⁴⁴:

Այնուամենայնիվ որևէ զարգացում ՅՅ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորման և սահմանների բացման ուղղությամբ այդպես էլ տեղի չունեցավ, ինչի պատճառն իր հարաբերությունները ՅՅ-ի հետ ադրբեջանական գործոնով պայմանավորելու պաշտոնական Անկարայի քաղաքականության շարունակությունն էր:

Թուրքիայի պաշտոնական քաղաքականության շարունակման ամենաակնառու դրվագներից է 2000 թ. հունիսին ՅՅ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում առաջացած տհաճ միջադեպը, որը ոչ միայն քննադատվեց ՅՅ-ի կողմից, այլ նաև բավականին խիստ քննադատության արժանացավ Թուրքիայի որոշ շրջանակներում: Բանն այն է, որ Կարսի քաղաքապետարանի և Կարսի Կովկաս համալսարանի կողմից համատեղ կազմակերպած «Կովկասի կայունության պակտին ուղված Կարս քաղաքի համաժողով»-ին մասնակցելու նպատակով 2000 թ. հունիսի 28-ին Թուրքիա ժամանած ՅՅ պատվիրակությանն արգելեցին մասնակցել համաժողովին և անմի-

²⁴³ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 6, գործ 64, էջ 3-4:

²⁴⁴ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին, ցուցակ 6, գործ 63, էջ 20-21:

ջապես վտարեցին երկրից²⁴⁵։ Վերոհիշյալ միջադեպը բավականին լայն քննարկման առարկա դարձավ Թուրքիայում և լուսաբանվեց թուրքական մամուլում։ Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ իրենց դիրքորոշումները հրապարակայնորեն արտահայտեցին նախկին արտգործնախարար Մուրաթ Քարայալչընը և ՃճԱ-րիտ ուղի կուսակցության նախագահ, նախկին վարչապետ Թանսու Չիլլերը։ Համաժողովին մասնակցած Մուրաթ Քարայալչընը, այս միջադեպը, որպես սկանդալ որակավորելով, ասաց, որ ցնցված է, քանզի դա գաղտնի մի ժողով չէր։ Կովկասյան կայունության պակտի կայացումից անմիջապես առաջ այս դեպքի ծագելը մեծ դժբախտություն է²⁴⁶։ Արձագանքելով Կարսի համաժողովից հայկական պատվիրակության վտարմանը՝ Չիլլերը նշեց, որ ՀՀ-ի և Թուրքիայի հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ կապելը մինչ օրս խնդիրների առիթ է տվել։ Ադրբեջանի և ՀՀ-ի միջև երկխոսության միջոցով համաձայնության հասնելու համար հարկավոր է, որ Թուրքիան ազդեցիկ դեր ստանձնի։ Այս տարածաշրջանում Թուրքիան պետք է հստակեցնի իր դիրքորոշումը։ «Այս տեսակետից Կարսում տեղի ունեցածը շատ տգեղ է, և անհնար է, որ մենք այն ընդունենք»²⁴⁷։

Թուրքական լրատվամիջոցները նույնպես ակտիվորեն քննարկեցին Կարսի վեհաժողովը։ «Միլլիյեթ» օրաթերթն անդրադարձել էր համաժողովին մասնակցած Ս. Դեմիրելի ելույթին, որտեղ Թուրքիայի նախագահն անդրադարձել էր նաև ԼՂ հիմնահարցին։ Դեմիրելը, մասնավորապես, նշել էր. «Տխրությամբ հայտարարում եմ, որ ՀՀ-ն անկախություն ձեռք բերելուն պես՝ Ղարաբաղում խնդիր հարուցեց։ Ադրբեջանցիների կոտորածներ տեղի ունեցան։ Ղարաբաղից և նրա շրջակա տարածքներից ադրբեջանցիները տեղահանվեցին։ Մենք հայտարարել ենք, որ ՀՀ-ի նկատմամբ անցյալի հետ կապված որևէ խնդիր չունենք...»²⁴⁸։ Թեև Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները Կարսի համաժողովից ՀՀ-ի պատվիրակության վտարման հիմնական պատճառ նշում էին ԼՂ հիմնահարցը, այնուամենայնիվ այս միջադեպում ոչ պակաս կարևոր դերակատարություն է ունեցել ՀՀ-ի արտաքին քաղաքականության մեջ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչ-

²⁴⁵ Milliyet, 29.06.2000.

²⁴⁶ Milliyet, 30.06.2000.

²⁴⁷ Hürriyet, 01.07.2000.

²⁴⁸ Milliyet, 29.06.2000.

ման ներառելը, որպես արտաքին քաղաքականության գերակա խնդիր: Կարևոր է նաև այն համգամաքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ում հայկական ազդեցիկ լոբիի ջանքերի շնորհիվ քննարկվում էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, որն, անշուշտ, խիստ մտահոգում էր թուրքական իշխանություններին:

Ինչպես արդեն նշվեց, 1998 թ. տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում պաշտոնական Երևանի դիրքորոշման մեջ առաջ քաշվեց Հայոց ցեղասպանության խնդիրը: Ի տարբերություն Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, ՀՀ նորընտիր նախագահ Ռ. Քոչարյանը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը և դատապարտումը ներառեց արտաքին քաղաքականության գերակա խնդիրների շարքում, որի մասին առաջին անգամ իրապարակավ ելույթ ունեցավ 1998 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ի ամբիոնից: ՀՀ նախագահը մասնավորապես նշել էր. «Օսմանյան կայսրությունում հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունն իր ժամանակին պատշաճ կերպով չդատապարտվեց համաշխարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել... Այս չարիքի դեմ պայքարի անհրաժեշտության հարաճուն ընթերցման վկայությունն են նաև ներկա դարասկզբին հայերի ցեղասպանության դատապարտումն ու ընդունումը մի շարք երկրների խորհրդարանների կողմից»²⁴⁹:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը և դատապարտումը ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ ներառելը բավականին ցավազին ընդունվեց թուրքիայում: Ցեղասպանության իրողության հերքման խնդիրը թուրքական իշխանությունների օրակարգի հարց դարձավ: Ցեղասպանության ճանաչման պահանջների վերացումը հանդիսանում է ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների բարելավման համար թուրքիայի առաջ քաշած նախապայմաններից մեկը: Բնականաբար, այս հարցում թուրքական իշխանությունների մտավախության հիմքում հիմնականում ընկած են միջազգային տարբեր առյուծաներում ու արտասահմանյան խորհրդարաններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ քննարկումները:

Անկարան եռանդուն միջոցներ է ձեռնարկում դրանց դեմ՝ սպառնալով համապատասխան միջոցների դիմել՝ ոչ միայն վերանայելով իր հարաբերությունները Հայոց ցեղասպանության ճանաչ-

²⁴⁹ Արամ Անանյան, նշվ աշխ., էջ 9:

ման հարցը քննարկող երկրների հետ, այլև ՀՀ-ի հանդեպ ուղղակի պատժամիջոցներ կիրառելու միջոցով: Պաշտոնական Անկարան շատ զգայուն է արձագանքում հատկապես ԱՄՆ-ում կամ եվրոպական երկրներում հայկական լոբիի ունեցած հաջողություններին:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցն առանձնապես արդիական դարձավ 2000 թ. հոկտեմբերի 1-ին, երբ Կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովում ընդունվեց օրինագծի փաթեթ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ: Այդ կապակցությամբ հոկտեմբերի 1-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողով (ԹԱՄԺ)-ը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուր մասնավորապես ասվում էր. «...Հիշեցնում ենք ՀՀ իշխանություններին, որ հրաժարվեն այս սխալ ճանապարհից և վերջ տան Թուրքիայի դեմ երրորդ երկրների հաստատություններում նախաձեռնությունների շարունակմանը՝ որոնելով Թուրքիայի հետ բարիդրացիաբար ապրելու ճանապարհներ»²⁵⁰:

2000 թ. հոկտեմբերի 3-ի երեկոյան Թուրքիայի նախագահ Սեզերը հեռախոսազրույց էր ունեցել ԱՄՆ նախագահ Բիլ Զլինթոնի հետ: Այդ հեռախոսազրույցի վերաբերյալ Թուրքիայի նախագահի մամուլի ծառայության կողմից արված հայտարարության համաձայն, Սեզերը շեշտել է Կոնգրեսում օրինագծի անցկացման դեմ ԱՄՆ-ի վարչակազմի ջանքերի մոբիլիզացման և արդյունավետության մեծացման անհրաժեշտությունն ու խնդրել էր Զլինթոնին անձնական մասնակցություն ցուցաբերել այդ գործում²⁵¹:

Ըստ թուրքական ՁԼՄ-ների, ԱԳՆ-ի և Գլխավոր Շտաբի կողմից պատրաստվել էր 10 կետից բաղկացած գործողությունների ծրագիր, որի կիրառման առաջին փուլի արդյունքում նախ՝ դադարեցվելու էր երևան-Ստամբուլ չարտերային թռիչքը, իսկ 2000 թ. հոկտեմբերի 15-ից ՀՀ-ի քաղաքացիների նկատմամբ կիրառվելու էր մուտքի վիզայի նոր ռեժիմ: Թուրքական լրատվամիջոցներն, ավելի հեռուն գնալով, որպես օրինագծի բացասական հետևանք, համարում էին հայ-թուրքական հարաբերությունների սկզբունքային վերանայումը՝ դրանք հասցնելով «Թուրքիայի և Կիպրոսի հունական մասի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների մակարդակին»²⁵²:

²⁵⁰ Zaman, 02.10.2000.

²⁵¹ Radikal, 05.10.2000.

²⁵² Sabah, Yeni Safak, 7-16.10.2000.

Անկարայի արձագանքները շատ ավելի խիստ էին Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կապակցությամբ: 2001 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի Սենատի կողմից Հայոց ցեղասպանության օրինագծի ընդունումը, ինչպես նաև հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակի կողմից վերոհիշյալ օրինագծի վավերացնելը, խիստ դժգոհության ալիք բարձրացրեց թուրքիայի դեկավար շրջանակներում: Այդ կապակցությամբ իրենց դժգոհությունը հայտնեցին Ահմեդ Սեզերը, թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Յըլմազը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Մասնավորապես, թուրքիայի նախագահի խոսնակը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր, որ նախագահ Ահմեդ Սեզերն իր ավստոսանքն էր հայտնում Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կողմից ընդունած այսպես կոչված հայոց ցեղասպանության օրինագիծը վավերացնելու կապակցությամբ: Նախագահ Սեզերը դատապարտում էր այս որոշումը, որը վնասակար ազդեցություն էր ունենալու թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների վրա²⁵³:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացումը թուրքիայի կողմից ընկալվում է, որպես իրական վտանգ: Այն բարձրացվել է թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգ՝ առաջնային խնդրի վերածվելու և հայ-թուրքական հարաբերություններում ԼՂ հիմնահարցը ետին պլան մղելու պոտենցյալ հնարավորությամբ: Մյուս կողմից, ակնհայտ է դառնում, որ թուրքիան արագ հակամիջոցներ է կիրառում այս խնդրի միջազգայնացումը կանխելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ պաշտոնական Անկարան կանգնած է իր դիրքերը թուլացնելու լուրջ վտանգի առջև: Ժամանակի հետ ավելի է դժվարանում քարոզչական նույն քաղաքականության արդյունավետ իրականացումը:

Համեմայն դեպս, նման քաղաքականությունը վերանայելու կոչով արդեն հանդես են գալիս տասնյակ հազարավոր թուրքիայի քաղաքացիներ: Նրանցից շատերին հենց այդ պատճառով չի թույլատրվում վերադառնալ սեփական հայրենիք: Որպես օրինակ՝ նշենք Ֆրանկֆուրտում հիմնված «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» թուրքական հասարակական կազմակերպությունը, որի տասնյակ հազարավոր անդամները թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովից պա-

²⁵³ Akşam, 01.01.2001.

հանջում են արդարացի գնահատական տալ 20-րդ դարի սկզբին ամենամեծ ոճիրին՝ Հայոց ցեղասպանությանը: 1999 թ. ապրիլի 11-ին թուրքական իշխանություններին ուղարկված 11.200 մարդու կողմից ստորագրված ուղերձում, որոնցից ավելի քան 10.000-ը արտասահմանում բնակվող Թուրքիայի քաղաքացիներ են, մասնավորապես ասվում էր. «Մենք ցանկանում ենք, որ Անատոլիա-Միջին Արևելք աշխարհագրական դիրքն ընդգրկող տարածքում բնակվող ժողովուրդների միջև ատելության և վրեժխնդրության փոխարեն թագավորեն սերն ու բարությունը, պատերազմի ու ավերածությունների փոխարեն՝ խաղաղությունը, բարեկամությունն ու եղբայրությունը: Զանի որ մեր կազմակերպությունում մեծ է Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացիների թիվը, մեր երկրում իրականացված ցեղասպանությունների ճանաչումը և գիտակցումը, մեր կարծիքով, կենսական նշանակություն ունի: Մենք չենք ցանկանում, որ թուրք ժողովուրդը 21-րդ դար թևակոխի ցեղասպանության բեռի տակ կքած...»²⁵⁴:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչությունից հետո սկզբունքորեն վերանայվեց շատ երկրների արտաքին քաղաքականությունը: Ահաբեկչության դեմ պայքարում Թուրքիայի ստանձնած կարևոր դերը մեծապես բարձրացրեց նրա աշխարհաքաղաքական նշանակությունը՝ Արևմուտքի համար այդ երկիրը դարձնելով իսլամական արմատականության և ահաբեկչության դեմ պայքարում կարևորագույն աջակիցներից մեկը: Թուրքիայում շատ լավ գիտակցում էին, որ 2001 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին երկիրը ցնցած տնտեսական ճգնաժամն ահաբեկչության դեմ պայքարում ԱՄՆ-ի հետ համագործակցության միջոցով հաղթահարելու իրական հնարավորություններ էին առաջացել: «Միլլիյեթ» օրաթերթն Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի և Համաշխարհային բանկի կողմից Թուրքիային 14 մլրդ. դոլար վարկի տրամադրումն ուղղակիորեն կապել է հակաահաբեկչական պայքարում Թուրքիայի ունեցած «հանգուցային նշանակության հետ»²⁵⁵:

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում և մամուլում ակտիվ քննարկվում էր այն, որ Թուրքիայի նշանակության աճն իր ուղղակի ազդեցությունն էր ունենալու տարածաշրջանային զարգացումների, մասնավորապես՝ հայ-թուրքական հարաբե-

²⁵⁴ Ազգ. 25. 04. 2000:

²⁵⁵ Milliyet, 20.02.2002.

րությունների և ԼՂ հիմնահարցի վրա²⁵⁶: Դրա մասին էր վկայում այն փաստը, որ 2002 թ. հունվարի 29-ին Թուրքիայի նախագահի նախագահությամբ տեղի ունեցած Ազգային Անվտանգության հորհրդի (ԱԱԽ) 2002 թ. առաջին նիստի ժամանակ հատուկ քննարկման էր արժանացել նաև ՀՀ-ի հետ տնտեսական հարաբերությունների հարցը: Ըստ «Ջունհուրիյեթ» օրաթերթի, ԱԱԽ-ն մեկ անգամ ևս նշել էր, որ ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների զարգացումը կապված էր երկու նախապայմանների՝ գրավված ադրբեջանական հողերից հայկական ուժերի հետքաշման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջներից հրաժարվելու հետ²⁵⁷:

2.2. ԹՈՒՐԷԻՍԻ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1995-2001 ԹԹ.

1990-ականների սկզբներից ի վեր Թուրքիան մեծապես շահագրգռված էր Հարավային Կովկասում իր դիրքերի ամրապնդմամբ, ուստի ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում այդ ուղղությամբ: Մասնավորապես, Թուրքիան ձգտում էր սերտ ռազմաքաղաքական հարաբերություններ հաստատել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ՝ ջանալով վերոհիշյալ երկրներն ընդգրկել իր ռազմավարական ուղեծրի մեջ: Այս համատեքստում Թուրքիային էապես օգնում էր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանն ու Վրաստանը, որդեգրելով ընդգծված արևմտյան կողմնորոշում, Թուրքիային դիտում էին, որպես գլխավոր պատմեշ տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության ճանապարհին, ինչպես նաև գլխավոր գործընկեր ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ մերձեցման ուղորտում: Ադրբեջանն ու Վրաստանը մեծապես շահագրգռված էին Թուրքիային տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի անքակտելի մասնակից դարձնելու մեջ: Փաստորեն, հարավկովկասյան այս երկու երկրները Թուրքիան դիտում էին որպես գլխավոր խթանող ուժ ՆԱՏՕ-ին իրենց հնարավոր անդամակցության հարցում: 90-ականների երկրորդ կեսից թուրք-ադրբեջանական և թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները թևակոխեցին համագործակցության նոր փուլ:

²⁵⁶ Yeni Safak, 16.01.2002.

²⁵⁷ Cumhuriyet, 01.02.2002.

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հաբավկովկասյան տարածաշրջանում Ադրբեջանը հանդիսանում է Թուրքիայի գլխավոր դաշնակիցը, ուստի վերջինը հսկայական ջանքեր է գործադրում ուժեղացնելու իր դիրքերն Ադրբեջանում և ակտիվորեն աջակցում է Ադրբեջանին թե՛ ռազմական, և թե՛ քաղաքական ոլորտներում: 1994 թ. մայիսին ղարաբաղյան հակամարտությունում զինադադարի հաստատումից հետո էլ Թուրքիան շարունակում է ռազմական և քաղաքական լուրջ աջակցություն ցուցաբերել Ադրբեջանին:

Սակայն Յեյդար Ալիևի իշխանության ամրապնդումն Ադրբեջանում ոչ միանշանակ արձագանք ստացավ Թուրքիայում: 1995 թ. գարնանը թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները խիստ սրվեցին: Ադրբեջանի նախագահ Յեյդար Ալիևը 1995 թ. մարտի 17-ին Ադրբեջանում կազմակերպված հեղաշրջման փորձի մեջ մեղադրեց Թուրքիայի գաղտնի ծառայություններին: Այս կապակցությամբ Ադրբեջանի նախագահը Թուրքիայի նկատմամբ հանդես եկավ կոշտ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ Թուրքիայում գոյություն ունեն որոշակի շրջանակներ, որոնք համակրում են ինչպես առանձին ծայրահեղականներին, այնպես էլ զինված խմբավորումներին, որոնք փորձում են խարխուլել Ադրբեջանի կայունությունը: Նմանատիպ գործողությունները չեն կարող չմթազնել մեր երկրների միջև առկա բարիդրացիական հարաբերությունները²⁵⁸:

Հատկանշական է, որ թուրքական մի շարք լրատվամիջոցներ, անդրադառնալով Ադրբեջանում 1995 թ. մարտի 17-ին Ռովշան Ջավադովի գլխավորությամբ կազմակերպված հեղաշրջման փորձին, նշել էին, որ դրան իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին ունեցել Թուրքիայի որոշ նախարարներ և հետախուզության գործակալության՝ MIT-ի մի շարք պաշտոնյաներ, ինչպես նաև Յեյդար Ալիևի խորհրդական, Թուրքիայի քաղաքացի, պրոֆեսոր Ֆերման Դեմիրքոլը²⁵⁹: Ֆերման Դեմիրքոլը հեղաշրջման փորձի նախօրյակին բազմիցս հանդիպել էր Ռովշան Ջավադովի, Էլչիբեյի ռեժիմի ընթացքում ԱԳ նախարար Թոֆիկ Կասումովի և ադրբեջանական «Գորշ գայլեր» կազմակերպության ղեկավար Իսկանդեր Գամիդովի հետ²⁶⁰:

²⁵⁸ Sabah, 24.03.1995; Zaman, 29.03.1995.

²⁵⁹ Cumhuriyet, 6-10.11.1996; Yeni Yüzyıl, 08.11.1996.

²⁶⁰ Митяев В.Г., Внутривнутриполитическое развитие независимого Азербайджана в свете его геополитического положения. Независимый Азербайджан: новые ориентиры: Монография. Т. 1. М., РИСИ, 2000. с. 48.

Սակայն պաշտոնական Անկարան անմիջապես հերքեց այդ մեղադրանքները: Թուրք-ադրբեջանական լարված հարաբերությունները բարելավելու, Ադրբեջանում հեղաշրջման փորձի հետևանքով առաջացած տարածայնությունները հաղթահարելու և նախկին սերտ համագործակցությունը վերականգնելու նպատակով Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Զիլլերը 1995 թ. ապրիլին ժամանեց Բաքու: Ադրբեջանի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի վարչապետը ներողություն էր խնդրել Ալիևից հեղաշրջմանը մասնակցած «անվերահսկելի աջակողմյան խմբավորման» գործողությունների համար՝ միևնույն ժամանակ հերքելով թուրք պաշտոնյաների մասնակցությունը դրանում²⁶¹:

90-ականների երկրորդ կեսից թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները սկսեցին ինտենսիվորեն զարգանալ: Մասնավորապես, ռազմական ոլորտում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեցին մի շարք կարևոր համաձայնագրեր երկկողմ ռազմական հանագործակցության և ռազմավարական գործընկերության վերաբերյալ: Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության զարգացմանն էր ուղված 1996 թ. հունիսի 11-ին ստորագրված թուրք-ադրբեջանական համաձայնագիրը, համաձայն որի, երկու երկրները համագործակցելու էին սպայական անձնակազմի ռազմական պատրաստության, ռազմական արդյունաբերության և տեխնոլոգիաների ոլորտներում: Բացի այդ, ձեռք բերվեց համաձայնություն ռազմական փորձի փոխանակման և համատեղ զորավարություններ անցկացնելու հարցերի շուրջ²⁶²: Հատկանշական է, որ Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի պետ գեներալ Իսմայիլ Հաքքը Զարադային թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը որակել էր որպես «նոր ռազմական միություն»²⁶³:

Երկկողմ հարաբերություններն ամրապնդելու նպատակով 1997 թ. մայիսի 5-8-ը Ադրբեջանի նախագահ Ղեյդար Ալիևը պաշտոնական այցով ժամանեց Թուրքիա: Թուրքիայի նախագահի հետ հանդիպման արդյունքում երկու երկրների նախագահները ստորագրեցին

²⁶¹ Turkish Daily News, 14.04.1995.

²⁶² Шорохов В., Политика Турции в Закавказье и национальные интересы России, в Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию?,- Московский Центр Карнеги, вып. 14, 1997, с. 49.

²⁶³ Независимое Газета, 19.09.1996.

«Ռազմավարական Համագործակցության Համաձայնագիրը», համաձայն որի, նոր թափ էր ստանալու գոյություն ունեցող ռազմավարական համագործակցությունը քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և անվտանգության ոլորտներում: Վերոհիշյալ համաձայնագրով խստորեն դատապարտվում էր ՀՀ-ի «ագրեսիան» Ադրբեջանի նկատմամբ, և Լեռնային Ղարաբաղը համարվում էր Ադրբեջանի անբաժանելի մասնիկը²⁶⁴: Թուրքիայի վարչապետ Նեջմեթթին Էրեբքանի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի վարչապետը, նշելով, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը եղբայր երկրներ են, հայտարարեց, որ թուրքերն ու ադրբեջանցիներն ունեն միևնույն արձաշները և միևնույն հավատքը: Թուրքիան հպարտանում է անկախ Ադրբեջանի գոյությամբ և ցանկանում է, որ Ադրբեջանում միշտ իշխի բարեկեցությունը²⁶⁵:

90-ականների վերջերին Բաքվի և Անկարայի միջև ռազմական համագործակցության ընդլայնման լուրջ միտումներ էին նկատվում: Դրա վառ օրինակներից էր այն, որ թուրքական ուսումնական հաստատություններում սովորում էին ավելի քան 400 ադրբեջանական զինծառայողներ, իսկ ադրբեջանական բանակում ծառայում էին մինչև 70 թուրքական սպաներ²⁶⁶: Միաժամանակ, պաշտոնական Բաքուն կոչում էր արտահայտվել ադրբեջանական բանակը հյուսիսատլանտյան դաշինքի չափանիշներին համապատասխանեցմանը: Այդ երկու պետությունների ռազմական համագործակցությունը զնալով ստանում էր ռազմական դաշինքի ձև, որն ուներ հստակ արտահայտված հակահայկական ուղվածությունը²⁶⁷: Այս համատեքստում պատահական չէր, որ Ադրբեջանն իրականացնում էր զինված ուժերի բարեփոխման լայնամասշտաբ ծրագրեր, որտեղ Թուրքիայի դերը, թերևս, դժվար էր թերագնահատել:

Հենց այս նպատակին էր ուղված 1998 թ. ապրիլին Թուրքիայի Ջիլված Ուժերի Գլխավոր Շտաբի պետ Իսմայիլ Հաքքը Զարադայի այցը Բաքու, որտեղ ռազմական ոլորտում սերտ համագործակցության ուղված բանակցություններից հետո ապրիլի 14-ին հայտարարեց, թե Թուրքիան կհամաձայնի դարաբաղյան հակամարտության

²⁶⁴ www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/ayintarihi/1997/nisan1997.htm.

²⁶⁵ Ibid.:

²⁶⁶ Гаджиев К.С., *նշվ. աշխ.*, էջ 354:

²⁶⁷ См. в том же месте.

կարգավորման այնպիսի տարբերակին միայն, որը չի խախտի Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականությունը: Նա նաև նշել էր, որ Թուրքիան մեծ նշանակություն է տալիս ԵԱՀԿ Մինսկի խմբին, որը թույլ չի տա, որ տարածաշրջանի որևէ երկիր գործի այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում²⁶⁸: Փաստենք, որ հենց նրա այցի հետ էր կապված Թուրքիայի կողմից Ադրբեյջանին F-16 կործանիչներ վաճառելու մասին լրատվության արտահոսքը: Ադրբեյջանի պաշտպանության նախարարության պաշտոնական ներկայացուցիչ գնդապետ Ռամիզ Մելիքովը հերքեց նման լուրերը, սակայն թուրք մեկնաբանները, ոչ մի զարմանալի բան չտեսնելով դրանում, դա «նորմալ բիզնես» որակեցին²⁶⁹:

Ադրբեյջանի հետ ռազմական ուղորտում սերտ համագործակցությունը, վերջինիս անկախությունից ի վեր, Թուրքիան արդարացնում էր դեռ 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական Մոսկվայի պայմանագրով, որից ելնելով, Անկարան Նախիջևանն այսօր էլ դիտում է, որպես իր պրոտեկտորատ: Հենց Մոսկվայի պայմանագիրն են վկայակոչում թուրք քաղաքական գործիչները Ադրբեյջանի հետ ռազմական համագործակցության մասին խոսելիս²⁷⁰:

Թուրքիայի և Ադրբեյջանի միջև ռազմաքաղաքական համագործակցության մոր փուլ սկսվեց 1999 թ. ապրիլին Ալիևի Անկարա կատարած այցից հետո, որի ընթացքում Թուրքիան և Ադրբեյջանը ստորագրեցին ռազմավարական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիրը: Ալիևի և Դեմիրելի միջև ռազմական համագործակցության մասին ստորագրված պայմանագրում մասնավորապես ասվում էր, որ Թուրքիան երաշխավորում էր Ադրբեյջանի անվտանգությունը ցանկացած ագրեսիայի դեպքում և պատրաստ էր ռազմական ու քաղաքական օժանդակություն ցուցաբերել վերջինիս²⁷¹: Բնականաբար, ներկայացված ռազմավարական համագործակցության շրջանակներում նկատի են առնվում երեք հնարավոր թշնամիներ՝ Ռուսաստանը, Իրանը և ՀՀ-ն:

2000 թ. հուլիսի 12-13-ին Թուրքիայի նախագահ Ահմեթ Նեջեթ Սեզերի այցն Ադրբեյջան մեծ արձագանք ստացավ թե՛ թուրքական, և թե՛ ադրբեյջանական մամուլում, քանզի դա Թուրքիայի նորընտիր

²⁶⁸ Turkish Daily News, 15.04.1998.

²⁶⁹ Ibid.:

²⁷⁰ Zerkalo/internet newspaper from Azerbaijan, 13.02.1999.

²⁷¹ Демоян Г., *նշվ. աշխ.*, էջ 133:

նախագահի առաջին այցն էր Ադրբեջան: Կողմերը քննարկեցին թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական հարաբերությունների ամրապնդմանն ուղղված քայլերը, ԼՂ-ի հիմնահարցը և ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները: Թուրքիայի նախագահի այցը կոչված էր ցույց տալու թուրք-ադրբեջանական եղբայրության անսասանությունը, և ՀՀ-ի նկատմամբ վարվելիք թուրքական քաղաքականության մեջ որևէ փոփոխություն չլինելը: Այցի շրջանակներում ելույթ ունենալով Ադրբեջանի խորհրդարանում՝ Սեզերը նշեց, որ Անատոլիայի թուրքերն ու Ադրբեջանի թուրքերը մույն ժողովուրդն են, և որ իրենց լեզուն, մշակույթը, ծիսակատարությունները, էպոսները, հերոսները, երգերը մույնն են: Անդրադառնալով ԼՂ-ի հակամարտության խնդրին՝ Սեզերը հայտարարեց, որ Թուրքիան կողմնակից է ԼՂ-ի հիմնահարցի խաղաղ ճանապարհով լուծմանը Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության սահմաններում: Թուրքիան Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության պահպանման կողմնակից է և չի ընդունի հիմնահարցի լուծման որևէ տարբերակ, որի հետ համաձայն չլինի Ադրբեջանը²⁷²:

Թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական համագործակցությունն ամրապնդելու նպատակով 2001 թ. մարտի 12-ին հնգօրյա պաշտոնական այցով Անկարա ժամանեց Ադրբեջանի նախագահը, որի ընթացքում բավականին լուրջ քննարկումներ ընթացան թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության հեռանկարների շուրջ: Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ դեռ մինչև Ալիևի այցը թուրքական լրատվամիջոցները հայտնել էին, որ Թուրքիան \$3 մլն. ռազմական օգնություն էր հատկացնելու Ադրբեջանին: Անկարա մեկնելուց առաջ Ալիևը թղթակիցների այն հարցին, թե արդյոք նախատեսվում էր Թուրքիայի հետ ռազմական պայմանագիր կնքել, պատասխանել էր. «Մենք սերտ հարաբերությունների մեջ ենք Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի հետ»²⁷³:

Ալիևի այցի օրերին Բաքվում էր գտնվում Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի ռազմավարության վարչության պետ Նուսրեթ Թաշդեֆեյեզը, որին ընդունեց Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Սաֆար Աբիևը: Հանդիպումից հետո տեղի ունեցած համատեղ մամուլի ասուլիսում Թաշդեֆեյեզը նշեց, որ երկու երկրների միջև ռազմական

²⁷² Sabah, 14. 07.2000.

²⁷³ Turkish Daily News, 13.03.2001.

համագործակցության ընդլայնումը տալիս է դրական արդյունքներ՝ ընդգծելով, որ NATO-ի հովանու ներքո իրականացվող «Համագործակցություն Հանուն Խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում հարաբերությունները ծառայում են երկու երկրների շահերին: Նա ավելացրեց, որ անհնար է Հարավային Կովկասում հասնել խաղաղության, քանի դեռ չի լուծվել ԼՂ հիմնահարցը Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության շրջանակներում²⁷⁴:

Թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով 2001 թ. օգոստոսի 25-ին եռօրյա պաշտոնական այցով Բաքու ժամանեց Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի պետ Յյուսեփն Քըվրքքօլուն: Վերոհիշյալ այցի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ այն տեղի ունեցավ կասպիական նավթահանքերի շուրջ ադրբեջանա-իրանական հարաբերությունների խիստ լարվածության պայմաններում, որը հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Միաժամանակ այս այցելությամբ Թուրքիան բացահայտ ցույց տվեց, որ աջակցում և հովանավորում էր Ադրբեջանին: Դրա վառ ապացույցն այն էր, որ Քըվրքքօլուի այցից մի քանի օր առաջ Թուրքիան Ադրբեջանին էր նվիրել F-5 տեսակի 10 ռազմական ինքնաթիռ, որոնք օգոստոսի 24-25-ին ցուցադրական թռիչքներ կատարեցին Բաքվում, ինչպես նաև ռազմանավ՝ Կասպից ծովում օգտագործելու նպատակով: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության հաղորդման համաձայն, Քըվրքքօլուի այցը և ինքնաթիռների ցուցադրական թռիչքները նախատեսվել էին երեք ամիս առաջ²⁷⁵: Սակայն իրողությունն այն էր, որ Ադրբեջանի պաշտոնյաները բացահայտ հայտարարեցին, որ Իրանի և ՀՀ-ի դեմ պայքարում, ի դեմս Թուրքիայի, դարձյալ իրենց կողքին տեսնում էին հզոր աջակցի²⁷⁶:

Այցի շրջանակներում Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի պետը հանդիպեց Ադրբեջանի նախագահ Յեյդար Ալիևի հետ: Ալիևի հետ հանդիպումից անմիջապես հետո վարչապետի և կառավարության անդամների ներկայությամբ Յեյդար Ալիևը Քըվրքքօլուին պարզատրեց Ադրբեջանի շթանշանով՝ երկու երկրների հարաբերությունների զարգացման գործում մեծ ներդրում ունենալու համար: Արարո-

²⁷⁴ Zaman, 16.03.2001.

²⁷⁵ Zaman, 24.08.2001.

²⁷⁶ Ibid.:

ղությունից հետո Ալիևը, անդրադառնալով թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին, նշեց, որ Թուրքիայի և Ադրբեջանի ռազմական հարաբերությունները թեևակոխել են ռազմավարական համագործակցության: Թուրքիայի հետ հարաբերությունները հատուկ կարևորություն ունեն ԼՂ հիմնահարցի լուծման գործընթացում՝ ընդգծելով, որ Թուրքիան մեծ դերակատարություն է ունեցել Ադրբեջանի ազգային բանակի ձևավորման գործընթացում²⁷⁷: Իր հերթին գեներալ Քըվրքքոզլին, շնորհակալություն հայտնելով բարձր պարգևի համար, հայտարարեց, որ Թուրքիան որոշել է շարունակել ռազմական համագործակցությունն Ադրբեջանի հետ, և որ իրեն նվիրած մեղալը այս համագործակցության խորհրդանշն է; որը հավերժ շարունակվելու է երկու երկրների միջև²⁷⁸:

Թուրք-ադրբեջանական ռազմական հարաբերությունների հետագա ամրապնդման տեսանկյունից մեծ կարևորություն է ներկայացնում 2001 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Սաֆար Աբիևի եռօրյա պաշտոնական այցը Թուրքիա: Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի պետ Յուսեին Քըվրքքոզլուի հետ հանդիպման ժամանակ կողմերը քննարկեցին Թուրքիայի և Ադրբեջանի զինված ուժերի համագործակցության հետագա զարգացման, ինչպես նաև ռազմական արդյունաբերության բնագավառում համագործակցությանն առնչվող հարցեր: Երկու կողմերն էլ հայտարարեցին, որ սերտորեն համագործակցելու են ահաբեկչության և անջատողականության դեմ պայքարում՝ հատկապես 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչական իրադարձություններից հետո: Բացի այդ, ըստ ադրբեջանական լրատվամիջոցների, Թուրքիան Ադրբեջանին ցուցաբերելու էր ռազմական օգնություն՝ մատակարարելով ռազմական սարքավորումներ և մոդեռնիզացնելով ադրբեջանական ռազմական տեխնիկաները²⁷⁹:

Այսպիսով, Թուրքիայի և Ադրբեջանի նախագահների կողմից բազմիցս հնչեցրած «մեկ ազգ, երկու պետություն» բանաձևն ամուր արմատներ էր ձգել երկկողմ հարաբերություններում: 90-ականների երկրորդ կեսից Թուրքիան շարունակում է ռազմաքաղաքական աջակցությունն Ադրբեջանին՝ մշտապես խորացնելով իր հարաբերություն-

²⁷⁷ Anatolia news agency, 25.08.2001.

²⁷⁸ Ibid.:

²⁷⁹ Turan, 03.10.2001.

ներն այդ երկրի հետ և պաշտպանելով նրա շահերը միջազգային ասպարեզում: Դրանով լուրջ նախադրյալներ էին ստեղծվում թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական համագործակցության հետագա ընդլայնման համար, քանզի թե՛ Թուրքիան, և թե՛ Ադրբեջանն էապես շահագրգռված են հարաբերությունների հետագա զարգացմամբ:

Անդրադառնալով թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններին՝ նշենք, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Վրաստանն արագորեն դարձավ Թուրքիայի ամենակարևոր արտաքին քաղաքական գործընկերներից մեկը: Թուրքիայի համար Վրաստանի այդչափ մեծ կարևորությունը հիմնականում պայմանավորված էր երկու գլխավոր գործոններով: Առաջին գործոնը նա էր, որ թուրք-հայկական հարաբերությունները ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր լարված բնույթ էին կրում, ուստի Վրաստանը Թուրքիայի համար հանդիսանում էր դեպի Կենտրոնական Ասիա տանող հիմնական դարպաս: Երկրորդ գործոնը գլխավորապես կապված էր Թուրքիայի ենթագետիկ քաղաքականության հիմնական նախագծի՝ Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի հետ և այդ նախագծում Վրաստանի դերակատարության հետ՝ որպես նավթամուղի տարանցիկ երկիր: Ուստի 90-ականների երկրորդ կեսից, գրեթե չթաքցնելով իր ռազմավարական պայմանավորվածություններն Ադրբեջանի հետ, Անկարան ակտիվ ջանքեր էր գործադրում նաև Վրաստանին իր ռազմավարական ուղեծրի մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: Թուրքիան հատկապես ձգտում էր ընդլայնել իր համագործակցությունը Վրաստանի հետ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ոլորտներում: Թուրքիայի այս գործունեությանն էապես նպաստեց այն հանգամանքը, որ 90-ականների երկրորդ կեսից Վրաստանը հետևողականորեն շարունակում էր դեպի ՆԱՏՕ իր ռազմաքաղաքական ինտեգրումը և համագործակցությունը ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, ՆԱՏՕ-ի հետ:

1995 թ. Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շևարդնաձեի դեմ կազմակերպված մահափորձը հանգեցրեց նոր աշխարհաքաղաքական նախաձեռնությունների և տեղաշարժերի Չարավային Կովկասում: Այդ մահափորձի գլխավոր հետևանքը թերևս եղավ այն, որ Վրաստանը փոխեց իր քաղաքական կողմնորոշումը՝ քայլեր ձեռնարկելով Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ, որն ակնհայտ հակառուսական ուղվածություն ուներ²⁸⁰:

²⁸⁰ **Gia Tarkhan-Mouravi**, *The Georgian-Abkhazian Conflict in a Regional Context.* - Chapter 6, Part 1, Vrije Universiteit Brussel, August 1998, p. 7.

Ահա այս համատեքստում լուրջ տեղաշարժեր նկատվեցին թուրք-վրացական հարաբերություններում: Մասնավորապես, 1996 թ. մարտի սկզբին ԹԱՄԺ-ի նախագահ Մուսթաֆա Քալենլին ժամանեց Վրաստան: Մուսթաֆա Քալենլին Վրաստանի նախագահ էդուարդ Շևարժնաձեի հետ հանդիպման ժամանակ, դրական գնահատելով Վրաստանում ընթացող քաղաքական գործընթացը, համոզվածություն հայտնեց, որ ժողովրդավարական ուղիով ընթացող Վրաստանը կդառնա խաղաղության և կայունության երաշխիքը տարածաշրջանում: Նա նաև իր գոհունակությունն արտահայտեց այն փաստի վերաբերյալ, որ Վրաստանի առևտրական հաշվեկշռի մեջ այդ պահին Թուրքիան գրավում էր առաջին տեղը: Անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զարգացման հեռանկարներին՝ Քալենլին ընդգծեց, որ Թուրքիան դիտում է վրաց-թուրքական փոխհարաբերությունները որպես երկու իրավահավասար, բարեկամական երկրների հարաբերություններ²⁸¹:

Թուրք-վրացական հարաբերություններն ամրապնդելու նպատակով 1996 թ. ապրիլին պաշտոնական այցով Թուրքիա մեկնեց Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շևարժնաձեի գլխավորած պատվիրակությունը: Ըստ թուրքական աղբյուրների, Սուլեյման Դեմիրելը Վրաստանի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ շեշտեց, որ Վրաստանի նախագահի այցն Անկարա նպաստելու է երկու երկրների հետագա և արդեն զոյություն ունեցող կապերի զարգացմանը: Թուրքիայի և Վրաստանի սերտ համագործակցությունը տարածաշրջանային հարցերի շուրջ սերտորեն կապված է երկու երկրների շահերի հետ²⁸²:

Իր հերթին Վրաստանի նախագահն իր գոհունակությունն է հայտնել երկու երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման տեմպերով՝ նշելով տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության հաստատման գործընթացում Թուրքիայի մեծ դերակատարության մասին: Նա, մասնավորապես, շնորհակալություն հայտնելով Թուրքիայից Վրաստանի տարածքային ամբողջականությանը ցուցաբերվող աջակցության համար, ընդգծեց, որ հնարավոր չէ Կովկասում խաղաղությունը և կայունությունը վերականգնել առանց Թուրքիայի աջակցության²⁸³: Արխազական և հարավօսական հիմնա-

²⁸¹ Gia Tarkhan-Mouravi, *The Georgian-Abkhazian Conflict in a Regional Context*. - Chapter 6, Part 1, Vrije Universiteit Brussel, August 1998, p. 8:

²⁸² Turkish Daily News, 04.04.1996.

²⁸³ Ibid.:

խնդիրներում Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումը, որը ենթադրում էր Վրաստանի տարածքային ամբողջականության պահպանում, մեծապես նպաստեց մի շարք ոլորտներում՝ մասնավորապես տնտեսական և ռազմաքաղաքական ոլորտներում թուրք-վրացական հարաբերությունների զարգացմանը՝ Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շարոյանի բնորոշմամբ Թուրքիան վերածելով «Վրաստանի երկարաժամկետ ռազմավարական գործընկերոջ»²⁸⁴։ Բացի այդ, ռազմական ոլորտում համագործակցության շրջանակներում Թուրքիան սկսեց աջակցել Վրաստանին ռազմական կրթության և Վրաստանի ազգային բանակի կազմավորման գործընթացում²⁸⁵։

Շարունակում էր զարգանալ նաև թուրք-վրացական հարաբերությունների իրավապայմանագրային հենքը։ 1998 թ. մարտի 13-ին Վրաստան Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Յըլմազի պաշտոնական այցի ժամանակ ստորագրվեցին համաձայնագրեր առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ, ինչպես նաև քննարկվեցին կասպիական էներգակիրների Բաքու-Ջեյհան ուղիով արտահանելու վերաբերյալ մի շարք հարցեր²⁸⁶։ Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շարոյանի հետ հանդիպումից հետո լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի վարչապետը, նշելով, որ թուրք-վրացական հարաբերություններում որևէ խնդիրներ կամ տարածայնություններ գոյություն չունեն, Վրաստանը որակեց որպես երկիր, որի հետ Թուրքիան ուներ «համատեղ շահեր, և որի հետ Թուրքիան ձգտում էր ամրապնդել համագործակցությունը բոլոր բնագավառներում»՝ լինելով անկախ և ինքնիշխան երկիր, որը նախընտրում էր ապահովել խաղաղությունն ու կայունությունը Հարավային Կովկասում²⁸⁷։ Իր հերթին Էդուարդ Շարոյանն, Յըլմազի այցելությունը որակելով բեկումնային, նշեց, որ Թուրքիան միշտ էլ դժվարին օրերին եղել է Վրաստանի կողքին։ Ծանր օրերին, երբ Վրաստանի կենդանի մնալը վտանգի էր ենթարկված, չնայած Թուրքիայում առկա աբխազամետ լոբիի ճնշմանը, Թուրքիան վարկեր և մարդասիրական օգ-

²⁸⁴ Mustafa Aydın, Turkish Policy Toward the Caucasus, www.ciaonet.org/olj/co/co_jul02/co_jul02f.pdf.

²⁸⁵ Ibid.:

²⁸⁶ Независимое Газета, 24.03.1998.

²⁸⁷ Manos Karagiannis, The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil, <http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>:

նություն է տրամադրել Վրաստանին, ինչպես նաև պաշտոնապես ստարել է իր հարևանի տարածքային ամբողջականությունը²⁸⁸:

Թուրք-վրացական ռազմական հարաբերություններն ինտենսիվորեն սկսեցին զարգանալ հատկապես 90-ականների վերջերին: Ռազմական ուղորտում թուրք-վրացական համագործակցության զարգացմանն էապես նպաստեց 1998 թ. ապրիլի 15-ին Վրաստանի պաշտպանության նախարարության և Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի միջև կնքված «ռազմական ուղորտում համագործակցության և փոխադարձ համաձայնության համաձայնագիրը»: Համաձայնագրում հատուկ ընդգծված էր Անկարայի և Թբիլիսիի միջև ռազմական համագործակցության «ռազմավարական» ասպեկտը: Ըստ համաձայնագրի, Թուրքիան աջակցելու էր վրացական զինված ուժերի նյութատեխնիկական բազայի ձևավորման և կադրերի պատրաստման գործընթացում: Բացի այդ, Անկարան պատասխանատվություն ստանձնեց ֆինանսավորելու վրացական բանակի մոդեռնիզացիան և կառուցելու որոշ ռազմական կառույցներ²⁸⁹:

Թուրք-վրացական ռազմական համագործակցությունն ընդլայնելու և ձեռք բերված պայմանավորվածություններն իրականացնելու նպատակով 1999 թ. մարտի 1-ին Վրաստան ժամանեց թուրքական ռազմական պատվիրակությունը Թուրքիայի հատուկ նշանակության զորքերի հրամանատար Էնգին Ալանի գլխավորությամբ: Վրաստանի ռազմական ղեկավարության հետ համդիպումների արդյունքում ստորագրվեց թուրք-վրացական ռազմական համագործակցության համաձայնագիրը, որի շրջանակներում Թուրքիան Վրաստանին էր հատկացնելու 5.5 մլն. դոլար ռազմական օբյեկտների վերակառուցման և վերազինման, վրացական ռազմական ակադեմիայի կրթական կենտրոնի կառուցման և վրացական բանակի ֆինանսավորման համար: Բացի այդ Անկարան պարտավորվեց ֆինանսավորել Գորիի ռազմավործադաշտի վերակառուցման աշխատանքները, ինչպես նաև հատկացված դրամաշնորհով վրացական նավատորմի համար գնել նավիգացիոն սարքավորումներ²⁹⁰:

²⁸⁸ Manos Karagiannis, The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil,
<http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>:

²⁸⁹ Гаджиев К.С., *Ուշվ. աշխ.*, էջ 355:

²⁹⁰ Авакова Р.М., Лисова А. Г., Россия и Закавказье: Реалии независимости и новое партнерство, ИМЭМО РАН, М., 2000, с. 74. Независимая Газета, 01.10.1999.

Այս համատեքստում ուշադրության է արժանի 1998 թ. մայիսին Վրաստանի և Թուրքիայի միջև համատեղ «Կովկասյան Անազոնիա-98» զորավարժությունների իրականացման հանգամանքը, որն իրականացվեց սևծովյան Փոթի և Բաթում նավահանգիստների ավազանի շուրջ ձեռքբերված համաձայնագրի շրջանակներում: Թուրքիայի կողմից ֆինանսավորված զորավարժությունների նպատակն էր համատեղ փոխգործակցության մեխանիզմների մշակումը՝ վնասազերծելու նավթային փոխադրամիջոցների համար սպառնալիք ներկայացնող նավերը: Բացի այդ, միայն 1998-1999 թթ. Թուրքիան վրացական զինված ուժերին և սահմանապահներին տրամադրեց մոտ 10 մլն. դոլար²⁹¹:

Ուզմանկան ոլորտում թուրք-վրացական հարաբերությունների ակտիվացման և համագործակցության հետագա զարգացման նպատակով կողմերը 1999 թ. մարտին ստորագրեցին ռազմական աջակցության և համագործակցության մասին պայմանագիրը, որի շրջանակներում Թուրքիայի կողմից ցուցաբերվելիք ռազմական աջակցությունը ծառայելու էր Վրաստանի անկախության ամրապնդմանը, ինչպես նաև Արևմուտքի և մասնավորապես, ՆԱՏՕ-ի հետ Վրաստանի հարաբերությունների զարգացմանը²⁹²:

2000 թ. հունվարի 14-15-ին Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի պաշտոնական այցը Վրաստան լուրջ քննարկման առարկա դարձավ տարածաշրջանում: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ Վրաստանի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ Դեմիրելը հանդես եկավ նախաձեռնությամբ՝ ստեղծել «Կովկասյան Կայունության Պակտ»: Մասնավորապես, զուգահեռներ տանելով Բալկանների և Կովկասի միջև՝ Դեմիրելը նշեց, որ Եվրոպան և ԵԱՀԿ-ն պետք է ներգրավվեն այս ծրագրի մեջ, որի հաջողությունը կախված էր նաև ԱՄՆ-ի աջակցությունից: Դեմիրելի խոսքերով՝ «տարածաշրջանի կայունությանն ուղված պակտի ստեղծման ծրագիրը ԵԱՀԿ անդամ բոլոր երկրների խնդիրն է»²⁹³:

²⁹¹ Гаджиев К.С., մշվ. աշխ., էջ 355-356, Независимая Газета, 12.05.1998.

²⁹² Գրիգոր Արշակյան, Թուրքիայի ռազմաքաղաքական հարաբերությունները Վրաստանի հետ 1995-2001 թթ.-Հայկական բանակ, 4 (54), 2007, էջ 12:

²⁹³ Turkish Daily News 17.01.2000: Դեմիրելը մասնավորապես նշել էր. «Առանց բաժանման գծերի, ժողովրդավարական և բարգավաճող Եվրոպայի համար Կովկասի կայունությունը առանցքային է: Մեր գլխավոր նպատակն է ճնշում գործադրել քաղաքակիրթ երկրների վրա, որպեսզի վերջիններս ավել ուշադրություն դարձնեն Կովկասյան տարածաշրջանին»:

Դեմիրելի այցը հստակ ազդանշան էր Ռուսաստանին: Նկատի ունենալով Ռուսաստանը՝ Դեմիրելն ասաց, որ ոչ մի պետություն չպետք է ձգտի իր գերիշխանությունը հաստատել երիտասարդ պետությունների վրա: Ընդհակառակը, այդ երկրներին պետք է օգնել զարգացնել տնտեսությունը և ժողովրդավարությունը, որ վերջիններիս ի վիճակի լինեն կանգնել «իրենց սեփական ուժերի վրա»²⁹⁴: Դրանով Դեմիրելն ընդգծում էր, որ կովկասյան տարածաշրջանում Ռուսաստանն այլևս չունի մենաշնորհային դիրքեր:

Բացի այդ, Թուրքիան և Վրաստանը պայմանավորվեցին երկու երկրների միջև համագործակցության ամրապնդման նպատակով բացել արդեն երրորդ ցամաքային Չըլդըր-Աքթաշ անցակետը: Թուրքական կողմը նաև պատրաստակամություն հայտնեց ստանձնելու Վրաստանի ռազմական օդաչուներին մարզելու գործը²⁹⁵: Այսպիսով, Դեմիրելի այցը Վրաստան մեկ անգամ ևս հաստատեց Թուրքիայի ցանկությունը ավելի հաստատուն դիրքեր ունենալու Միջին Արևելքի և Կովկասի տարածաշրջանում և այստեղ առաջնորդի դերը ստանձնելու նրա հավակնությունները:

Երկկողմ ռազմական համագործակցության խորացման էր միտված 2001 թ. հունվարին Է. Շևարդնաձեի պաշտոնական այցը Թուրքիա, որի ժամանակ կողմերը ստորագրեցին համաձայնագրեր ռազմարդյունաբերության, սահմանում ականների վերացման ուղղությամբ ու համագործակցության մասին: Ռազմարդյունաբերության ոլորտում գործակցությունը ներառելու էր կրթության, տեխնիկական աջակցության և այլ հարցեր, որի նպատակն էր՝ Վրաստանի բանակը համապատասխանեցնել ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին²⁹⁶:

Կարևորելով համաձայնագրի ստորագրումը՝ նախագահ Սեզերը նշեց, որ իրենք չէլտել են այն կարևորությունը, որ Թուրքիան տալիս է իր մտերիմ բարեկամ և ռազմավարական գործընկեր Վրաստանի անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը: «Թուրքիան ցանկացած գնով աջակցելու է Վրաստանի ջանքերին ուղված քաղաքական կայունության բարելավմանը»²⁹⁷:

²⁹⁴ Turkish Daily News, 17.01.2000.

²⁹⁵ Türkiye, 17.01.2000.

²⁹⁶ Radikal, 30.01.2001, Cumhuriyet, 30.01.2001.

²⁹⁷ Cumhuriyet, 30.01.2001.

Մինչ Շևարդնաձեի ԱՆկարա ժամանելը, 2001 թ. հունվարի 28-ին Թուրքիայի պաշտպանության նախարարը, օդային ուժերի հիմնադատարի և այլ զենքերալների հետ միասին, մասնակցեց Թուրքիայի օդային ուժերի կողմից երեք ամսում արդիանականացված և 1.5 մլն. դոլար կազմած Մառնեուլիի ռազմաօդային բազայի բացման արարողությանը: Նախատեսվում էր, որ այդ բազայում աշխատելու էին նաև թուրք զինվորականներ: «Միլլիյեթի» հաղորդմամբ, Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները համարում էին, որ բազան ռազմավարական կարևորություն էր կրում «թե՛ Ռուսաստանի ճնշումներից նեղվող Վրաստանի, թե՛ տարածաշրջանային ուժ հանդիսացող Թուրքիայի տեսակետից»²⁹⁸: Այցի կարևոր քաղաքական արդյունքներից մեկը երկու երկրների համատեղ հայտարարությունն ընդունումն էր, որում շեշտվեց, որ կողմերը շարունակելու էին ջանքերը տարածաշրջանում կայունության և անվտանգության մեխանիզմներ հիմնելու, մասնավորապես Կովկասի Կայունության Պակտ ստեղծելու ուղղությամբ²⁹⁹:

2001 թ. հուլիսի 3-ին պաշտոնական այցով Թբիլիսի ժամանեց Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Սաբահաթթին Չաքմաքոլուն, որի ընթացքում քննարկվեցին ռազմական բնագավառի համագործակցության խնդիրներ, մասնավորապես, Վրաստանի տարածքից ռուսական ռազմակայանների դուրս բերման ժամկետների ուշացման վերաբերյալ: Այս խնդրի կապակցությամբ Չաքմաքոլուն հայտնեց, որ Թուրքիան ամբողջովին աջակցում է Վրաստանին ռուսական զորքերի դուրս բերման հարցում՝ թուրք-վրացական ռազմական համագործակցությունը համարելով բավականին լուրջ: Եղուարդ Շևարդնաձեի հետ հանդիպման ժամանակ Չաքմաքոլուն նշեց, որ նախորդ տարիների ընթացքում Թուրքիան դարձել էր Վրաստանի հիմնական գործընկերը ոչ միայն առևտրի, այլ նաև ռազմական ոլորտում: Թուրքիան արդեն ավելի քան 12 մլն. դոլար է տրամադրել Վրաստանի ռազմական ոլորտի զարգացման համար: «Ակնհայտ է, որ Թուրքիան և Վրաստանը դարձել են լավ գործընկերներ, հատկապես ռազմական ոլորտում»³⁰⁰:

²⁹⁸ Milliyet, 30.01.2001.

²⁹⁹ Radikal, 30.01.2001.

³⁰⁰ Коммерсант, 04.07.2001.

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական իրադարձություններից հետո Թուրքիան ավելի ակտիվացրեց իր համագործակցությունը Վրաստանի հետ հատկապես անվտանգության և ահաբեկչության դեմ պայքարում: Այս համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն ստացավ 2001 թ. նոյեմբերի 7-8-ին Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Սեզերի այցը Վրաստան: Է. Շևարդնաձեի հետ հանդիպման ժամանակ կողմերը պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին՝ ստորագրել համաձայնագիր ահաբեկչության դեմ պայքարում համագործակցելու վերաբերյալ: Լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ Սեզերը հայտարարեց, որ այդ հարցի քննարկման ժամանակ նա Վրաստանի նախագահին առաջարկել էր համաձայնագիրը դարձնել եռակողմ՝ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև³⁰¹:

Ըստ թուրքական լրատվամիջոցների, Շևարդնաձեի հետ հանդիպումից հետո Թուրքիայի նախագահը հեռախոսազրույց էր ունեցել Ադրբեջանի նախագահ Ալիևի հետ՝ նրան մույնպես առաջարկելով Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքել անվտանգության հարցերին վերաբերող պայմանագիր³⁰²:

Հավելենք, որ 2002 թ. ապրիլի 29-30-ը Թուրքիայի Տրապիզոն քաղաքում տեղի ունեցավ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպումը: Երեք երկրների նախագահների հանդիպումից հետո տեղի ունեցան այդ երկրների բարձրաստիճան պատվիրակությունների բանակցությունները, որոնց շրջանակներում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ՆԳ նախարարների կողմից ստորագրվեց համապարփակ պայմանագիրը՝ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև «Ահաբեկչության, կազմակերպված հանցավորության, թմրանյութերի ապօրինի վաճառքի, արժույթի լվացման, մարդկանց առևանգման, զենքի մաքսանենգության և այլ հանցագործությունների դեմ համատեղ պայքարի վերաբերյալ», որը իրավական հիմք է ստեղծում այս բնագավառում եռակողմ համագործակցություն ծավալելու համար³⁰³:

³⁰¹ Caspian news agency, 09.11.2001.

³⁰² Turkish Daily News, 17.11.2001.

³⁰³ Star, 01.05.2002, 525ci gazetesi, 02.05.2002.

ԳԼՈՒԽ 3

ԹՈՒՐԲ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՍԸ 1991-2001 ԹԹ.

3.1 ԹՈՒՐԲ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ 1991-2001 ԹԹ.

Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության ակտիվացման պատճառներն էին ԽՍՀՄ փլուզումը և նրա կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների անկախացումը, ինչը Թուրքիայի ղեկավարությանը հիմք էր տալիս կարծելու, թե Ռուսաստանի հարավային սահմաններում գոյացել է քաղաքական վակուում: Մինչդեռ իրականում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մոր դրկտրինում առանձնահատուկ կերպով ընդգծվում էր Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի նշանակությունը Ռուսաստանի համար, և վերջինը պետք է ավելի ակտիվ դեր խաղար վերոհիշյալ տարածաշրջանների անվտանգության և տնտեսական հարաբերություններում³⁰⁴: Այսպիսով, ակնհայտ դարձավ, որ Հարավային Կովկասը դառնալու էր թուրք-ռուսական աշխարհաքաղաքական մրցակցության թատերաբեմ:

ԽՍՀՄ փլուզմամբ խախտվեց գոյություն ունեցող հաշվեկշիռը ռուս-թուրքական հարաբերություններում, որի հետևանքով այդ հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ և անհրաժեշտություն առաջացավ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նոր իրավա-պայմանագրային հարաբերություններ հիմնել: Այդ ուղղությամբ երկու երկրներն էլ սկսեցին քայլեր ձեռնարկել: 1992 թ. հունվարի 20-22-ին տեղի ունեցավ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հիքմեթ Չեքինի այցը Մոսկվա, որին հաջորդեց փետրվար ամսին Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Անդրեյ Կոզիրևի այցը Անկարա: Այս հանդիպումների արդյունքում հող պատրաստվեց վերջնական ռուս-թուրքական հիմնարար պայմանագրի ստորագրման համար, որը տեղի ունեցավ 1992 թ.

³⁰⁴ Roy Allison, *Military Forces in the Soviet Successor States*, Adelphi Paper, Volume 33, Issue 280, London, The International Institute for Strategic Studies, 1993, p. 40.

մայիսի 25-26-ին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի Մոսկվա պաշտոնական այցի ժամանակ: Այս այցի շրջանակներում ստորագրվեց «Թուրքիայի Հանրապետության և ՌԴ միջև Հարաբերությունների Սկզբունքներին առնչվող պայմանագիրը»³⁰⁵: Այս պայմանագիրը երկու երկրների միջև հարաբերությունների իրավական հիմքը հանդիսացավ, որտեղ նաև պատրաստակամություն էր ցուցաբերվում բարելավել այդ հարաբերությունները:

1993 թ. փետրվարի 28-ին Ռուսաստանի նախագահ Բորիս Ելցինը հայտարարեց, թե եկել է ժամանակը, երբ միջազգային կազմակերպությունները, ներառյալ ՄԱԿ-ը, պետք է Ռուսաստանին տրամադրեն նախկին ԽՍՀՄ տարածքում խաղաղության և կայունության երաշխավորողի արտակարգ լիազորություններ³⁰⁶: Իր հերթին 1993 թ. Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Անդրեյ Կոզիրևը հայտարարեց, որ Հարավային Կովկասը Ռուսաստանի համար հատուկ հետաքրքրությունների, հատուկ պատասխանատվության տարածաշրջան է³⁰⁷: Թուրք-ռուսական հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղված 1993 թ. մարտի 1-ին Հիքմեթ Չեքինի պաշտոնական այցը Մոսկվա և հատկապես 1993 թ. սեպտեմբերի 8-9-ին Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերի պաշտոնական այցը Մոսկվա, որի ժամանակ ստեղծվեցին համատեղ կոմիտեներ և աշխատանքային խմբեր հեռահաղորդակցության, արդյունաբերության և բարձր տեխնոլոգիաների փոխանակման բնագավառներում³⁰⁸:

Հարկ է նշել, որ 90-ական թվականների երկրորդ կեսից երկու երկրների միջև հարաբերություններում գերակայող էին կայունացման միտումները: Նրանց սկիզբը կարելի է համարել 1995 թ. ստորագրված անվտանգության մասին համաձայնագիրը, որը նախատեսում էր կազմակերպված հանցագործությունների և ահաբեկչության դեմ պայքարում երկու երկրների միջև համագործակցության

³⁰⁵ Singh Gajendra, Russian bear calls on gray wolf, Asia Times Online, 31.08.2004, http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/FH28Ag01.html.

³⁰⁶ Թոմաս դե Վաալ, նշվ. աշխ., էջ 326; Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan, նշվ. աշխ., էջ 145; Idil Tuncer, The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey.- Turkish Studies, vol. 1, № 2, Autumn 2000, p.104.

³⁰⁷ Carolyn McGiffert Ekedahl and Melvin A. Goodman, նշվ. աշխ., էջ 258:

³⁰⁸ Singh Gajendra, Russian bear calls on gray wolf, Asia Times Online, 31.08.2004, http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/FH28Ag01.html.

հաստատում³⁰⁹: Նշենք, որ թուրքական տարածաշրջանային քաղաքականության ռազմավարությունը, պահպանելով հանդերձ իր հակառուսական ուղվածությունը, կորցրեց նախորդ տարիների ագրեսիվությունը: Թուրքիայի ղեկավարության համար ակնհայտ դարձավ պանթյուրքիստական գաղափարների վրա հիմնված քաղաքականության անարդյունավետությունը: Բացի այդ չունենալով անհրաժեշտ տնտեսական ներուժ և չդիմանալով այլ արտաքին ուժերի հետ մրցակցության՝ Թուրքիան ստիպված էր հրաժարվել իր հավակնոտ ծրագրերից Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում: Ինչ խոսք դա հանգեցրեց Ռուսաստանի հետ մրցակցության մեղմացմանը և նախադրյալներ ստեղծեց թուրք-ռուսական հարաբերությունների հետագա զարգացման համար: Թուրք-ռուսական հարաբերությունների առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ այդ հարաբերությունները ընդանում էին մի կողմից աշխարհաքաղաքական մրցակցության, մյուս կողմից աննախադեպ տնտեսական համագործակցության պայմաններում:

Այնուամենայնիվ 90-ական թվականներին թուրք-ռուսական հարաբերություններում առկա էին մի շարք հիմնահարցեր, որոնք լարվածության մեջ էին պահում երկկողմ հարաբերությունները: Կովկասյան տարածաշրջանում թուրք-ռուսական մրցակցության թատերաբեմում հիմնականում չեչենական և քրդական գործոններն էին, հայ-ադրբեջանական և վրաց-աբխազական հակամարտություններն էին, 90-ականներին ռուսական ռազմակայանների հիմնումը Վրաստանում և ՀՀ-ում, որը Թուրքիայի կողմից դիտվում էր, իբրև եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի խախտում, ինչպես նաև կասպիական նավթի արտահանման ուղիների շուրջ թուրք-ռուսական մրցապայքարը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան ակտիվորեն ջանքեր էր գործադրում թուլացնելու Ռուսաստանի ռազմական և քաղաքական ազդեցությունը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում: 1991 թ. աշնանը Չեչնիայի անկախության հռչակումը հիանալի հնարավորություն ընձեռեց Թուրքիային նվազեցնելու Ռուսաստանի ներկայությունը և ազդեցությունը Կովկասում: Սակայն Թուրքիան ի վիճակի չեղավ լիարժեքորեն օգտվելու ընձեռնված հնարավորությունից,

³⁰⁹ Ռուբեն Սաֆրասյան, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում..., էջ 38:

քանզի նա հարկադրված էր զինված պայքարի մեջ մտնել քրդական ազգայնական շարժման հետ:

Քրդական հարցը և չեչենական հիմնախնդիրը կարևոր դեր են խաղացել 1990-ական թվականներին ռուս-թուրքական հարաբերություններում: Չեչնիայում աշխարհաքաղաքական գերակշռության պահպանումը կենսական նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար, քանզի այն հնարավորություն էր ընձեռում ամրապնդել իր դիրքերը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում:

Թուրք-ռուսական հարաբերություններում անշուշտ բացասական ազդեցություն է ունեցել Չեչենական հարցը: Ռազմական հակամարտությունը Չեչնիայում սկսվեց 1994 թ., այն բանից հետո, երբ ՌԴ կառավարության որոշմամբ ռազմական գործողություններ սկսվեցին գեներալ Ջոհար Դուդաևի դեմ: Նշենք, որ Չեչնիայում ռազմական գործողությունների կապակցությամբ Թուրքիայի արտգործնախարարությունը նախ հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ «Գոռզնիի ռմբակոծումը լուրջ անհանգստությունների տեղիք է տալիս»: Սակայն 1994 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումը փոխվեց և Թուրքիայի արտգործնախարարությունը հանդես եկավ նոր հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր, որ Չեչնիան հանդիսանում է Ռուսաստանի բաղկացուցիչ մասը և, որ պաշտոնական Անկարան աջակցում է Ռուսաստանի տարածքային ամբողջականությունը: Բացի այդ հայտարարության մեջ հատուկ ընդգծվում էր, որ Անկարան շատ լավ գիտակցում է Ռուսաստանի հիմնախնդիրները Չեչնիայում, քանզի Թուրքիան ունի մեծանախա խնդիրներ կապված Թուրքիայում քուրդ անջատողականների հետ³¹⁰:

Չեչենական հակամարտությունը լուրջ բանավեճերի հանգեցրեց Թուրքիայում՝ կապված այն հարցի շուրջ, թե ինչպիսի քաղաքականություն պետք է որդեգրի Թուրքիան Ռուսաստանի նկատմամբ: Բանն այն է, որ Թուրքիայում բնակվում էին մեծ թվով բնիկ չեչեններ, չերեզներ և դաղստանցիներ, որոնք անտարբեր էին Չեչնիայում տիրող զարգացումների հանդեպ: Հատկանշական է, որ թուրքական հասարակությունը, մեծ մասամբ, նույնպես համակրանքով էր վերաբերվում չեչեններին: Ուստի պատահական չէ, որ չեչե-

³¹⁰ Vladimir I. Danilov, Some Features of Russian-Turkish Relations in the 1990s, Perceptions: Journal of International Affairs, December 2001- February 2002, p. 2:

նական պատերազմի սկսելուն պես թուրք հասարակական տարբեր շերտերի կողմից ոչ միայն խոշոր ցույցեր կազմակերպվեցին ի պաշտպանություն Չեչնիայի, այլ նաև ֆինանսական խոշոր աջակցություն ցուցաբերվեց Չեչնիային: Թեև չկա որևէ պաշտոնական աղբյուր, որը ցույց կտար, թե թուրքական հասարակությունը որքան ֆինանսական միջոցներ է հատկացրել չեչենական կազմակերպություններին, այնուամենայնիվ տարբեր աղբյուրներ, այդ թվում և «Ղյուրիյեթ» թերթը նշում է, որ այդ գումարը կազմել է մոտ 20 միլիոն դոլար³¹¹: Նշենք, որ 1990-ականների սկզբներին, ըստ թուրքական աղբյուրների, Թուրքիայում բնակվում էին ավելի քան 5 միլիոն հյուսիսկովկասյան էթնիկ ծագմամբ Թուրքիայի քաղաքացիներ, որոնք ակտիվ մասնակցություն են ունեցել ինչպես աբխազական, այնպես էլ չեչենական հակամարտություններում³¹²:

Ի տարբերություն թուրքական հասարակության էնոցիոնալ արձագանքերին, Թուրքիայի կառավարությունը հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարությամբ, ըստ որի այս հակամարտությունը հանդիսանում էր Ռուսաստանի ներքին գործը: Թուրքիան չէր ցանկանում բացահայտորեն աջակցել չեչեններին, քանզի նա ուներ իր սեփական խնդիրները կապված քրդական հիմնահարցի հետ: Միևնույն ժամանակ թուրք պաշտոնյաները վախենում էին, որ Ռուսաստանի ջանքերը ճնշելու ապստամբությունը Չեչնիայում կարող էր սկիզբ դնել նրան, որ Ռուսաստանը կփորձեր ներառել ողջ Կովկասը՝ ներառյալ Ադրբեյջանն ու Վրաստանը իր ազդեցության ոլորտում, որը ոչ միայն հնարավորություն կտար Ռուսաստանին ավելի մոտիկացնել իր ռազմական ներկայությունը Թուրքիայի սահմաններին, այլև խոչընդոտել Թուրքիայի փորձերը՝ ընդլայնել իր ազդեցությունը Կովկասում: Գաղթականների արտագաղթը Չեչնիայից նույնպես լուրջ խնդիրներ ստեղծեցին Թուրքիայի համար, քանզի Թուրքիան հարկադրված էր ապաստան տրամադրելու հազարավոր գաղթականների Չեչնիայից:

Տարածայնությունները այս հիմնահարցերի շուրջ ստիպեցին Թուրքիային ավելի զգույշ քաղաքականություն վարել Ռուսաստանի հանդեպ՝ նրան պրովոկացիայի ենթարկելուց խուսափելու համար:

³¹¹ Milliyet, 28.11.1995.

³¹² Mustafa Aydin, Turkey and Central Asia, Central Asian Survey, Vol. 15, № 2, June 1996, p.169.

Բանն այն է, որ Թուրքիան չէր ցանկանում տեսնել ռուսական ազդեցության ամրապնդումը Կովկասում, որը Թուրքիայի համար դարձել էր ռազմավարական կարևոր տարածաշրջան: Հատկանշական է, որ ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման հարցում Թուրքիայի նախնական անհանգստության հիմնական պատճառներից մեկն էլ հանդիսանում էր այն, որ Թուրքիան վախենում էր, որ դա կստիպի Մոսկվային փորձելու ընդլայնել իր ռազմական ներկայությունը Կովկասում:

Հատկանշական է, որ թեև հակամարտության սկզբում Թուրքիան հայտարարել էր, որ նախընտրում է հակամարտությունը լուծվի մարդու իրավունքների հարգման և ՌԴ տարածքային ամբողջականության հիմքի վրա, այնուամենայնիվ 1995 թ, երբ հակամարտությունը լայն թափ ստացավ, Ռուսաստանը մեղադրեց Թուրքիային՝ Չեչնիա զենք և անգամ կամավորներ ուղարկելու համար³¹³: Ռուսաստանը նաև իր խիստ դժգոհությունը հայտնեց այն բանի կապակցությամբ, որ Թուրքիան սերտ կապեր էր հաստատել Չեչնիայի նախագահ Ջոհար Դուդաևի հետ՝ ընդգծելով Դուդաևի այցը Թուրքիա և նրա հանդիպումները թուրքական ռազմական պաշտոնյաների հետ³¹⁴: Թուրք-չեչենական սերտ կապերին էր անդրադարձել նաև Ադրբեջանում Ռուսաստանի դեսպան Վալտեր Շոնյան: Նա մասնավորապես նշել էր. «Եթե թուրքերը ցանկանում են օգնել չեչեններին, երբ նրանք ամեն օր հեռախոսով խոսում են Դուդաևի հետ, թող մի օր նրան ասեն անձնատուր լինի, որը կփրկի չեչեններին պատերազմից»³¹⁵:

Այս կոնտեքստում ուշագրավ է 1995 թ. հուլիսի 20-ին Ռուսաստանի փոխվարչապետ և ռուս ամենաազդեցիկ դիվանագետներից մեկի, 80-ական թվականների վերջին և 90-ական թվականների սկզբներին Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Ալբերտ Չերնիշևի այցը Թուրքիա: Չերնիշևի առաքելության հիմնական նպատակն էր համաձայնության գալ Թուրքիայի ղեկավարության հետ՝ կանխելու թուրքական և հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների կողմից չեչեններին ուղարկվող սննդամթերքի, զենքի և կամավորների հոսքը: Ժամանակով Թուրքիա՝ նա հայտարարեց, որ «Ռուսաստանի և

³¹³ Milliyet, 18.10.1995.

³¹⁴ Cumhuriyet, 14.03.1994.

³¹⁵ Robert Olson, Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions, Journal Of Muslim Minority Affairs, Vol. 18, Issue 2, October 1998, p. 214.

Թուրքիայի միջև գոյություն չունի չեչենական հարց»։ Միևնույն ժամանակ նա, ակնհայտորեն նկատի ունենալով քրդական հարցը և Թուրքիայի պատերազմը ընդդեմ քրդերի, նշել էր. «Մենք պետք է միմյանց հասկանանք։ Մարդիկ, ովքեր ապրում են ապակե տներում չպետք է քարեր չպրտեն»³¹⁶։

Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպումից հետո Չերնիշևը հայտարարեց, որ Թուրքիայի կառավարությունը իրեն հավաստիացրել էր, որ Թուրքիայի տարածքում գործող թուրքական և չեչենական կազմակերպությունները չեն կարող վնասել Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև հարաբերություններին։ Չերնիշևը, ընդգծելով, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան փոխհամաձայնության են եկել չեչենական և քրդական հարցերի շուրջ, հայտարարեց. «Թուրքիան և Ռուսաստանը միևնույն նալի մեջ են գտնվում։ Եթե նավը սուզվի, մենք երկուսս էլ կսուզվենք։ Ուստի մեզ անհրաժեշտ է գտնել միջոցներ մնալու մակերեսի վրա»³¹⁷։

Չնայած Թուրքիայի տված երաշխիքներին, այնուամենայնիվ Թուրքիան շարունակում էր աջակցություն ցուցաբերել չեչեններին։ Այսպես, 1996 թ. հուլիսին Թուրքիայի ծախսկողմյան Աշխատավորների կուսակցության գլխավոր քարտուղար Դոդու Փերինջելը մեղադրանքով հանդես եկավ Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլերի դեմ՝ նրան մեղադրելով այն բանի համար, որ նա օգտագործել էր գաղտնի ֆոնդի գումարների մի մասը՝ չեչենների և «մյուս» գաղտնի խմբավորումների համար զենք գնելու և մատակարարելու համար³¹⁸։

Ինչ խոսք Թուրքիայի կառավարությունը հերքում էր բոլոր այս մեղադրանքները։ Թուրքիայի կառավարությունը փորձում էր վարել նրբանկատ և հավասարակշռված քաղաքականություն Ռուսաստանի և չեչեն խմբավորումների և Թուրքիայում նրանց աջակիցների հետ իր հարաբերություններում։ Այս քաղաքականությունը թույլ տվեց չեչեն խմբավորումներին Ստամբուլում հիմնել «Իչկերիայի Չեչենական Հանրապետության գլխավոր ներկայացուցիչությունը»³¹⁹։ Չեչնիայի փոխվարչապետ Ահմեդ Նուխայովի գլխավորությամբ³¹⁹։

³¹⁶ Hürriyet, 21. 07.1995.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Hürriyet, 10.06.1996.

³¹⁹ Lowell Bezanis, Open Media Research Institute (OMRI), pt.1, № 176, September 11, 1996, p. 11, Barry Rubin, Kemal Kirişçi, Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power, Boulder, CO, Lynne Rienner, 2001, p. 66.

Սա լուրջ դժգոհություններ առաջացրեց Ռուսաստանում: Այս կապակցությամբ 1996 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Վադիմ Կուզնեցովը թուրքական լրատվամիջոցներին տված հարցազրույցում լրջորեն նախազգուշացրեց, որ եթե «որևէ երկիր քայլեր իրականացնի ճանաչելու Իջկերիայի Հանրապետությունը, ապա դա կունենա չափազանց լուրջ հետևանքներ՝ ներառյալ Ռուսաստանի կողմից դիվանագիտական հարաբերությունների խզում»³²⁰: Այս պարագայում հիշատակման է արժանի թուրք հայտնի քաղաքագետ Իսսան Սաբրի Չաղլայանգիլի խոսքերը: Նա մասնավորապես նշել էր. «Նրանք ովքեր պլանավորում են կիսել դեռևս չսպանված ռուսական արջի մորթին, պետք է զգույշ լինեն»³²¹:

Առաջին չեչենական պատերազմը ավարտվեց 1997 թ. Չեչնիայում ստորագրված զինադադարի համաձայնագրով, որի արդյունքում չեչեն անջատողականները գրեթե ստացան անկախություն: Եթե առաջին չեչենական պատերազմի ժամանակ Թուրքիան ինչ որ կերպ աջակցում էր Չեչնիային, ապա զինադադարից հետո թուրքական կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց՝ հեռու մնալու այս հակամարտությունից: Դրա վառ օրինակն էր այն, որ Թուրքիան չուղարկեց անգամ որևէ պաշտոնյայի՝ մասնակցելու Չեչնիայի նորընտիր նախագահ Ասլան Մասխադովի ինագուրացիայի կապակցությամբ կազմակերպված արարողությանը: Ակնհայտ է, որ Թուրքիան չէր ցանկանում փչացնել Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները: Թուրքիան իր այս քաղաքականությանը հետևեց երկրորդ չեչենական հակամարտության ժամանակ, որը սկսվեց 1999 թ. հոկտեմբերին: Հատկանշական է, որ Չեչնիայում ռազմական գործողությունների վերսկսելուց քիչ անց՝ 1999 թ. նոյեմբերին, Թուրքիայի վարչապետ Էջլիթը այցելեց Ռուսաստան: Ռուսաստանի ղեկավարության հետ հանդիպման ժամանակ Էջլիթը վերահաստատեց Թուրքիայի դիրքորոշումը չեչենական հիմնահարցի կապակցությամբ՝ նշելով, որ չեչենական հակամարտությունը Ռուսաստանի ներքին գործն է³²²:

Էջլիթի այս հայտարարությունը լուրջ քննադատության արժանացավ իր կոալիցիոն գործընկեր ԱՇԿ ղեկավար և փոխվարչապետ Դևլեթ Բահչելիի կողմից, որի արդյունքում կոալիցիոն կառավարու-

³²⁰ Turkish Daily News, 13.12.1996.

³²¹ Vladimir I. Danilov, նշվ. աշխ., էջ 2-3:

³²² Avrasya İşbirliği, Perspektif, № 24, İstanbul, January 2000, p. 12.

թյունում ճգնաժամ ստեղծվեց³²³։ Փաստենք, որ ռուսական զորքերի հարձակումը Չեչնիայի վրա և ընդհանրապես Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը Կովկասում լուրջ անհանգստություն առաջացրեց թուրքիայի ղեկավար շրջանակներում։

Այս կապակցությամբ իր դիրքորոշումն հայտնեց թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը, որը ԵԱՀԿ գագաթաժողովից հետո հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ «ԵԱՀԿ մասնակից երկրները չեն կարող տարածաշրջանային հիմնահարցը համարել որպես իրենց ներքին գործը։ Այլապես նրանք կարող են մեկուսացվել։ Ռուսաստանի քաղաքականությունը չեչենական հակամարտության առնչությամբ կարող է մեկուսացնել Ռուսաստանին»³²⁴։

Այսպիսով կարող ենք նշել, որ թեև թուրքիան չեչենական հակամարտության սկզբնական շրջանում ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ակտիվորեն աջակցում էր Չեչնիային, ապա հետագա իրադարձությունները հանգեցրեցին նրան, որ Ռուսաստանին հաջողվեց հասնել նրան, որ թուրքիան մեծապես թուլացրեց իր միջամտող քաղաքականությունը Ռուսաստանի նկատմամբ և հատկապես Չեչնիայի դեմ պատերազմի ժամանակ։ Այս համատեքստում հատկապես կարևոր նշանակություն է ունեցել Քրդական Բանվորական Կուսակցության գործողությունները թուրքիայում։

Ռուսաստանը իր հերթին արդյունավետորեն օգտագործեց «Քրդական գործոնը»՝ նվազեցնելով թուրքիայի քաղաքականության ակտիվությունը Չեչնիայի հարցում։ Սա հատկապես նկատելի էր 1994-1996 թթ.։ Ռուսաստանը, չեչենական հակամարտությունում տեսնելով թուրքիայից չեչեն ապստամբներից ցուցաբերվող աջակցությունը, ձեռնարկեց լուրջ հակահարված, որի արդյունքում թուրքիան սկսեց անհամեմատ ավելի զուսպ արտաքին քաղաքականություն իրականացնել ոչ միայն չեչենական հիմնահարցի առնչությամբ, այլ նաև կովկասյան և կենտրոնական ասիական տարածաշրջաններում Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում։ Ռուսական այդ հակահարվածը «Քրդական գործոնն էր»։

Քրդական հարցը 1994-1996 թթ. կարևոր դերակատարություն ունեցավ ռուս-թուրքական հարաբերություններում։ Թուրքական կա-

³²³ Star, 10.11.1999.

³²⁴ Milliyet, 20.11.1999.

ռավարության ջանքերը՝ ջախջախելու քրդական ազգայնական շարժումը, Թուրքիայի քաղաքականությունում սկսեց գերակայել 1991 թ.-ից հետո: 1994 թ. քրդական հարցը սկսեց նշանակալի դեր խաղալ թուրք-ռուսական հարաբերություններում, քանզի հենց այդ ժամանակ Ռուսաստանը պատերազմական գործողություններ սկսեց Չեչնիայի դեմ: 1994 թ.-ից Ռուսաստանը սկսեց հմտորեն օգտագործել Քրդական գործունը՝ կանխելու Թուրքիայից չեչեններին ցուցաբերվող աջակցությունը:

Նշենք, որ 1994 թ. փետրվարին Քուրդիստանի Միության և «Քուրդիստանի Ազատագրական ճակատի» նախաձեռնությամբ Մոսկվայում կազմակերպվեց «Քուրդիստանի պատմությունը» անվամբ կոնֆերանս: Երբ հայտնի դաժավ, որ Ռուսաստանի Ազգությունների և Ռեզիդնալ Քաղաքականության նախարարությունը հանդիսացել էր կոնֆերանսի կազմակերպիչներից մեկը, Թուրքիայի արտգործնախարարությունը իր բողոքը հայտնեց Ռուսաստանի դեսպանին, որը հերքեց բոլոր պնդումները՝ նշելով, որ մնանատիպ կոնֆերանսներ ապագայում չեն թույլատրվի: Իր հերթին դեսպանը զգուշացրել էր, որ Թուրքիան պետք է ավելի զգույշ լինի Չեչնիայի հետ իր հարաբերություններում³²⁵:

Թուրք-ռուսական լարվածության պայմաններում, հատկապես ուշագրավ էր ԱՊՀ քրդական կազմակերպությունների խորհրդաժողովի անցկացման փաստը 1994 թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում, որի արդյունքում Քրդական Բանվորական Կուսակցության (ԶԲԿ) գլխավորությամբ հիմնվում է «Քրդական Միությունը»: Այս պարագայում հետաքրքիր էր պաշտոնական Մոսկվայի դիրքորոշումը, որը ձեռնապահ էր մնացել որևէ գործողություններից ընդդեմ խորհրդաժողովի, չնայած այն փաստին, որ կազմակերպիչներն իրենք ընդունեցին ԶԲԿ-ի հետ իրենց կապը³²⁶:

1994 թ. վերջերին, երբ ռուսական զինված ուժերը սկսեցին ինտենսիվորեն գրոհել Չեչնիայի վրա, Ռուսաստանի թույլտվությամբ Մոսկվայում բացվեց ԶԲԿ-ի Մոսկովյան բյուրոն, որը առաջ բերեց պաշտոնական Թուրքիայի խիստ դժգոհությունը: Ի պատասխան Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանի բողոքներին, ռուս պաշտոնյա-

³²⁵ Turkish Daily News, 17.03.1994.

³²⁶ Ersel Aydinli, Russia's Kurdish Card In Turkish-Russian Rivalry, Caspian Crossroads Magazine, Volume 2, Issue № 3, Winter 1997, p. 11.

ները պատասխանեցին, որ Մոսկվայում ՔԲԿ-ի բյուրոն բացվել էր «միայն քրդական մշակութային գործունեության համար»³²⁷:

1994 թ. վերջերին թուրք-ռուսական հարաբերություններում լարվածությունը էլ ավելի սրվեց, երբ Թուրքիայում հայտնի դարձավ, որ Մոսկվայում անցկավելու էր միջազգային կոնֆերանս, որտեղ քննարկվելու էր Ռուսաստանում և Թուրքիայում բնակվող քրդերի պրոբլեմները: Իրադարձությունների զարգացումը հանգեցրեց նրան, որ 1995 թ. հունվարին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև լարվածությունը մեծացավ, երբ Ալի Յիդիթը և Նեջդաթ Բուլդանը՝ Թուրքիայի խորհրդարանի երկու նախկին քուրդ պատգամավորները, որոնք բանտարկությունից խուսափելու համար փախել էին Եվրոպա, այցելեցին Մոսկվա, որպեսզի պարզեն ռուսական իշխանությունների դիրքորոշումը՝ Մոսկվայում հիմնելու Քրդական Խորհրդարան Արտերկում (KPE): Թեև Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը նորից հերքեց ՔԲԿ-ի հետ ռուս պաշտոնատար անձանց կապը, այնուամենայնիվ շուտով Մոսկվայում ՔԲԿ-ի ղեկավարությամբ հիմնվեց «Քրդական Տունը»³²⁸:

Մի կողմից քրդական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեությունը Ռուսաստանում, մյուս կողմից Ռուսաստանի աջակցությունը քրդական շարժմանը հարկադրեցին Թուրքիային հասկանալու իրավիճակի լրջությունը և քայլեր ձեռնարկելու ընդդեմ ՔԲԿ-ի և մյուս քրդական կազմակերպությունների: Այդ կապակցությամբ 1995 թ. հունվարին Մոսկվա ժամանեցին Թուրքիայի ՆԳ նախարար Նահիթ Մենթեսեն և ազգային անվտանգության այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Երկօրյա բանակցությունների արդյունքում Թուրքիան և Ռուսաստանը ստորագրեցին «Համաձայնագիր ընդդեմ ահաբեկչության», ըստ որի երկու երկրները պատրաստակամություն հայտնեցին փոխանակել հետախուզական տվյալներ՝ ահաբեկչությունը կանխարգելու համար: Բանակցություններից հետո Ռուսաստանի ՆԳ նախարարը հայտարարել էր, որ «ՔԲԿ-ն Ռուսաստանում չի լինելու օրինական կազմակերպություն»³²⁹:

Թուրք-ռուսական կարծես թե հավասարակշռված և փոխըմբռնված հարաբերությունները 1995 թ. ապրիլից նորից սկսեցին լարված բնույթ կրել: 1995 թ. ապրիլի 24-ին KPE-ի երկու անդամներ

³²⁷ Ersel Aydinli, նշվ. աշխ., էջ 11:

³²⁸ Ibid. p. 13.

³²⁹ Hurriyet, 25.01.1995.

րը՝ Ռուստամ Բրուկը և Ասիրի Սերիֆը, պաշտոնական Մոսկվայից մերժում ստանալով Մոսկվայում հիմնել քրդական գրասենյակ, աջակցություն ստացան Դումայի անդամների կողմից: Ռուսաստանի խորհրդարանի անդամ Միխայիլ Բուռլակովը հայտարարեց, որ աջակցում է քրդական հարցին: Նա մասնավորապես նշել էր. «Մենք թուրքիային չենք դիտում որպես անկախ երկիր, այլ միայն որպես ՆԱՏՕ-ի գործիք, և պահանջում ենք, որ թուրքիան Դյուսիսային Իրաքում քրդերին ոչնչացնելու համար հեռացվի դաշինքից»³³⁰:

Թուրք-ռուսական հարաբերությունները էլ ավելի սրվեցին 1995 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին, երբ Ռուսաստանի Պետական Դումայի պատգամավորները Դումայի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Վիկտոր Ուստինովի գլխավորությամբ համաձայնվեցին հոկտեմբերի 30-նոյեմբերի 1-ը ընդունել KPE-ի երրորդ միջազգային համաժողովը: Համաժողովը պաշտոնապես չէր ճանաչվել պաշտոնական Մոսկվայի կողմից, սակայն թուրքերի համար ակնհայտ էր, որ համաժողովը չէր կարող տեղի ունենալ, եթե չլիներ Ռուսաստանի ԱԳՆ-ի լուր համաձայնությունը: Այս կապակցությամբ թուրքիայի արտգործնախարարությունը երկկողմ հարաբերությունները որակեց որպես «խորը վերք, որը միայն Ռուսաստանը կարող է վիրակապել»³³¹:

Իսկ թուրքական մամուլը այս համաժողովը որակեց որպես «ռուսական դավաճանություն»: Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ համաժողովին մասնակցել էին թուրքիայի խորհրդարանի նախկին չորս քուրդ պատգամավորներ Ալի Յիլիթը, Նիզամիթին Թոգուշը, Ռեմզի Քարթալը և Մահմուդ Քիլիջը, որոնք 1994 թ. փախել էին թուրքիայից՝ բանտարկվելուց խուսափելու համար³³²: Նշենք, որ համաժողովի ժամանակ թուրքիայի կողմից չէջեցնելու ցուցաբերվող օգնության առնչությամբ բավականին կոշտ ելույթ ունեցավ Վիկտոր Ուստինովը՝ նշելով, որ «Եթե թուրքիան հանուն Չեչնիայի միջամտում է Ռուսաստանի ներքին գործերին, ապա մենք գիտենք ինչպես կանխենք այդ»³³³: Այսպիսով KPE-ի այս կիսապաշտոնական ճանաչումը խզեց փետրվարին և հուլիսին ձեռք բերված թուրք-ռուսական փոխհամաձայնությունները:

³³⁰ Hürriyet, 25.04.1995.

³³¹ Hürriyet, 02.11.1995.

³³² Hürriyet, 03.11.1995.

³³³ Hürriyet, 01.11.1995.

Փաստենք, որ Թուրքիայի ԱԳՆ անմիջապես իր դժգոհությունները հայտնեց Ռուսաստանին: Պաշտոնական Անկարան հայտարարեց, որ Մոսկվայում անցկացված KPE-ի համաժողովի հետևանքով առաջացած «վերքի բուժումը» Մոսկվայի պատասխանատվությունն է: Եթե Ռուսաստանը «չվիրակապի վերքը, Թուրքիան ստիպված կլինի համարժեք քայլեր ձեռնարկել»³³⁴:

Թուրք-ռուսական հարաբերությունները ավելի սրվեց, երբ ռուսական որոշ պաշտոնատար անձիք սկսեցին բացահայտորեն իրենց համակրանքը հայտնել քրդերի և քրդական կազմակերպությունների նկատմամբ: Այսպես, 1996 թ. մայիսի 22-ին Ռուսաստանի Պետական Դումայի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի անդամ Ալեքսանդր Նեվզորովը բացահայտորեն հայտարարեց, որ ԲԲԿ ահաբեկչական կազմակերպություն չէ՝ ընդգծելով. «Մենք ԲԲԿ-ն ահաբեկչական կազմակերպություն չենք համարում: Եթե անհրաժեշտություն լինի մենք ընդունակ ենք օգտագործել քրդական հարցը Թուրքիայի հետ մեր հարաբերություններում...»³³⁵:

Փաստենք, որ գեներալ Յուրի Եֆրեմովը, որն ավելի հեռուն գնալով, մասնավորապես նշել էր. «...անկախ Զրդական պետություն պետք է ստեղծվի: Քրդերը չունեն արդյունավետ զենքեր, սակայն նրանք շատ մարդկային ուժ ունեն: Եթե մենք կարողանանք լուծելու ԶԶ-ի և Ադրբեջանի միջև առկա տարածայնությունները և նրանց գրավել մեր կողմը, ապա մենք ի վիճակի կլինենք զենք մատակարարել քրդերին ԶԶ-ի վրայով: Օգնելով քրդերին մենք օգնում ենք մեզ»³³⁶:

Այս համատեքստում հիշատակման է արժանի ռուս հայտնի հետազոտող Ա. Օռլովի դիպուկ խոսքերը: Ըստ Օռլովի «Թուրքիայի էքսպանսիան և նրա ձգտումը միջամտել Ռուսաստանի շահերին կանխելու համար անհրաժեշտ է թուլացնել Թուրքիայի ներքին կայունությունը: Դրա համար առաջին բանը ինչ պետք է անի Ռուսաստանը, դա ԶԶ-ի և Իրանի հետ դաշինք կազմելն է: Ավելի ուշ այս դաշինքի մեջ կարող է ներառվել Իրաքն ու Վրաստանը, իսկ հեռանկարում նաև անկախ Զրդական պետությունը»³³⁷:

Նշենք, որ վերոհիշյալ հայտարարությունները լուրջ դժգոհություններ առաջացրեցին Թուրքիայում: Թուրք-ռուսական հարաբե-

³³⁴ Hürriyet, 02.11.1995.

³³⁵ FBIS-SOV, 22.05.1996, Cumhurriyet, 21.05.1996, Hurriyet, 22.05.1996.

³³⁶ Cumhurriyet, 21.05.1996.

³³⁷ Hürriyet, 27.06.1997.

րությունները բարելավելու նպատակով 1996 թ. հուլիսի 18-ին Թուրքիայի խորհրդարանի նախագահ Մուսթաֆա Քալենլին այցելեց Ռուսաստան: Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չեռնոմիրդինի և Պետական Դումայի նախագահ Գենադի Սելեզնյովի հետ հանդիպման ժամանակ հիմնական թեմաներն էին եղել քրդական և չեչենական հիմնահարցերը³³⁸:

Գենադի Սելեզնյովի հետ հանդիպման ժամանակ Մուսթաֆա Քալենլին մասնավորապես քննադատել է ռուս օրենսդիրներին՝ նշելով, որ «ԲԲԿ ահաբեկչական կազմակերպությանը աջակցություն է ստանում Ռուսաստանում: Խնդրում եմ թույլ մի տվեք, որպեսզի Դուման և Ռուսաստանը օգտագործվեն ԲԲԿ ահաբեկիչ մարդասպանների հետ կապված կազմակերպությունների կողմից: Որպես թուրքական խորհրդարանի պատգամավորներ, մեզ այս հանգամանքները շատ են վշտացնում»: Անդրադառնալով Չեչենիայի հիմնախնդրին՝ Քալենլին հայտարարել էր, որ Թուրքիան պաշտպանում է Ռուսաստանի տարածքային ամբողջականությունը և հույս էր հայտնել, որ չեչենական հիմնահարցը կլուծվի չեչենների իրավունքների պաշտպանության շրջանակներում³³⁹:

1996 թ. օգոստոսի վերջին թուրք-ռուսական հարաբերությունները նորից սրվեցին: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ թուրքական և ռուսական լրատվամիջոցներին հաջողվել էր Մոսկվայից 250 կմ. հեռավորության վրա գտնվող Յարոսլավ քաղաքի մոտակայքում հայտնաբերել քրդական ճամբար, որը ղեկավարվում և ֆինանսավորվում էր ԲԲԿ-ի կողմից: Ըստ թուրքական և ռուսական լրատվամիջոցների ճամբարը օգտագործվում էր ԲԲԿ վիրավոր անդամների բուժման համար որպես կլինիկա, որտեղ գտնվում էին Իրանից, Թուրքիայից և Իրաքից ժամանած քրդեր: Այդ կապակցությամբ Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանատունը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ վերոհիշյալ ճամբարը չէր կարող ստեղծվել առանց ռուսական իշխանությունների թույլատվության: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ դեսպանատունը ջանքեր էր գործադրել ճամբարի փակման ուղղությամբ, սակայն որևէ եական արդյունքի չէր հասել³⁴⁰:

³³⁸ FBIS-SOV, 18.07. 1996.

³³⁹ Robert Olson, նշվ. աշխ., էջ 223-224:

³⁴⁰ Ersel Aydinli, նշվ. աշխ., էջ 15.

Սա հանգեցրեց նրան, որ սեպտեմբերի 7-ին Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր, որ թուրքական լրատվամիջոցների հայտարարությունները չեն համապատասխանում իրականությանը: Ըստ ԱԳՆ-ի, «վերոհիշյալ ճամբարը որևէ առնչություն չունի ՔԲԿ-ի հետ: Այն օգտագործվում է Ռուսաստանի և ՀՀ-ի քրդերի կողմից միայն մշակութային նպատակների համար: Ճամբարում որևէ զենքի փորձարկումների հարմարանքներ չեն եղել»³⁴¹:

Հավելենք, որ թուրք-ռուսական հարաբերություններում առկա լարվածությունը կարգավորելու նպատակով 1996 թ. դեկտեմբերին պաշտոնական այցով Ռուսաստան ժամանեց Թուրքիայի ԱԳ նախարար Թանուհ Զիլլերը: Այցի ընթացքում Մոսկվայում ստորագրվեց «Համագործակցության Համաձայնագիր ընդդեմ Ահաբեկչության»: Ըստ համաձայնագրի Ռուսաստանը չէր աջակցելու ՔԲԿ-ի և այլ քրդական ազգայնական կազմակերպություններին, իր հերթին Թուրքիան չէր աջակցելու չեչեններին և կովկասյան մյուս խմբավորումներին, որոնք պայքարում էին Ռուսաստանի դեմ³⁴²: Ուշագրավ է, որ քրդական հիմնահարցի շուրջ թուրք-ռուսական հարաբերությունների թերևս ամենազխավոր փորձությունը կապված էր 1997 թ. ՔԲԿ առաջնորդ Աբդուլա Օջալանի Ռուսաստան կատարած այցի հետ, որի նպատակն էր խուսափել թուրքական իշխանությունների հետ ապօրինի: Սակայն Ռուսաստանի ղեկավարության ջանքերի շնորհիվ ամենակարճ ժամանակաշրջանում Օջալանին երկրի տարածքից հեռացնելը էապես նպաստեց թուրք-ռուսական հարաբերությունները զերծ պահել լարվածությունից:

Այսպիսով կարող ենք նշել, որ Ռուսաստանը կարողացավ ավելի արդյունավետ օգտագործել «Քրդական գործոնը» կանխելու համար թուրքական ներթափանցումը Չեչենական պատերազմ քան Թուրքիան՝ օգտագործելով «Չեչենական գործոնը»: Անկասկած 90-ական թվականներին քրդական ազգայնական շարժումը էականորեն նվազեցրեց Թուրքիայի ձգտումները՝ ազդեցիկ դերակատարություն ունենալու ոչ միայն Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, այլ նաև Եվրոպայում. հատկապես Կիպրոսում և Բալկաններում՝ Բոսնիական հակամարտության ժամանակ: 90-ականների երկրորդ

³⁴¹ Hürriyet, 7. 09.1996.

³⁴² Turkish Daily News, 18.12.1996.

կեսին քրդական և չեչենական հարցերը կորցրեցին իրենց սրությունը թուրք-ռուսական հարաբերություններում, սակայն, երբեմն այդ հիմնահարցերը իրենց մասին հիշեցնել էին տալիս:

Չարավային Կովկասի թուրք-ռուսական մրցակցության թատերաբեմում կարևոր տեղ էին զբաղեցնում Չարավային Կովկասում ազգամիջյան հակամարտությունները: Չարավկովկասյան հակամարտություններում իր միջնորդական մախաձեռնությունների միջոցով Ռուսաստանը փորձում էր ամրապնդել իր ազդեցությունը տարածաշրջանում և խափանել Թուրքիայի ծրագրերի իրագործումը: Այդ տեսակետից իր ուրույն տեղն ունի ԼՂ հակամարտությունը, որը դարձավ Չարավային Կովկասում թուրք-ռուսական հակասությունների կիզակետը³⁴³: Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում Թուրքիան, որդեգրելով ակնհայտ աղբրեջանամետ կեցվածք, հսկայական ռազմաֆինանսական և դիվանագիտական աջակցություն է ցուցաբերում Ադրբեյջանին: Այս համատեքստում ՀՀ-ն, ելնելով իր ռազմավարական և անվտանգության շահերից, սկսեց մերժենալ Ռուսաստանի հետ, որը մտահոգված էր Ադրբեյջանում Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդմամբ: Հայ-ռուսական մերձեցումը հանդիսացավ ՀՀ-ի հանդեպ Թուրքիայի դիրքորոշման կոշտացման պատճառներից մեկը:

1992 թ. մայիսին Թուրքիայի և ՀՀ-ի հարաբերությունները ծայրաստիճան լարված մթնոլորտում էին գտնվում, ինչը կապված էր նրա հետ, որ 1992 թ. մայիսին լուրեր էին տարածվել, թե իբր բախումներ էին տեղի ունեցել ադրբեյջանական անկլավ Նախիջևանի և ՀՀ-ի սահմանների մոտ: Լարվածությունը ուժեղացել էր նաև այն պատճառով, որ Թուրքիան հայտարարել էր, որ Կարսի 1921 թ. պայմանագիրն իրեն իրավունք է տալիս միջամտել հակամարտությանը: Այդ կապակցությամբ Թուրքիայի զինված ուժերի իրամանատարությունը հայտարարել էր, որ անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ է ղարաբաղյան հակամարտության գոտի ուղարկել այնքան զինվոր, որքան կխնդրի Ադրբեյջանի կառավարությունը³⁴⁴:

Թուրքիայի այս ռազմատենչ հայտարարությունները լուրջ մտահոգություն առաջացրեցին Ռուսաստանի ղեկավար շրջանակներում: Ուստի Ռուսաստանի պատասխանն իրեն երկար սպասել

³⁴³ Ռուբեն Սաֆրաստյան, Ռուսաստանը և Թուրքիան Չարավային Կովկասում..., էջ 37:

³⁴⁴ Turkish Daily News, 27.05.1992.

չտվեց: 1992 թ. մայիսին վերոհիշյալ միջադեպից մի քանի օր անց ՀՀ ժամանեց Ռուսաստանի նորանշանակ պաշտպանության նախարար Պավել Գրաշովը և ՌԴ նախագահ Բորիս Ելցինի ներկայացուցիչ Գենադի Բուրբուլիսը: Նրանք ժամանել էին Երևան՝ վերահաստատելու Թուրքիայի հետ ՀՀ-ի սահմանը պաշտպանելու և «թուրքական սպառնալիքը» հետ մղելու Մոսկվայի համձնառությունը³⁴⁵: Այս նախազգուշացումը լուրջ արձագանք ստացավ Թուրքիայում, որը ստիպված էր որդեգրել ավելի զուսպ կեցվածք:

ԼՂ հակամարտությունում Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մրցակցություն էր ընթանում նաև հակամարտությունում որպես միջնորդ հանդես գալու հարցի շուրջ: Թուրքիան ակտիվ քանքեր էր գործադրում՝ ներգրավվելու ԼՂ հակամարտության բանակցային գործընթացում: Ռուսաստանը Թուրքիային չէր ընդունում, որպես լուրջ միջնորդ կողմ ԼՂ հակամարտության բանակցային գործընթացում՝ իրավամբ գտնելով, որ այդ հարցում ՀՀ-ի և Ղարաբաղի բացասական դիրքորոշման պայմաններում Թուրքիան չի կարող ակտիվ դերակատարություն ունենալ հակամարտության կարգավորման գործում: Ուստի Մոսկվան Թուրքիային վերապահում էր միայն երկրորդական դեր, որը ոչ մի կերպ չէր կարող համեմատելի լինել իր դերակատարության հետ³⁴⁶: Ռուսաստանը մերժում էր նաև ողջ տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության ուժեղացման միտումները՝ Հարավային Կովկասը համարելով իր բացառիկ շահերի գոտի: Այսպես, 1993 թ. ապրիլին Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Ալբերտ Չեռնիշևը թուրքական լրատվամիջոցներին տված հարցազրույցում նշել էր. «Ոմանք կարծում են, որ Թուրքիան պետք է լցնի վակուումը, սակայն վակուում գոյություն չունի: Ռուսաստանը խորը պատմական, տնտեսական և քաղաքական շահեր ունի տարածաշրջանում»³⁴⁷:

Հարավային Կովկասում և ԼՂ հակամարտության շուրջ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մրցակցությունը շարունակվեց նաև հակամարտությունում զինադադարի կնքումից հետո: 1994 թ. հունիսին ԼՂ հակամարտությունում թուրքական դիրքորոշումն ավելի կոշտացավ, երբ Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի պետ գեներալ Գյուրեշը հայտարարեց, որ ադրբեջանական բանակին աջակցելու համար պատ-

³⁴⁵ Թոմաս դե Վաալ, նշվ. աշխ., էջ 287-288:

³⁴⁶ Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan, նշվ. աշխ., էջ 153:

³⁴⁷ Milliyet, 14.04.1993.

րաստ է թուրքական գորքեր ուղարկել: Այդ բոցաշունչ ելույթը որևէ շարունակություն չունեցավ, քանզի Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը անմիջապես հանդես եկավ հակադարձ ելույթով՝ նշելով, որ Ռուսաստանը թույլ չի տա թուրքական բանակի միջամտությունը՝ հավելելով, որ «Ռուսաստանն իր սեփական շահերն ունի Ադրբեջանում»³⁴⁸:

Ռուսաստանի բացառիկ միջնորդության շնորհիվ 1994 թ. մայիսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին և հաստատվեց զինադադար, ինչը մեծապես նպաստեց տարածաշրջանում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը և հեղինակության բարձրացմանը: Ռուսաստանի և ՀՀ-ի միջև հարաբերությունների սերտացումն, ինչպես նաև Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը հարավկովկասյան տարածաշրջանում լրջորեն մտահոգում էր թուրքական ռազմական շրջանակներին: 1994 թ. կեսերին Թուրքիայի զինված ուժերի Գլխավոր Շտաբի պետ Դոդան Գյուրեշը հայտարարեց, որ Կովկասում և Ղրիմում իր քաղաքականության հետևանքով Ռուսաստանն ավելի մեծ սպառնալիք էր Թուրքիայի համար, քան «սառը պատերազմի» ողջ ժամանակաշրջանում³⁴⁹:

Անդրադառնալով վրաց-աբխազական հակամարտությունում Թուրքիա-Ռուսաստան մրցակցությանը՝ նշենք, որ վրաց-աբխազական հակամարտությունն իր ուրույն տեղն է ունեցել 1990-ականների սկզբներին ընթացող ռուս-թուրքական մրցակցության համատեքստում, քանզի թե՛ Թուրքիան, և թե՛ Ռուսաստանն այս հակամարտությունում ունեին իրար հակասող սեփական շահեր, ուստի ռուս-թուրքական շահերի բախումն անխուսափելի էր:

Եթե սկզբնական շրջանում Թուրքիան աբխազական հիմնահարցում իրեն բավականին զուսպ էր պահում, ինչը պայմանավորված էր մի կողմից՝ Վրաստանի հետ սերտ համագործակցությամբ, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի հասարակական կարծիքի աբխազամետ դիրքորոշմամբ և մեծ չերթեզական սփյուռքի առկայությամբ, ապա 1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Վրաստանին: Դրա պատճառն այն էր, որ Թուրքիան մտահոգված էր Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերի ու-

³⁴⁸ Коджаман О., նշվ. աշխ., էջ 119-120:

³⁴⁹ Svante E. Cornell, Turkey and the Conflict in Nagorno Karbakh..., p. 66; Turkish Daily News, 01.06.1994.

ժեղացմամբ: Մյուս կողմից, Վրաստանի նշանակության ուժեղացումը՝ որպես էներգակիրների փոխադրման տարանցիկ երկիր ստիպեց թուրքիային հակվել Վրաստանի կողմը: Իր հերթին Վրաստանը, ձգտելով հնարավորինս չեզոքացնել Ռուսաստանի՝ իր համար բացասական դերակատարությունը, ցանկանում էր հակամարտության մեջ ներգրավել Արևմուտքը և հատկապես Թուրքիային:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման գործընթացում նա առանձնահատուկ կարևոր դերակատարություն է ունեցել: Ռուսաստանի ներգրավվածությունը վրաց-աբխազական հակամարտությունում պայմանավորված էր նախ և առաջ նրանով, որ Աբխազիան, գտնվելով Սևծովյան ավազանում և սահմանակից լինելով ՌԴ մաս կազմող Յուլսիսային Կովկասին, կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար: Բացի այդ, երկրամասում տեղակայված էին ռուսաստանյան զինվորական ստորաբաժանումները, ուստի Մոսկվան հայտարարեց, որ Աբխազիան առանձնակի կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունի Ռուսաստանի անվտանգության շահերի տեսանկյունից:

Այդ մասին ավելի հստակորեն հայտարարեց ՌԴ պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը: Նա մասնավորապես նշեց, որ այս երկրամասը ռազմավարական կարևորություն ունի Ռուսաստանի բանակի համար: Ռուսաստանն ունի որոշակի ռազմավարական շահեր և ձեռք կառնի բոլոր միջոցները՝ ապահովելու ռուսական զորքերի այստեղ գտնվելը: «Հակառակ դեպքում մենք կկորցնենք Սև ծովը»³⁵⁰:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելուն պես սկսվել էր հզոր կամավորական շարժում Յուլսիսային Կովկասից դեպի Աբխազիա, որը տարածաշրջանի ապակայունացման լուրջ սպառնալիք էր: Այսպես, վրաց-աբխազական պատերազմի սկզբնական շրջանում վրացական բանակը էական հաջողությունների էր հասել, ինչի կապակցությամբ Աբխազիայի նախագահ Վ. Արծիբեյան դիմել էր ոչ միայն Ռուսաստանին, ՄԱԿ-ին և մի շարք այլ երկրներին, այլ նաև արտերկրում բնակվող բոլոր աբխազներին և հյուսիսկովկասյան ժողովուրդներին: Արծիբեյայի այս կոչն իրեն երկար սպասել չտվեց: Առաջին իրական օգնությունը Աբխազիային ցուցաբերվեց 1989 թ. օգոստոսի 26-ին

³⁵⁰ **Mark Smith.**, Pax Russica: Russia's Monroe Doctrine. - RUSI, Whitehall Paper Series 1993, p. 54.

հիմնադրված Կովկասի Լեռնական Ժողովուրդների Համադաշնության (ԿԼԺՀ) կողմից³⁵¹: Շուտով սկսվեց հյուսիսկովկասյան կամավորների և զինված ջոկատների տեղաշարժը դեպի Աբխազիա:

Իսկ 1992 թ. օգոստոսի 22-ին ԿԼԺՀ-ն, Յուրի Շանիբովի գլխավորությամբ, հրապարակեց իր որոշումը, որով Հյուսիսային Կովկասում ապրող վրացիները հայտարարվեցին պատանդներ, իսկ Թբիլիսին՝ աղետի գոտի:³⁵² Իրադարձությունն ավելի սրվեց, երբ ԿԺՀ-ին իրենց աջակցության մասին սկսեցին հայտնել ՌԴ մաս կազմող հանրապետությունների պաշտոնական ղեկավարությունը: Մասնավորապես, Բաշկիրիայի իշխանությունները պաշտոնապես դիմեցին Վրաստանին՝ պահանջելով զորքերը դուրս բերել Աբխազիայից՝ հակառակ դեպքում սպառնալով դիմել Հյուսիսային Կովկասի հանրապետությունների ղեկավարներին համարժեք միջոցներ ձեռք առնելու համար:³⁵³

Ահա այսպիսի պայմաններում Ռուսաստանի համար հրատապ դարձավ համապատասխան քայլեր ձեռնարկելը՝ կանխելու տարածաշրջանին սպառնացող ապակայունացման վտանգը, որը լուրջ անհանգստություն էր պատճառում Ռուսաստանին: Այդ կապակցությամբ 1992 թ. օգոստոսի վերջին ՌԴ նախագահ Բորիս Ելցինը կոչով դիմեց Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդներին: ՌԴ նախագահը կոչ արեց չորսվել վտանգավոր սադրանքների՝ խոստանալով վճռական քայլեր ձեռնարկել այրուճահեղությունը դադարեցնելու ուղղությամբ³⁵⁴:

Ռուսաստանի ամենագործուն միջնորդական գործունեության շնորհիվ հաջողվեց դադարեցնել վրաց-աբխազական ռազմական դիմակայությունը, որը փաստորեն ավարտվել էր 1993 թ. սեպտեմբերի 30-ին աբխազական կողմի հաղթանակով: 1994 թ. ապրիլի 4-ին Մոսկվայում վրացական և աբխազական կողմերը ստորագրեցին քաղաքական միջոցներով վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման մասին փաստաթուղթը, որով վերջնականապես ավարտվեց վրաց-աբխազական պատերազմը³⁵⁵:

³⁵¹ Oğuz Cem, The Case of the Confederation of the Peoples of the Caucasus.- Perceptions: Journal of International Affairs, June-August 1999, p. 2.

³⁵² Независимое Газета, 25.08.1992.

³⁵³ Российские вести, 25.08. 1992.

³⁵⁴ Обращение Президента России к народам Северного Кавказа и всему населению юга России. - Красная Звезда, 28.08.1992.

³⁵⁵ Tom Cooper, Former USSR-Russia Database Georgia and Abkhazia, 1992-1993: the War of Datchas, http://www.acig.org/artman/publish/article_282.shtml.

Այսպիսով, Ռուսաստանի միանձնյա միջնորդության շնորհիվ հաջողվեց դադարեցնել վրաց-աբխազական պատերազմը և հրադադար հաստատել այնտեղ, ինչի շնորհիվ նա հնարավորություն ստացավ պահպանել իր ռազմական ներկայությունը Վրաստանում և ռուսական ուժերի ներկայությունը Աբխազիայում ԱՊՀ խաղաղապահ ուժերի շրջանակներում: Սրանով Ռուսաստանը կարողացավ ոչ միայն ամրապնդել իր ազդեցությունը Վրաստանում, այլ նաև, որը շատ կարևոր էր, կասեցնել թուրքիայի ակտիվ քաղաքական և նաև ռազմական ներթափանցումը Վրաստան:

Թուրք-ռուսական հարաբերությունների լարվածության գլխավոր պատճառներից էր նաև Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում և հատկապես 90-ականներին ռուսական ռազմական բազաների հիմնումը Վրաստանում և ՀՀ-ում:

Սառը պատերազմի ժամանակ ռուսական ռազմական ներկայությունը Կովկասում Թուրքիայի կողմից դիտվում էր որպես սպառնալիք: Այդ կապակցությամբ Թուրքիան մեծաթիվ քանակությամբ զորք էր տեղակայել իր երկրի արևելյան սահմաններում: Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիայի ղեկավարությունը կարծում էր, որ ռուսական ռազմական ներկայությունը թուրքական սահմանների մոտ և Կովկասում կնվազի, մինչդեռ Ռուսաստանը ջանքեր էր գործադրում մեծացնել իր ռազմական ուժի թվաքանակը Կովկասում: Մասնավորապես, Ռուսաստանը Վրաստանի և ՀՀ-ի հետ ստորագրեց այդ երկրներում իր ռազմակայանների տեղակայման վերաբերյալ պայմանագրեր, որոնց հիման վրա Վրաստանի տարածքում՝ Վազիս-Նիում, Ախալքալաքում, Բաթումիում և Գուդաուտայում, ինչպես նաև ՀՀ-ում՝ Երևանում և Գյումրիում հիմնվեցին ռուսական ռազմակայաններ³⁵⁶: Այս ամենը Թուրքիայի կողմից դիտվում էր որպես լուրջ սպառնալիք երկրի անվտանգությանը, ինչը հանգեցրեց նրան, որ Թուրքիան սկսեց ակտիվորեն Ռուսաստանին մեղադրել 1990 թ. Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի դրույթների խախտման մեջ³⁵⁷: Բանն այն է, որ ԵԱՀԿ շրջանակներում 1990 թ. նոյեմբերի 19-ին Փարիզում ՆԱՏՕ-ի և Նախկին Վարչապետ պակտի

³⁵⁶ **İdil Tuncer**, *The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey*, - Turkish Studies, vol. 1, № 2, Autumn 2000, p. 105; *US Military History Companion: CFE Treaty*, www.answers.com/topic/cfe-treaty.

³⁵⁷ *Turk-Rus askeri dengesi*. - *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Vol. 14, 1995, p. 18.

22 երկրներ ստորագրել էին Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիրը (ԵՍՁՈւ), որն ուժի մեջ էր մտել 1992 թ.: Պայմանագրի հիմնական նպատակն էր՝ նպաստել Եվրոպայի կայունությանը: Ըստ պայմանագրի, սահմանափակվում էին մի շարք ռազմական սարքավորումների և զինատեսակների թվաքանակները³⁵⁸: 1995 թ. ապրիլին Ռուսաստանը կասկածի տակ դրեց պայմանագրի դրույթները³⁵⁹: Ռուսաստանը դա հիմնավորում էր ՆԱՏՕ-ի՝ դեպի Արևելք ընդլայնվելու պլաններով և Չեչնիայում ընթացող ռազմական գործողություններով: ՌԴ այդ ժամանակվա պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովը մշել էր, որ եթե ՆԱՏՕ-ն սկսի արագ շարժվել դեպի Արևելք, ապա Ռուսաստանը չի ենթարկվի պայմանագրի պահանջներին³⁶⁰: Թուրքական իշխանությունները վստահ էին, որ ռուսական քաղաքականությունը Կովկասում նպատակ էր հետապնդում բոլոր հնարավոր միջոցներով տարածաշրջանից դուրս մղել Թուրքիան: Ռուսաստանի հրաժարվելը՝ հետևել Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի դրույթներին, ինչպես նաև Զյուլիս-Կովկասյան ռազմական օկրուգի վերակազմավորումը, միայն հաստատում էին Թուրքիայի մտահոգությունները³⁶¹:

Սիա այս մթնոլորտում 1995 թ. աշնանը թուրք-ռուսական հարաբերությունները խիստ լարվեցին, երբ նոյեմբերի 4-ին պաշտոնական Անկարան հայտարարեց, որ պատրաստվում է 33-ի և Վրաստանի հետ իր սահմանների երկայնքով զորքեր կենտրոնացնել, որպեսզի ստիպի Ռուսաստանին կատարել ԵՍՁՈւ-ով ստանձնած իր պարտավորությունները՝ կրճատել իր ուժերի թվակազմը ՆԱՏՕ-ի հյուսիսային և հարավային թևերում:³⁶² Բանն այն է, որ Ռուսաստանը, հայտարարելով, որ վերոհիշյալ պայմանագիրը սառը պատերազմի պայմանների արդյունք է, պահանջում էր վերանայել ԵՍՁՈւ որոշ դրույթներ: Ռուսաստանը մասնավորապես անընդունելի էր համարում այն դրույթները, համաձայն որի սահմանափակ քանակությամբ զինվոր-

³⁵⁸ Turkish Weekly, 13.10.2004.

³⁵⁹ Ibid.:

³⁶⁰ Jack Mendelson, *Stiff-Arming Russia.-The Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 51, July-August 1995, p. 4.

³⁶¹ İdil Tuncer, *մշվ. աշխ.*, էջ 104-105:

³⁶² Robert Olson, *Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions.- Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 18, Issue 2, October 1998, p. 215.

ներ կարող էին տեղակայված լինել իր սահմաններում, ուստի ռուսական իշխանությունները հայտարարեցին, որ դա անընդունելի է և հակասում է իրենց ազգային ինքնիշխանությանը՝ ընդգծելով Կովկասում անկայունության հետևանքով սպառնացող վտանգը և անհրաժեշտությունը՝ լրացուցիչ ուժեր տեղակայել այդ «թևային գոտում»:³⁶³

Սակայն Թուրքիան հայտարարեց, որ Ռուսաստանի վերաբերմունքը պայմանագրի նկատմամբ պայմանավորված էր լոկ ռուսական կառավարության ցանկությամբ՝ ընդլայնել իր ռազմական ներկայությունը Կովկասում: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ ԵՍՁՈ-ն Թուրքիայի կառավարության կողմից դիտվում էր որպես շատ կարևոր անվտանգության երաշխիք ՌԴ-ի հետ Թուրքիայի անվտանգության համատեքստում, ուստի նրա որևէ դրույթի փոփոխություն Թուրքիայի կողմից դիտվում էր որպես ռուսական վտանգի վերադարձ: Ուշագրավ է հատկապես Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի նախկին պետ գեներալ Դոդան Գյուրեշի հայտարարությունը, ըստ որի, Թուրքիան կլինի ՆԱՏՕ-ի այն երկիրը, որը ամենաշատը կազդվի պայմանագրի փոփոխություններից:³⁶⁴

Թուրքիան վճռականորեն մերժեց ԵՍՁՈ դրույթների վերանայման ՌԴ-ի փորձերը՝ հայտարարելով, որ եթե Ռուսաստանը մեծացնի իր ռազմական ներկայությունը Կովկասում, ապա Թուրքիան ստիպված կլինի լրացուցիչ զորքեր տեղակայել իր հյուսիս-արևելյան սահմաններում, որպեսզի հավասարակշռի ռուսական զորքերի թվաքանակը:³⁶⁵ Բացի այդ, Թուրքիայի կառավարությունը հայտարարեց, որ ԵՍՁՈ բոլոր մասնակից երկրների համաձայնության արդյունք էր, ուստի այն ինքնակամ և միակողմանի կերպով չէր կարող փոփոխության ենթարկվել:³⁶⁶ Չնայած Թուրքիայի նման արձագանքին, ակնհայտ էր, որ դա չէր ազդելու Ռուսաստանի դրոբորոշման վրա: Այս հարցի շուրջ կոնսենսուս ձեռք բերվեց 1995 թ. նոյեմբերի 17-ին, երբ կազմավորվեց ԵՍՁՈ Գամատեղ հորհրդակցական խումբը, որի շրջանակներում էլ քննարկման դրվեցին առկա տարածայնությունները:

Վերջնական փոփոխությունը ձեռք բերվեց 1996 թ. մայիսին 15-31 Վիեննայում անցկացված ԵՍՁՈ-ի վերանայման կոնֆերանսում, որի

³⁶³ Steve Bowman, Conventional Armed Forces in Europe (CFE): Flank Agreement and Treaty, Congressional Research Service, <http://www.house.gov.csce>, 1998.

³⁶⁴ FBIS, 08.08.1994.

³⁶⁵ Turkish Weekly, 13.10.2004.

³⁶⁶ Turkish Daily News, 16.11.1995.

շրջանակներում էլ մայիսի 31-ին կոնֆերանսի մասնակիցների կողմից ստորագրվեց «Թևալիմ Յամադայնագիրը»: Դրա հիմնական էությունն այն է, որ Ռուսաստանը թուլացնում էր իր դիմադրությունը ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման հարցում, որի դիմաց Ռուսաստանն իրավունք էր ստանում Կովկասյան երկրներում գերազանցել հարստիայով նախանշված սահմանափակումները և այնտեղ ժամանակավորապես տեղակայել խաղաղապահ ուժեր:³⁶⁷ Բացի այդ, ԱՄՆ ճնշման ներքո Թուրքիան հարկադրված էր համաձայնել նաև այն բանի հետ, որ Ռուսաստանին տրվում էր ևս երեք տարի ժամկետ՝ մինչև 1999 թ. մայիսի 31-ը, որպեսզի նա ենթարկվեր հարստիայով սահմանված սահմանափակումներին՝ մինչ այդ իրավունք ստանալով գերազանցել այն:³⁶⁸

Այսպիսով, ակնհայտ էր, որ Թուրքիայի մտավախությունները ԵՍՁՈւ-ի վերանայման հարցի շուրջ հաշվի չառնվեցին ՆԱՏՕ-ի և նրա մյուս դաշնակիցների կողմից, քանզի նրանք չէին ցանկանում ճնշում գործադրել Ռուսաստանի վրա, որպեսզի վտանգի տակ չդնեին ողջ պայմանագիրը: Բացի այդ, այս համաձայնագրով ակնհայտ էր դարձել, որ ռուսական ռազմական ներկայությունը Կովկասում մոտակա ապագայում շարունակվելու էր: Դրա վառ ապացույցն էր 1999 թ. փետրվարին ռուս զենքերալ Անատոլի Կոռնուկովի հայտարարությունը, ըստ որի, Ռուսաստանը ԶԳ-ում տեղակայելու էր S-300 տիպի հրթիռային համակարգեր և Միգ-29 կործանիչներ, որոնց շնորհիվ Ռուսաստանը պաշտպանելու էր ԶԳ-ին Թուրքիայից և ՆԱՏՕ-ից³⁶⁹:

1999 թ. աշնանը չեչենական երկրորդ պատերազմի ամենաթեժ պահին Ռուսաստանը ջանքեր գործադրեց կրկին անգամ գերազանցել համաձայնագրով թույլատրված սահմանափակումները Զյուսիսային Կովկասում: Սակայն հանդիպելով Արևմուտքի ուժեղ քննադատությանը՝ Ռուսաստանը հարկադրված էր իր համաձայնությունը տալ՝ իրականացնելու համաձայնագրով ստանձնած իր պարտավորությունները, ըստ որի, Ռուսաստանը պարտավոր էր փակել Վրաստանում իր 4 ռազմաբազաներից երկուսը՝ Վազիանիի և Գուդաուտայի բազաները, ինչպես նաև կրճատել զենքի և զինամետակների քվաքանակը Զյուսիսային Կովկասում Չեչնիայում ռազմական գոր-

³⁶⁷ Turkish Weekly, 13.10.2004.

³⁶⁸ Duygu B. Sezer, From Hegemony to Pluralism: The Changing Politics of the Black Sea. - SAIS Review, vol. 17, № 1, Winter-Spring 1997, p. 22.

³⁶⁹ Turkish Daily News, 20.02.1999.

ծողություններից հետո: 1999 թ. նոյեմբերի 19-20 ԵԱՀԿ Ստամբուլյան զագաթաժողովում ստորագրվեց ԵԱՀԿ-ի վերամշակված տեքստը³⁷⁰: Ստամբուլյան զագաթաժողովում Ռուսաստանը պարտավորվեց փակել իր բոլոր ռազմակայանները Վրաստանում:

Հարավային Կովկասում թուրք-ռուսական հարաբերությունների լարվածության հիմնական գործոններից էր նաև կասպիական նավթի արտահանման ուղիների շուրջ թուրք-ռուսական մրցակցությունը: Երկու երկրներն էլ ունեին իրենց սեփական պլանները նավթամուղների կառուցման կապակցությամբ: Թուրքիան հսկայական ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի կասպիական նավթը հոսի Բաքու-Ջեյհան նավթամուղով, Ռուսաստանն էլ իր հերթին ջանք չէր խնայում կասպիական նավթը Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղով անցկացնելու համար: Ահա այս համատեքստում թուրք-ռուսական մրցապայքարը բավականին լուրջ բնույթ էր կրում³⁷¹:

3.2 ԹՈՒՐԶ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՍԸ 1991-2001 ԹԹ.

Թեև Հարավային Կովկասում թուրք-ռուսական հարաբերություններում տարածայնությունները և մրցակցությունը մի շարք հիմնահարցերի շուրջ լուրջ բնույթ էին կրում, այնուամենայնիվ կային մի շարք ոլորտներ, որտեղ Թուրքիան և Ռուսաստանը բավականին սերտորեն համագործակցում էին: Թուրք-ռուսական հարաբերությունները անմախաղեպ զարգացում էին ստացել հատկապես առևտրատնտեսական ոլորտում, ինչպես նաև լուրջ նախադրյալներ էին ստեղծվել թուրք-ռուսական ռազմական համագործակցության և ահաբեկչության դեմ պայքարում երկկողմ հարաբերությունների էական զարգացման համար:

Առևտրատնտեսական հարաբերությունների բուռն զարգացումը, որն արձանագրվել էր դեռևս նախորդ տարիներին, 90-ական թվա-

³⁷⁰ Agence France-Presse, 19.11.1999, Stephen F Larrabee, Turkish Foreign and Security Policy: New Dimensions and New Challenges,

www.rand.org/publications/MR/MR1241/MR1241.chap3.pdf -pp. 8-9.

³⁷¹ Կասպիական նավթի արտահանման ուղիների շուրջ թուրք-ռուսական մրցապայքարին ավելի հանգամանորեն անդրադարձ կկատարենք 4-րդ գլխում:

կանների երկրորդ կեսից սկսեց վերածվել աշխարհառազմավարական գործոնի և կատարել այս հարթությունում կայունացնող դեր: Ի հայտ եկան մի շարք նոր երևույթներ, ինչպիսին էին միլիարդների հասնող «ճամպուրկային առևտուրը» և թուրքական հսկայական ներդրումները Ռուսաստանի մի շարք ոլորտներում, մասնավորապես շինարարական, բանկային, առևտրի, սննդի և այլ ոլորտներում: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն էր ստացել սերտ տնտեսական կապերի հաստատումը Ռուսաստանի հետ, քանզի ռուսական շուկան մեծ կարևորություն էր ներկայացնում թուրքական կազմակերպությունների համար ինչպես ներդրումներ կատարելու, այնպես էլ թուրքական ապրանքներ ու ծառայությունների մատուցման համար: Ուստի պատահական չէր, որ եթե ըստ պաշտոնական տվյալների 1992 թ. Թուրքիայի արտահանումը Ռուսաստան կազմել է 441.9 մլն. դոլար, ապա 1995 թ. թուրքական արտահանման թիվը կազմել էր 1,238 միլիարդ դոլար³⁷²: Հատկանշական է, որ մինչև 1998 թ. Ռուսաստանի տնտեսական ճգնաճանդ թուրք-ռուսական ապրանքաշրջանառության տեմպերը միանշանակ աճել էին: Այդ մասին էին խոսում պաշտոնական տվյալները, համաձայն որի 1995 թ. երկու երկրների միջև պաշտոնական ապրանքաշրջանառությունը կազմել էր 3.3 միլիարդ դոլար, ապա 1997 թ. այն անցել էր արդեն 4 միլիարդ դոլարի սահմանը՝ կազմելով 4.097 միլիարդ դոլար³⁷³: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Թուրքիայի արտահանումը Ռուսաստան իր բարձրագույն մակարդակին էր հասել 1997 թ.՝ կազմելով ավելի քան 2 միլիարդ դոլար: Հետագա տարիներին Թուրքական արտահանումը Ռուսաստան գնալով նվազել էր. 2001 թ. այդ ցուցանիշը կազմել էր 923 միլիոն դոլար³⁷⁴: Հավելենք, որ 2000 թ. Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև առևտրաշրջանառությունը կազմում էր 4.5 մլրդ դոլար³⁷⁵:

³⁷² Turkish Weekly, 13.10.2004. Kemal Kaya, Turkish Policy Over Central Asia, I C T S (Italian Center for Turkish Studies), Occasional Papers Series, № 01, 2008, p. 15.

³⁷³ Central Asian Republics and the Republic of Azerbaijan.- Istanbul, Foreign Economic Relations Board of Turkey (DEIK), Report, June 1998, Eurasian File (Ankara), April 96/2, № 55, p. 2; Turkish Weekly, 13.10.2004.

³⁷⁴ Caspian News Agency, 23.05.2001.

³⁷⁵ Tuncay Babalı, Turkey at the Energy Crossroads: Turkey, Present and Past.- Middle East Quarterly, Spring 2009, p. 27; Մարգիս Հարությունյան, Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների շուրջ, - ՀԱՆՐԱՊԵՏՍԿԱՍ - թիվ 6 (70), 2009, էջ 12:

Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ 90-ական թվականների սկզբից թուրքական մի շարք կազմակերպություններ ակտիվորեն ներգրավվեցին ռուսական շուկայում և մատուցում էին մի շարք ծառայություններ:

Այսպես, մինչև 1998 թ. ռուսական տնտեսական ճգնաժամը թուրքական ավելի քան 145 կազմակերպություններ ՌԴ իրականացրել են 712 նախագծեր՝ մոտ 12,8 միլիարդ դոլար արժողությամբ, ինչը վկայում է թուրքական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության մասին³⁷⁶:

Հավելենք, որ եթե սկզբնական շրջանում ներդրումները կատարվում էին հիմնականում շինարարական ոլորտում, ապա 90-ական թվականների կեսերից ներդրումների հոսքն ուղվեց նաև այլ ոլորտներ. մասնավորապես բանկային, տուրիզմի, տեքստիլի, գարեջրի արտադրության և այլ ոլորտներ: Այսպես, ըստ թուրքական աղբյուրների 2001 թ. տվյալներով Մոսկվայի բանկային համակարգում «Յափի Կրեդի» բանկը թուրքական ամենահաջողակ կազմակերպություններից մեկն էր, որոնք իրենց ծառայությունների 70 տոկոսը մատուցում էին ռուսական կազմակերպություններին: Ռուսաստանում մեծ հաջողությամբ գործում էր նաև թուրքական «Էֆես Փիլսեն» ընկերությունը, որը տնօրինում էր Մոսկվայի գարեջրի շուկայի 2 տոկոսը³⁷⁷:

Թուրք-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների ամենամեծ և ամենադինամիկ զարգացող ոլորտներից էր «Ճամպուրուկային առևտուրը» (Թուրքիա հանգստանալու մեկնող ռուս տուրիստները հայրենիք վերադառնալիս իրենց հետ ճամպուրուկներով բերում էին բազմաթիվ ապրանքներ): 1990-ականների կեսերից «Ճամպուրուկային առևտուրը» ինտենսիվորեն սկսեց զարգանալ: Մասնավորապես, բազմաթիվ ռուս տուրիստներ կարճ ժամանակով չարտերային թռիչքներով մեկնում էին Ստամբուլ, գնում էին թուրքական ապրանքներ, այնուհետև վերապաճառում էին դրանք ռուսական շուկայում: Հարկ է նշել, որ մի շարք հետազոտողների տվյալներով, 1990-ականն թվականներին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև «Ճամպուրուկային առևտրի» ծավալները հասել է մոտ 2-3 մլրդ. դոլարի³⁷⁸:

³⁷⁶ Cihangir Gürkan ŞEN, Turkish-Russian Economic Relations: Today's Issues and Perspectives, http://www.stradigma.com/english/august2003/articles_01.html.
³⁷⁷ Turkish Daily News, 18.07. 2001.

³⁷⁸ Хилл Ф., Таспинар О., Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус кво?, - М., 2006, с. 7.

90-ական թվականների սկզբից Թուրքիան հանդիսանում է ռուս տուրիստների ամենամախընտրելի վայրերից մեկը: 2002 թ. տուրիզմի բնագավառից Ռուսաստանից ստացած Թուրքիայի եկամուտը կազմել էր 700 մլն. դոլար՝ ընդունելով մոտ 300 հազար ռուս տուրիստների, ինչի շնորհիվ 2002 թ. Ռուսաստանը դարձավ Գերմանիայից և Մեծ Բրիտանիայից հետո երրորդ երկիրը Թուրքիա ուղղարկած իր տուրիստների թվաքանակով:

90-ական թվականների երկրորդ կեսից անմախադեպ աճ էր արձանագրվել նաև երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունների այնպիսի կարևոր ոլորտում, ինչպիսին էր ռուսական գազի առաքումը Թուրքիա: Այս առումով հսկայական կարևորություն ունեցավ «Երկնագույն հոսք» բազմամիլիարդանոց գործարքը, որը նախատեսում էր գազատար կառուցել Սև ծովի հատակով, որը կապահովեր ռուսական գազի անմիջական առաքումը Թուրքիա:

Թե՛ Ռուսաստանը, և թե՛ Թուրքիան բավականին լուրջ քաղաքական և տնտեսական շահեր էին հետապնդում վերոհիշյալ գազամուղի կառուցմամբ: «Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցման արդյունքում Մոսկվայի հետապնդած քաղաքական և տնտեսական գլխավոր նպատակն էր ենթադրելի կախվածության մեջ պահել ոչ միայն Թուրքիան, այլ նաև ողջ հարավ-արևելյան Եվրոպան: Քանի որ Ռուսաստանը չէր կարող մրցակցել ԱՄՆ-ի հետ, որպես անվտանգություն ապահովող ուժ և տարածաշրջանային գերտերություն, նա նախատեսում էր այս նախագծի միջոցով դառնալ հիմնական ենթադրելի մատակարարը թե՛ հարավ-արևելյան Եվրոպայի, և թե՛ ողջ Եվրամիության համար³⁷⁹: Բացի այդ, Ռուսաստանի համար «Երկնագույն հոսք» նախագծի քաղաքական նպատակներից էր կանխել մրցակից երկրների ջանքերը՝ օգտագործելու Թուրքիայի տարածքը Միջին Արևելքից և Կասպիական տարածաշրջանից գազը Եվրոպա հասցնելու համար:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա վերջինը 90-ականներից սկսած հսկայական ջանքեր էր գործադրում՝ տարածաշրջանային կենտրոններից մեկը դառնալու համար: Թուրքիայի կառավարությունը միշտ էլ շահագրգռված է Եվրոպա, մասնավորապես Զուլմաստան, Բուլղարիա, Իտալիա և Բալկաններ բնական գազն իր տա-

³⁷⁹ Economic Brief: The Blue Stream Gas Pipeline, Power and Interest News Report(PINR), 22.11. 2005,

www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=403&language_id=1.

րածքով արտահանելու գործում: Ըստ էության, «Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցումը բխում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի ռազմավարական շահերից:

Ռուսաստանը Թուրքիային կապող 1213 կմ. երկարությամբ «Երկնագույն հոսք» գազամուղն իր բնույթով եզակի է, քանզի համդիսանում է աշխարհի ամենամեծ ստորջրյա գազամուղը, որով տարեկան փոխադրվելու է շուրջ 16 մլրդ խորանարդ մետր գազ³⁸⁰: Հավելենք, որ «Երկնագույն հոսք» գազամուղը ռուսական բնական գազն ամփջականորեն Սև ծովի հատակով մատակարարում է Թուրքիա՝ խուսափելով երրորդ երկրների հետ առնչվելուց: Այն համդիսանում է նոր՝ լրացուցիչ գազամուղ, ի հավելումն արդեն տարիներ ի վեր գոյություն ունեցող գազամուղի, որն անցնում է Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինիայի և Բուլղարիայի վրայով: Այս նախագծի իրագործման պարագայում Թուրքիայի կախվածությունը ռուսական գազից անհամեմատ մեծանալու է: «Երկնագույն հոսք» նախագծի ամբողջ ծավալով իրականացումից հետո Թուրքիան դառնալու է Գերմանիայից հետո ռուսական գազը ներկրող երկրորդ ամենամեծ երկիրը³⁸¹:

«Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցման վերաբերյալ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև միջպետական պայմանագիրը ստորագրվեց 1997 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չերնոմիրոզիին Թուրքիա կատարած այցի շրջանակներում: Համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Յըլմազը հայտարարեց որ Թուրքիան ցանկանում է քննարկել ցանկացած հարց և նախընտրում է համագործակցել, քան թե մրցել իր մեծ հարևանի հետ: Իր հերթին Վիկտոր Չերնոմիրոզին ընդգծեց, որ եթե Թուրքիան սեղմի Ռուսաստանի կողմից մեկնած ձեռքը, ապա իրենք տնտեսական ոլորտում 21-րդ դարում կդառնան ռազմավարական գործընկերներ: «Մենք ի վիճակի կլինենք միասին ավելի շատ բան անել երրորդ երկրներում և աջակցել տարածաշրջանի կայունությանը և խաղաղությանը»³⁸²:

³⁸⁰ Project: Blue Stream Natural Gas Pipeline, www.rigzone.com/data/projects/project_detail.asp?project_id=86.

³⁸¹ ITAP-TACC, 20.07.1998.

³⁸² Duygu B. Sezer, Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition.-Perceptions: Journal of International Affairs, Volume VI, March – May 2001, p. 10.

Ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, «Գազպրոմ» ընկերությունը թուրքական «Բոքաշ» ընկերության հետ կնքել էր կոնտրեցիոն պայմանագիր, ըստ որի, «Գազպրոմ» ընկերությունը պարտավորվում էր 25 տարվա ընթացքում մատակարարել 365 մլրդ. խորանարդ մետր գազ: Գազամուղի ընդհանուր արժեքը կազմում է 3.2 միլիարդ դոլար՝ ներառյալ գազամուղի ծովային հատվածի կառուցման համար նախատեսված 1.7 մլրդ. դոլարը³⁸³:

Ընդգծենք, որ «Երկնագույն հոսք» նախագիծը լուրջ քննադատության և դժգոհության արժանացավ ԱՄՆ-ի կողմից, որը դեմ էին ելուվ վերոհիշյալ նախագծի իրականացմանը՝ մեծ ջանքեր էր գործադրում՝ խափանելու գործարքը: Սակայն փաստենք, որ Թուրքիան, չնայած ԱՄՆ հզոր ճնշմանը, այնուամենայնիվ բարեհաջող ավարտի հասցրեց ռուս-թուրքական բանակցությունները՝ համաձայնելով իրականացնել Թուրքիայի համար հսկայական նշանակություն ունեցող այս նախագիծը: Վերոհիշյալ նախագիծը քննադատվեց նաև Թուրքիայի որոշ շրջանակների կողմից, որոնք այն դիտում էին որպես մրցակից տրանսկասպիական գազամուղին, որով նախատեսվում էր թուրքմենական գազը հասցնել Թուրքիա: Մասնավորապես, այս նախագիծը հստակորեն ուրվագծեց թուրքական պետական կառույցների և կոալիցիոն կառավարության ներսում առկա տարածայնությունները Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ:

Կոալիցիոն կառավարության ներսում «Երկնագույն հոսք» նախագծի վերաբերյալ տարածայնություններն ավելի ակնառու դարձան Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի 1999 թ. նոյեմբերին Մոսկվա այցելության ժամանակ: Կոալիցիոն կառավարության մաս կազմող Ազգային Շարժում Կուսակցությունը ներկայացնող որոշ նախարարներ հայտարարեցին, որ ժողովրդավարական Ձախ Կուսակցության և Մայր Հայրենիք Կուսակցությունը ներկայացնող նախարարների մասնակցությամբ Մոսկվայում ռուս դիվանագետների հետ հանդիպման ժամանակ իրենք հրավիրված չեն եղել, որի գլխավոր պատճառը եղել էր այն, որ վերոհիշյալ կուսակցությունները չէին ցանկացել ռուսական կողմին տեղյակ պահել «Երկնագույն հոսք»

³⁸³ Asim Oku, Blue Stream Victory of Putin Over the USA, 20.11.2005, www.axisglobe.com/article.asp?article=489.

նախագծի վերաբերյալ ԱՇԿ-ի մտահոգությունների մասին³⁸⁴: Իր հերթին թուրքական «Բոթաշ» ընկերության նախագահ Խ. Ուզուն հայտարարել էր, որ կառուցվող գազամուղը «սպառնում է թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերին և սպառնալիք է ներկայացնում ողջ թուրքական աշխարհի համար»³⁸⁵:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է հիշատակել, որ չնայած որոշակի հակազդեցության առկայությանը, այնուամենայնիվ, «Երկնագույն հոսք» գազամուղի աշխատանքները լայն թափով սկսեցին ընթանալ: Գազամուղի կառուցման աշխատանքների շրջանակներում 1999 թ. փետրվարին «Գազպրոմ» ընկերության և իտալական «Ենի» ընկերության միջև ստորագրվեց «Փոխըմբռնման հուշագիր», ըստ որի, վերոհիշյալ ընկերությունները փոխադարձ ջանքերով իրականացնելու էին «Երկնագույն հոսք» նախագիծը³⁸⁶: 2002 թ. ամռանը ավարտվեց գազամուղի ծովային հատվածի շինարարությունը, իսկ մինչև 2002 թ. վերջին «Երկնագույն հոսք» գազամուղի շինարարական աշխատանքները ամբողջովին ավարտվեցին:

Այսպիսով կարող ենք նշել, որ չնայած պատմական դարավոր մրցակցությանը և հետխորհրդային առաջին տարիներին նկատվող թուրք-ռուսական մեծ լարվածությանը, միջազգային և տարածաշրջանային փոփոխությունները 90-ականների երկրորդ կեսին հանգեցրեցին թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մի շարք ոլորտներում և հատկապես տնտեսական ոլորտում սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Այս գործում շատ կարևոր դերակատարություն են ունեցել հատկապես թուրքական և ռուսական գործարարներն ու խոշոր կազմակերպությունները, որոնք մուտք գործելով ռուսական և թուրքական շուկաներ ակտիվ քայլեր ձեռնարկեցին՝ ազդելու թուրքիայի և Ռուսաստանի արտաքին հարաբերությունների վրա: Ինչ խոսք, թուրք-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացման գործընթացում հսկայական նշանակություն է ունենալու «Երկնագույն հոսք» գազատարը, որի շահագործումից հետո լուրջ նախադրյալներ կարող են ստեղծվել երկկողմ հարաբերությունները էլ ավելի սերտացնելու համար:

³⁸⁴ Turkish Weekly, 13.10.2004.

³⁸⁵ Старченков Г.И., Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., с. 153-154.

³⁸⁶ www.gazprom.com/eng/articles/article8895.shtml.

Անդրադառնալով թուրք-ռուսական ռազմական հարաբերություններին և ահաբեկչության դեմ համատեղ պայքարի շրջանակներում երկկողմ համագործակցությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ առաջին երկիրն է, որ սկսեց գնել ռուսական զենքեր: 90-ականների կեսերից Թուրքիան սկսեց ակտիվորեն Ռուսաստանից գնել տարատեսակ զինատեսակներ և ռազմական սարքավորումներ՝ ներառյալ ռազմական ուղղաթիռներ, զրահապատ մեքենաներ, տանկեր և ավտոմատ հրացաններ, որոնք Թուրքիան գործածում էր ինչպես երկրի հարավ-արևելքում, այնպես էլ Յուսիսային Իրաքում Զրդական Բանվորական Կուսակցության զինյալների դեմ պայքարում³⁸⁷:

1996 թ. փետրվարին Ռուսաստանի Արտաքին Տնտեսական Հարաբերությունների նախարար և Ռուսաստանի Ռազմա-Տեխնիկական Զաղաքականությունը Համակարգող Խորհրդի Նախագահի առաջին տեղակալ Օլեգ Դավիդովը, անդրադառնալով ռուս-թուրքական ռազմական համագործակցությանը, նշել էր, որ եթե 1993 թ. ռուսական զենքի արտահանումը Թուրքիա կազմել էր 25.7 միլիոն դոլար, ապա 1996 թ. սկզբին այն արդեն իսկ կազմել էր 121 մլն. դոլար: Բացի այդ Դավիդովը հույս էր հայտնել, որ վաճառքների ծավալը մինչև 1996 թ. վերջ կկազմի 300 մլն. դոլար³⁸⁸:

1997 թ. դեկտեմբերի 14-17 Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չեռնոմիրոյի այցը Թուրքիա և 1998 թ. մայիսի 18-21 Թուրքիայի Գլխավոր Շտաբի նախկին պետ Հաքքի Քարադայի այցելությունը Ռուսաստան մեծապես նպաստեցին թուրք-ռուսական ռազմական հարաբերությունների ամրապնդմանը և անվտանգության ոլորտում ավելի սերտ հարաբերության հաստատմանը: Երկու այցելությունների հիմնական նպատակն էր ընդլայնելու համագործակցությունը քաղաքական և ռազմաստրատեգիական ոլորտներում: Թուրքիայում հատկապես մեծ արծագանք ստացավ Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չեռնոմիրոյի այցը, քանզի դա Ռուսաստանի առաջին վարչապետի այցն էր ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Ըստ Չեռնոմիրոյի «Թուրքիան և Ռուսաստանը տարածաշրջանում պետք է հանդես գան ոչ որպես մրցակիցներ, այլ որպես գործընկերներ»³⁸⁹:

³⁸⁷ Gareth M. Winrow, Turkey and the Newly Independent States..., p. 4.

³⁸⁸ Russia anticipates increased arms exports to Turkey.- Monitor (The Jamestown Foundation), Vol. 2, Issue 32, February 14, 1996.

³⁸⁹ Radikal, 17.12.1997.

1999 թ. նոյեմբերի 4-6 թուրքիայի վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի այցը Ռուսաստան մի նոր խթան հանդիսացավ թուրք-ռուսական համագործակցությանը անվտանգության ոլորտում: Նշենք, որ Էջևիթի այցը Մոսկվա համընկավ ռուս-չեչենական երկրորդ պատերազմի սկսման հետ: Ռուսաստանի վարչապետ Վլադիմիր Պուտինի հետ հանդիպումից հետո մամլո ասուլիսի ժամանակ թուրքիայի վարչապետը, ընդհանրված թուրք-ռուսական հարաբերությունների կարևորությունը, չեչենական հիմնահարցը որակել էր որպես «Ռուսաստանի ներքին խնդիրը և կարևորել էր Ռուսաստանի տարածքային ամբողջականությունը»³⁹⁰:

Ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների ամրապնդման շրջանակներում մեծ կարևորություն ստացավ հատկապես 2000 թ. հոկտեմբերի 23-25 Ռուսաստանի վարչապետ Սիլվանո Կասյանովի պաշտոնական այցը թուրքիա: Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի հետ հանդիպումից հետո լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ Ռուսաստանի վարչապետը հայտարարեց. «Մենք համաձայնություն ենք ձեռք բերել ավելի սերտացնել համագործակցությունը հատկապես ռազմական և անվտանգության ոլորտներում: Մեր հանդիպման ամենակարևոր արդյունքն այն է, որ մենք ոչ թե մրցակից ենք, այլ գործընկերներ»: Իսկ թուրքիայի վարչապետը նշել էր. «Մենք ցանկանում ենք մրցակցության փոխարեն համագործակցել Ռուսաստանի հետ»³⁹¹:

Հավելենք, որ թուրքիայի պաշտպանության նախարար Սաբա-հաթթին Չաքմաքոլլու հետ հանդիպման ժամանակ Կասյանովը նշել էր, որ ռուսական կողմը ցանկանում է, որպեսզի թուրքական ռազմական շուկայում ավելացնի ռուսական մասնաբաժնի ծավալը՝ ընդգծելով թուրքիայի զինված ուժերի կողմից հայտարարված և հայտարարվելիք տենդերների կարևորությունը ռուսական կողմի համար: Նշենք, որ ռուսական կողմը ցանկանում էր թուրքիային վաճառել ռուս-խորալեական KA-50 ռազմական ուղղաթիռները³⁹²:

³⁹⁰ Duygu B. Sezer, Turkish- Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition, Perceptions: Journal of International Affairs, Volume VI, March – May 2001, p. 9.

³⁹¹ Suzan Fraser, PM Eyes \$150Bln Turkish Arms Spree, The Moscow Times Online, 24.10.2000.

³⁹² Интерфакс, 25.10.2000, FBIS-SOV, 26.10.2000.

Կասյանովի հետ հանդիպումից հետո արված հայտարարությունում Չաքմաքոլուն հայտնել էր Ռազմա-տեխնիկական Համագործակցության Հանձնաժողով ստեղծելու վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերելու մասին և նշել էր, որ «այս հանձնաժողովը ի հայտ կբերի, կիզորացնի երկու երկրների ռազմական-պաշտպանական արդյունաբերության հնարավորություններն ու ներուժը»: Բացի այդ թուրքական կողմը հայտնել էր, թե ռազմական արդյունաբերության խնդիրը քաղաքական չէ, այլ ֆինանսական և տեխնիկական, և որ ռուսական արտադրանքը շահելու մեծ հավանականություն կունենա գալիք տեղերներում: Ըստ թուրքերի, մոտակա 25 տարիների ընթացքում իրականացվելիք արդիականացման շրջանակներում նրանք նախատեսում էին 150 մլրդ դոլար ծախսել³⁹³:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները իրենց ազդեցությունը ունեցան թուրք-ռուսական հարաբերությունների վրա: Վերոհիշյալ իրադարձությունների արդյունքում թե՛ Թուրքիան, և թե՛ Ռուսաստանը միացան ԱՄՆ գլխավորած հակահաբեկչական կռաւիցիային, թեև որոշ թուրք փորձագետներ մտահոգություն հայտնեցին, որ Ռուսաստանը կարող էր օգտվել ընձեռնված հնարավորությունից՝ ուժեղացնելու իր դիրքերը կովկասյան տարածաշրջանում: Մյուս կողմից էլ Ռուսաստանը հարկադրված էր համակերպվել ԱՄՆ գործողությունների հետ Կենտրոնական Ասիայում, որը շատ հետազոտողների կարծիքով նաև նպատակ էր հետապնդում թուլացնել ռուսական ազդեցությունը այդ տարածաշրջանում, ինչը անկասկած ձեռնատու էր Թուրքիային: Ահա այս համատեքստում էլ 2001 թ. նոյեմբերին 16-ին Թուրքիայի և Ռուսաստանի ԱԳ նախարարներ Իսմայիլ Ջեմը և Իզդր Իվանովը ստորագրեցին «Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև գործողությունների պլանը Եվրասիայում», ըստ որի Թուրքիան և Ռուսաստանը Եվրասիայում համագործակցելու էին ահաբեկչության դեմ պայքարում և ընդլայնելու էին տնտեսական համագործակցությունը³⁹⁴:

³⁹³ The Wall Street Journal Europe, 20.11.2000.

³⁹⁴ Elena Urazova, Russia and Turkey's Eurasian integration processes, Insight Turkey vol. 4 № 2 (April-June 2002), p. 88.

ԳԼՈՒԽ 4

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

4.1. ԹՈՒՐԹԻԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԱՇԽԱԶՐԱԾՆԱՅԻՆ ՀԱՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Կասպիական ավազանը հանդիսանում է նավթի և գազի հանքեր և պաշարներ ունեցող աշխարհի ամենամեծ վայրերից մեկը: ԱՄՆ էներգետիկայի դեպարտամենտի համաձայն, Կասպից ծովի նավթի պաշարները կազմում են ավելի քան 200 միլիարդ բարել, որը կբավարարի ԱՄՆ ավելի քան 30 տարվա էներգետիկ պահանջները³⁹⁵: Ուստի պատահական չէ, որ Կասպիական ավազանը, Սևծովյան տարածաշրջանը և Բալկանները հաճախ գտնվել են Ռուսաստանի, Արևմուտքի և Թուրքիայի շահերի բախման կենտրոնում: Խորհրդային կայսրության փլուզումից հետո վերոհիշյալ տարածաշրջանները նոր թափով ընդգրկվեցին ՌԴ-ի, Եվրամիության, ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի աշխարհատնտեսական մրցակցությունում:

ԱՄՆ-ը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները և Թուրքիան սկսեցին ակտիվորեն քննարկել Կասպիական էներգետիկ ռեսուրսներն արևմտյան շուկա հասցնելու և այդ կապակցությամբ մի նոր՝ Ռուսաստանին այլնորանքային նավթամուղ կառուցելու հարցը: Նավթամուղները դարձան տարածաշրջանում գերիշխող դեր ստանձնելու պայքարում գլխավոր ուղղություններից մեկը, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից, որը փորձում էր արագացնել նախկին խորհրդային հանրապետությունների՝ Ռուսաստանից քաղաքական և տնտեսական տարանջատման գործընթացը: ԱՄՆ նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերը անդրադարձել էր կասպիական նավթի առանձնահա-

³⁹⁵ Stephen Kinzer, Pipe Dreams: A Perilous New Contest For the Next Oil Prize, The New York Times, 24.09.1997: George S.Hishmeh, Caspian Basin Seen Not Replacing Middle East As Oil Source, USIA Washington File, 26 September 1997, www.usia.gov/products/washfile.htm.

տուկ նշանակությամբ՝ նշելով, որ 21-րդ դարում կասպիական նավ-
թը կարող է ունենալ նույնքան նշանակություն արդյունաբերական
աշխարհի համար, որքան այսօր ունի Պարսից Ծոցի նավթը:³⁹⁶

Կասպիական ռեսուրսների արտահանման ուղիների շուրջ պայ-
քարում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում թուրք-ռուսական
մրցապայքարը: Երկու երկրներն էլ ունեն իրենց սեփական նախա-
գծերը կասպիական նավթը համաշխարհային շուկաներ հասցնելու
ուղղությամբ: Թե՛ Թուրքիան, և թե՛ Ռուսաստանը ունեն լուրջ ռազ-
մավարական և տնտեսական շահեր կասպիական ավազանում և մե-
ծապես շահագրգռված են կասպիական նավթի արտահանման ուղի-
ների վերահսկման հարցում, ուստի լուրջ ջանքեր են գործադրում,
որպեսզի կասպիական նավթը հոսի իրենց համար նպաստավոր
նավթամուղով:

Թեև Թուրքիան ունի շատ նպաստավոր ռազմավարական դիրք,
քանզի գտնվում է Արևելյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի, Կովկասի և
Մերձավոր Արևելքի խաչմերուկներում, սակայն Թուրքիան դեռևս ու-
նի երկարաժամկետ ռազմավարական սպառնալիք, այն է՝ էներգե-
տիկ կախվածությունը: Թուրքիայի էներգետիկ պահանջները արա-
գորեն մեծանում են: Մասնավորապես, Թուրքիայի գազի պահանջ-
ները 90-ականների ընթացքում տարեկան աճել են ավելի քան 10 տո-
կոսով և սպասվում է, որ մինչ 2010 թ. Թուրքիայի գազի պահանջները
հասնելու են 55, իսկ 2015 թ.՝ 83 միլիարդ խորանարդ մետրի³⁹⁷:

Թուրքիայի կախվածությունը նավթից նույնպես չափազանց
մեծ է, և կանխատեսվում է, որ մինչ 2010 թ. Թուրքիան պետք է ներ-
մուծի տարեկան 22 միլիոն տոննա նավթ³⁹⁸: Ըստ էության, եթե Թուր-
քիայի ներկայիս կախվածությունը ներկրվող էներգետիկ աղբյուրնե-
րից կազմում է մոտ 65%, ապա սպասվում է, որ գալիք երկու տաս-
նամյակներում այս ցուցանիշը հասնելու է մոտ 75%-ի³⁹⁹: Որպեսզի
ինչ-որ կերպ կանխեն այս զարգացող սպառնալիքը, թուրք քաղա-
քական գործիչները նախորդ տասնամյակում մեծ ցանկություն

³⁹⁶ **Авакова Р. М., Лисова А.Г.,** *Նշվ. աշխ., էջ 43:*

³⁹⁷ **Terry Adams, Michael Emerson, Laurence Mee and Marius Vahl,** *Europe's Black Sea Dimensions*, Centre for European Policy Studies, Brussels, p. 58.

³⁹⁸ **Brent Sasley,** *Turkey's Energy Politics in the Post-Cold War Era.- MERIA Volume 2, № 4 - November 1998, p. 2.*

³⁹⁹ **Zeyno Baran,** *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications For Turkey, The Central Asia-Caucasus Institute.- Silk Road Studies Program, May 2005, p.103.*

հայտնեցին լիովին օգտագործելու Թուրքիայի ռազմավարական դիրքի առավելությունները:

Լավ հասկանալով, որ էներգետիկ տրանսպորտային ուղիների վերահսկողությունը նույնքան կարևոր է, որքան էներգետիկ պաշարների վերահսկողությունը, Մրանք սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել Թուրքիայի երբևիցե իրականացրած ամենակարևոր մախազժեղից մեկի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի վրա: Հատկանշական է, որ Թուրքիան պլանավորել էր ստեղծել «Արևելք-Արևմուտք տրանսպորտային միջանցք», որը Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի նավթի և գազի հանքավայրերը միացնելու է Արևմտյան Եվրոպայի շուկաների հետ: Բացի այդ, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի իրագործմամբ Թուրքիան ցանկանում էր բավարարել երկրի արագորեն աճող նավթի ներքին պահանջները⁴⁰⁰: Մասնավորապես, 2002 թ. Թուրքիայի էներգետիկայի և բնական ռեսուրսների նախարար Ջեքի Ջաքանը հայտարարել էր, որ Թուրքիան աջակցում է կասպիական նավթի և բնական գազի փոխադրումն արևմտյան շուկաներ՝ ընդգծելով, որ Թուրքիայի նպատակը եղել է «Արևելք-Արևմուտք տրանսպորտային միջանցքի» հնարավորինս շուտ ստեղծումը և կովկասյան տարածաշրջանի կայունության ու բարգավաճմանը նպաստելը⁴⁰¹:

Թուրքիայի համար Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախագիծը հսկայական ռազմավարական և տնտեսական նշանակություն ունի: 1990-ականների սկզբին Թուրքիայում սկսեցին լքջորեն քննարկել Արևելք-Արևմուտք ուղղությամբ մի նոր, հիմնական նավթամուղ կառուցելու անհրաժեշտության հարցը: Դա ուներ մի քանի պատճառ: Նախ՝ Պարսից Ծոցի պատերազմի հետևանքով 1990 թ. օգոստոսին Սիահյալ Ազգերի Կազմակերպության Անվտանգության հորիզոնի 661 բանաձևով փակվեց Քիրքուք-Յուսուբալըք նավթամուղը, որն իրաքյան նավթը հասցնում էր թուրքական Միջերկրական ծովի Ջեյհան նավահանգիստը: Անվտանգության հորիզոնի 661 բանաձևը մեծ հարված հասցրեց Թուրքիայի տնտեսությանը⁴⁰²:

⁴⁰⁰ Turkish Weekly, 13.10.2004; Robert Ebel and Rajan Menon, Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus, New York, 2000, pp. 225-229.

⁴⁰¹ Mehmet Bardakçı, Russian Interests in the Caspian Region and Turkey, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı , Nisan-Haziran 2003, p. 16.

⁴⁰² Zeyno Baran, նշվ. աշխ., էջ 104:

Բացի այդ, լավ հասկանալով Կենտրոնական Ասիայի և Կասպիական նավթի պաշարների պոտենցիալ արժեքը, որն էականորեն բարձրանալու էր Արևմտյան ներդրումներից հետո, Թուրքիան, օգտագործելով Ջեյհանի ռազմավարական դիրքը, ձգտում էր Ջեյհանը դարձնել հիմնական միջազգային նավթային կենտրոն, որը հնարավորություն կտար Թուրքիային անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն ձեռք բերել տարածաշրջանում: Կարևոր պատճառներից էր նաև այն, որ լինելով ՆԱՏՕ-ի անդամ և ԱՄՆ ռազմավարական գործընկերը՝ Թուրքիան ջանում էր սերտորեն համագործակցել նորանկախ երկրների հետ, որը կմեծացներ Թուրքիայի ռազմավարական նշանակությունը⁴⁰³:

Նոր նավթամուղի կառուցման վերաբերյալ քննարկումները սկսվեցին 1990-ականների սկզբներին: Նոր նավթամուղ կառուցելու համար քննարկվում էին մի քանի տարբերակներ: Ռուսաստանն առաջին երկրներից էր, որ պնդում էր, թե նոր նավթամուղը պետք է անցներ իր տարածքով: Ռուսաստանը ցանկանում էր, որ կասպիական նավթն անցներ գործող հյուսիսային՝ Բաքու-Նովոռոսիյսկ երթուղով, որը սկիզբ էր առնում Բաքվից, այնուհետև անցնելով Չեչենիայի տարածքով՝ հասնում Սև ծովում ռուսական Նովոռոսիյսկ նավահանգիստ, որտեղից էլ նավթը տանկերներով թուրքական նեղուցներով փոխադրվում էր համաշխարհային շուկաներ⁴⁰⁴: 90-ականների սկզբներին Ռուսաստանին հաջողվեց որոշակի հաջողություններ ունենալ: Մասնավորապես, 1993 թ. Ռուսաստանի էներգետիկայի նախարար Յուրի Շաֆրանիկը գաղտնի այցելություն կատարեց Բաքու, որտեղ նա ստորագրեց համաձայնագրեր ադրբեջանական նավթը Ռուսաստանի տարածքով անցնելու վերաբերյալ⁴⁰⁵:

Հատկանշական է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի իշխանությունները ջանում էին հավասարակշռված քաղաքականություն վարել Թուրքիայի և Ռուսաստանի հետ: Դրա վառ օրինակն

⁴⁰³ Mustafa Aydın and Kostas Ifantis, *International Security Today: Understanding Change and Debating Strateg*, Ankara, Strategic Research Center, 2006, p. 136.

⁴⁰⁴ Lester W. Grau, *Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia*, Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/military/library/report/2001/hydrocarbons.htm.

⁴⁰⁵ Turan, 02.05.1994.

եր 1995 թ. հոկտեմբերի 9-ի Ադրբեջանի և Միջազգային նավթային կոնսորցիումի (AIOC) որոշումը՝ ադրբեջանական «նախնական նավթը» արտահանել արդեն իսկ գործող ինչպես հյուսիսային երթուղով՝ Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղով, այնպես էլ արևմտյան երթուղով՝ Վրաստանի տարածքով անցնող Բաքու-Սուլայսա նավթամուղով: Այս որոշումը մեծ մասամբ քաղաքական էր քանզի նախատեսվում էր 8 տարվա ընթացքում երկու նավթամուղներով արտահանել միայն 5 միլիոն տոննա նավթ⁴⁰⁶: Հավելենք, որ ադրբեջանական «նախնական նավթը» Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղով սկսեց հոսել 1997 թ. նոյեմբերից, իսկ Բաքու-Սուլայսա նավթամուղով՝ 1999 թ. ապրիլից⁴⁰⁷:

Ռուսական տարբերակի գլխավոր ընդդիմախոսներից էր Թուրքիան, որը մեծ ջանքեր էր գործադրում՝ խափանելու Ռուսաստանի ծրագրերը: Թուրքիան, հիմք ընդունելով Բոսֆորի և Դարդանելի էկոլոգիային և անվտանգությանը սպառնացող վտանգները, փորձում էր խափանել Բաքու-Նովոռոսիյսկ նախագիծը: 1993 թ. օգոստոսին Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց նեղուցներով նավթային տանկերների ազատ երթևեկության վրա սահմանափակումներ մտցնելու համար: Թուրքիայի կառավարությունը, հայտարարելով, թե իբր նավթափոխադրումների հետևանքով էկոլոգիական և անվտանգության տեսանկյունից Ստամբուլին սպառնում է լուրջ վտանգ, պահանջեց վերանայել 1936 թ. Սոնտրեյի կոնվենցիան, որը կարգավորում էր Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցներով երթևեկության ռեժիմը, ինչը կատեգորիկ կերպով մերժվեց Մոսկվայի կողմից⁴⁰⁸: Սակայն 1994 թ. մարտի 13-ին Բոսֆորի նեղուցի շրջակայքում կիպրական «Նասսիյա» տանկերի և բեռնափոխադրող նավի բախումը լավ առիթ հանդիսացավ Թուրքիայի համար՝ հայտարարելու, որ նեղուցների շահագործումը որպես նավթափոխադրման երթուղի չափազանց վտանգավոր է 10

⁴⁰⁶ Temel Iskit, Turkey: New Actor in the Field of Energy Politics? - Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, p. 10; Ariel Cohen, The New "Great game": Oil Politics in the Caucasus and Central Asia, The Heritage Foundation, № 1065, 25.01.1996, p. 5, web.nps.navy.mil/~relooney/Caspian_13.htm; Gareth M. Winrow, Turkey's Relations With the Transcaucasus..., p. 142; Turkish Weekly, 13.10.2004.

⁴⁰⁷ Mehmet Bardakçı, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁴⁰⁸ Гусейнов В., Каспийская нефть, экономика и геополитика, М. 2002, с. 252; Robert Ebel and Rajan Menon, նշվ. աշխ., էջ 179:

միլիոնանոց բնակչություն ունեցող Ստամբուլի համար: Այնուհետև Անկարան հայտարարեց, որ 1994 թ. հուլիսի 1-ից ուժի մեջ էր մտնելու Մոնտրեյի կոնվենցիայից տարբերվող՝ նեղուցների նոր ռեժիմ⁴⁰⁹:

Սրանով Թուրքիան ցանկանում էր մեծացնել իր տարածքով նոր նավթամուղի կառուցման հնարավորությունները: Ռուսաստանը Թուրքիայի այս քայլը որակեց, որպես դիտավորյալ փորձ՝ խոչընդոտելու Բաքու-Նովոռոսիյսկ նախագիծը և մեղադրեց Թուրքիային Մոնտրեյի կոնվենցիայի միակողմանի խախտման մեջ: 1994 թ. հուլիսին Ռուսաստանի էներգետիկայի նախարարը միջազգային նավթային կազմակերպություններին նախազգուշացրեց, որ Կասպից ծովի նավթային և գազային հանքավայրերի շահագործման մեջ ներդրումները ռիսկ են պարունակում, քանզի Կասպից ծովի բաժանման վերաբերյալ համաձայնություն գոյություն չունի⁴¹⁰:

Այնուամենայնիվ, Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղը, որպես կասպիական նավթի արտահանման հիմնական տարբերակ, չիրագործվեց մի քանի լուրջ պատճառներով: Նախ՝ Չեչնիայում ռազմական հակամարտության սկսվելու հետևանքով վերոհիշյալ նավթամուղի լիարժեք գործարկումը վտանգի ենթարկվեց, քանզի նավթամուղի կարևոր հատվածն անցնում էր Չեչնիայի մայրաքաղաք Գրոզնիով: Բացի այդ, ռուսական տարբերակը հանդիպեց Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի լուրջ հակազդեցությանը, որոնք մեծապես շահագրգռված էին Ռուսաստանը շրջանցող նավթամուղի կառուցմամբ և հսկայական ջանքեր էին գործադրում այդ ուղղությամբ:

Նշենք, որ քննարկվում էին նաև մի քանի այլ տարբերակներ: Շրջանառվում էր իրանական տարբերակը, համաձայն որի, նավթամուղը Կասպից ծովից Իրանի տարածքով պետք է հասներ Պարսից ծով: Այս նախագծի իրականացման դեպքում այն կլիներ ամենակարճ ուղին, սակայն Իրանը մի շարք պատճառներով արևմտյան ներդրողների համար անցանկալի գործընկեր էր համարվում: Արևմտյան ներդրողները լրջորեն մտահոգված էին Իրանում իշխող աստվածապետական կառավարության վարած քաղաքականությունից, Իրանի միջուկային ծրագրից: Բացի այդ, էական ազդեցություն

⁴⁰⁹ Topsoes Ozlem, Turkish Regulations Regarding Maritime Traffic in the Turkish Straits and Sea of Marmara, <http://www.mfa.gov.tr/grupi/maritime.htm>; Коджамаһ О., 62վ. աշխ., էջ 126:

⁴¹⁰ Reuters, 23.06.1994.

ուներ մաս Միացյալ Նահանգների գործոնը, որն Իրանի նկատմամբ մի շարք պատժամիջոցներ էր կիրառում⁴¹¹:

Սա էր պատճառը, որ արևմտյան ներդրողները սկսեցին ավելի լուրջ ուշադրություն դարձնել Միջերկրական ծովի թուրքական հատվածին և, ի վերջո, ընտրություն կատարեցին հոգուտ այդ նախագծի: Նախատեսվում էր, որ նավթամուղը պետք է անցներ հարավկովկասյան երեք հանրապետություններից երկուսի տարածքով: Այն սկիզբ պետք է առներ Ադրբեջանից, այնուհետև պետք է անցներ կա՛մ Վրաստանի, կա՛մ էլ ՀՀ-ի տարածքով: Սակայն ՀՀ-ի տարբերակը Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար անընդունելի էր ԼՂ հակամարտության կարգավորված չլինելու և հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա հիմնախնդիրների պատճառներով:

Այնուամենայնիվ, ընդգծենք, որ միջազգային շրջանակները շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում նավթամուղի՝ ՀՀ-ով անցնելու տարբերակով՝ այն դիտելով որպես լուրջ գրավական դարաբաղյան հակամարտությունում խաղաղության հաստատման գործընթացում: Մասնավորապես, այս տարբերակի ջատագովներից էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցով նախկին բանակցող Ջոն Սարեսկան, որի կարծիքով վերոհիշյալ նավթամուղը կարող էր օգտագործվել որպես լուրջ դրդապատճառ հակամարտող կողմերի համար՝ ավարտելու հակամարտությունը և երաշխավորելու կայունությունն ու բարեկեցությունը հայերի և ադրբեջանցիների համար⁴¹²: Իր հերթին 1996 թ. մարտին ԱՄՆ Ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդականի տեղակալ Ս. Բերգերը հայտարարել էր. «Մենք չենք կարող տեղից շարժել նավթի պրոբլեմը առանց ԼՂ հակամարտության հիմնահարցի կարգավորման»⁴¹³:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ հանգամանքները՝ շրջանառության դրվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան երթուղին, որպես քաղաքականապես ամենանպատակահարմարը հիմնական գործընկերների

⁴¹¹ Lester W. Grau, *Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia*, Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/military/library/report/2001/hydrocarbons.htm.

⁴¹² John J. Maresca, *Using Oil to Stop a Nasty War*.- *Journal of Commerce*, 01.08.1994.

⁴¹³ Жильцов С.С., Зоин И.С., Ушаков А.М., *Геополитика Каспийского региона*, Москва, Международные Отношения, 2003, с. 122.

համար, թեև այն ամենաերկար երթուղի ունեցող և ամենաթանկարժեք նախագիծն էր:

Ինչպես արդեն նշել էինք, ԽՍՀՄ փլուզումից և Ադրբեջանի անկախացումից հետո Թուրքիան հսկայական ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի կասպիական տարածաշրջանի նավթը Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան ճանապարհով հասնի համաշխարհային շուկա: Այդ կապակցությամբ Թուրքիան սկսեց ինտենսիվ բանակցություններ վարել Ադրբեջանի հետ: 1993 թ. մարտին Անկարայում ստորագրվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման վերաբերյալ ադրբեջանա-թուրքական առաջին համաձայնագիրը⁴¹⁴: Իսկ 1994 թ. ապրիլի 20-ին Ադրբեջանի Ազգային Նավթային Ընկերության՝ SOCAR-ի և օտարերկրյա նավթային ընկերությունների Կոնսորցիումի՝ AIOC-ի միջև կնքվեց համաձայնագիր Ազերի-Չիրազ-Գյումեշլի նավթահանքերի ուսումնասիրման և շահագործման վերաբերյալ: Փաստենք, որ Թուրքական TPAO ընկերությունը նույնպես իր 6.75% բաժնետոմսերով հանդիսանում է AIOC Կոնսորցիումի անդամ⁴¹⁵:

1994 թ. սեպտեմբերի 20-ին Ազերի-Չիրազ և Գյումեշլի նավթահանքերի շահագործման վերաբերյալ Ադրբեջանի կառավարության և օտարերկրյա կազմակերպությունների Միջազգային Կոնսորցիումի միջև կնքվեց այսպես կոչված «Դարի պայմանագիրը»: Միջազգային կոնսորցիումի անդամներն էին՝ ռուսական «Լուկոյլ», ամերիկյան «Ամոկո», «Էքսոն», «Յունոքսլ», բրիտանական «Բրիթիշ Փեթրոլիում», նորվեգական «Ստատոյլ», ճապոնական «Իթոհու» և Ադրբեջանի Ազգային Նավթային Ընկերություն (SOCAR) կազմակերպությունները: 30 տարով կնքված պայմանագրի համաձայն, նախատեսվում էր արտահանել 540 մլն. տոննա նավթ: Պայմանագրի ընդհանուր արժեքը կազմում էր մոտ 9 միլիարդ դոլար⁴¹⁶:

Նավթային ոլորտում թուրք-ադրբեջանական համագործակցության զարգացմանը մեծապես նպաստեց 1994 թ. փետրվարին Ադրբեջանի նախագահ Ջեյդար Ալիևի 80 հոգիանոց պատվիրակու-

⁴¹⁴ Жильцов С. С., Зоин И. С., Ушаков А. М., նշվ. աշխ., էջ 117:

⁴¹⁵ Hürriyet, 22.04.1994.

⁴¹⁶ Авакова Р. М., Лисова А.Г., նշվ. աշխ., էջ 70; Bulent Aras and George Foster, Turkey and the Azerbaijan oil controversies: Looking for a light at the end of the pipeline, <http://meria.idc.ac.il/books/azerbaijan.htm>; Zakir Avşar, Ferruh Solak, նշվ. աշխ., էջ 45.

թյան այցը Թուրքիա: Թուրքիայում անցկացրած բանակցությունների ընթացքում կողմերը ձեռք բերեցին համաձայնություն ադրբեջանական նավթահանքերի շահագործման բնագավառում թուրքական նավթային ընկերությունների ավելի ակտիվ ներգրավվածության հարցի վերաբերյալ⁴¹⁷: 1995 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերը այցելեց Վրաստան, որտեղ նա հայտարարեց, որ իրենք պայմանավորվել են Վրաստանի տարածքով նավթի տեղափոխման հարցի շուրջ: «Թուրքիան այդ նախագիծը ներկայացրել է բոլոր շահագրգիռ կազմակերպություններին և կողմերին, ու այն լավագույնն է ճանաչվել»⁴¹⁸:

Անկարայի նախաձեռնությամբ 1998 թ. մայիսի 15-ին Թուրքիան, Ադրբեջանը և Վրաստանը ստորագրեցին «Փոխըմբռնման հուշագիր», համաձայն որի յուրաքանչյուր երկրում ստեղծվելու էին աշխատանքային խմբեր⁴¹⁹:

Փաստենք, որ 1998 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան նավթամուղների մրցապայքարում ստացավ շոշափելի առավելություն: 1998 թ. հոկտեմբերի 29-ին Յ. Ալիևը, Ս. Դեմիրելը, Է. Շևադնաձեն, Ղազախստանի և Ուզբեկստանի նախագահներ Ն. Նազարբաևը և Ի. Բարիմովը ստորագրեցին Անկարայի հռչակագիրը: ԱՄՆ Լենքեթիկայի նախարար Բ. Ռիչարդսոնը դիտորդի կարգավիճակով ևս ստորագրեց այդ հռչակագիրը: Համաձայն հռչակագրի, մասնակից կողմերն իրենց աջակցությունն էին հայտնում Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագծին՝ որպես հիմնական նավթամուղի⁴²⁰: Անկարայի հռչակագրի ստորագրման կապակցությամբ Ս. Դեմիրելը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ նշելով. «Մենք ստորագրեցինք պատմական հռչակագիր, և այսուհետ ոչ ոք չի փնտրի որևէ այլ երթուղի ադրբեջանական նավթի համար»⁴²¹: Հավելենք, որ Անկարայի հռչակագիրը միջազգային մամուլի կողմից մեկնաբանվեց, որպես թուրքական կառավարության դիվանագիտական հաղթանակ⁴²²:

⁴¹⁷ Литературная газета, 16.02.1994.

⁴¹⁸ Независимая Газета, 11.10.1995.

⁴¹⁹ www.btc.com.tr.

⁴²⁰ Гусейнов В., նշվ. աշխ., էջ 281, Zaman, 30.10.1998; Mustafa Aydın, New geopolitics of Central Asia and the Caucasus..., p. 29.

⁴²¹ Yeni Yüzyıl, 31.10.1998.

⁴²² Financial Times, The Guardian, International Herald Tribune, 30.10.1998.

Բաքու-Ջեյհան նախագծի իրագործման ուղղությամբ մեկ այլ կարևոր քայլ էր վերոհիշյալ աշխատանքային խմբերի աշխատանքների արդյունքում 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի նախագահների կողմից ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գագաթաժողովում նախագծի առնչությամբ «Միջկառավարական Համաձայնագրի» ստորագրումը: ԱՄՆ նախագահ Բիլ Զլինթոնը նույնպես ստորագրեց այդ համաձայնագիրը, որպես դիտորդ⁴²³: ԱՄՆ էներգետիկայի նախարարը, համաձայնագիրը որակելով, որպես արտաքին քաղաքականության լրջագույն հաղթանակ, նշեց, որ դա ռազմավարական համաձայնագիր է, որը նպաստում է ԱՄՆ ազգային շահերին⁴²⁴:

ԱՄՆ նախագահն ավելի ուշ նշել էր, որ այս համաձայնագիրը հանդիսացել է «1999 թ. իր ամենակարևոր արտաքին քաղաքականության ձեռքբերումներից մեկը»⁴²⁵: Այս փաստը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ ԱՄՆ ղեկավարությունն էապես շահագրգռված էր Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցմամբ, որպես այլընտրանք արդեն գոյություն ունեցող Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղին: ԱՄՆ կառավարությունը ձգտում էր հնարավորինս թուլացնել Ռուսաստանի և Իրանի ազդեցությունը Կասպիական տարածաշրջանում, ուստի աջակցում էր Թուրքիային այս նավթային մոր նախագծի հարցում: Բազմաթիվ թուրք և ամերիկացի վերլուծաբաններ և քաղաքական գործիչներ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը և Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ միջանցքն ամբողջությամբ համարում են 1990-ականներից մինչև 2000 թ. թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների ամենակարևոր իրադարձությունը:

Այսպիսով, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման վերջնական որոշումը կայացվեց 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գագաթաժողովի ժամանակ: Հավելենք, որ 3.7 միլիարդ դոլար արժողությամբ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ամբողջ երկարությունը կազմում է 1,760 կիլոմետր: Նավթամուղի կառուցման համար «Բրիթիշ Փեթրոլիումի» գլխավորությամբ էներգետիկ ընկերությունների կողմից ստեղծվեց կոնսորցիում: «Բրիթիշ

⁴²³ Hürriyet, 19.11.1999; Robert Ebel and Rajan Menon, նշվ. աշխ., էջ 10; Mehmet Bardakci, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁴²⁴ Stephen Kinzer, *Caspian lands Back a Pipeline Pushed by West*, The New York Times, 19.11.1999.

⁴²⁵ Zeyno Baran, նշվ. աշխ., էջ 107:

Փեթրոլիում» նավթային հսկան հանդիսանում է նավթամուղի օպերատորը: Նրան է պատկանում նաև նավթամուղի բաժնետոմսերի 30.1%-ը: Նավթամուղի կառուցման աշխատանքները սկսվեցին 2002 թ. սեպտեմբերին:

Այսպիսով նշենք, որ Թուրքիան բազմաթիվ աշխարհաքաղաքական և տնտեսական պատճառներով շահագրգռված է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի գործարկմամբ: Թուրքիան հույս ունի նավթամուղի գործարկումից հետո տարեկան 140-200 միլիոն դոլար ստանալ տրանզիտից և շահագործումից, իսկ 16 տարի հետո նավթամուղից իր եկամուտները հասցնել մինչև 300-400 միլիոն դոլարի: Թուրքիան, օգտվելով իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքից, հույս ունի ոչ միայն էլ ավելի ամրապնդել տնտեսական և ռազմական համագործակցությունը Ադրբեյջանի և Վրաստանի հետ, որն իրեն թույլ կտա ուժեղացնել իր ազդեցությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում, այլ նաև օգտագործել այն Եվրամիության հետ հարաբերություններում: Այս կապակցությամբ Ստամբուլի Բիլզի համալսարանի էներգետիկ և արտաքին քաղաքականության հարցերով փորձագետ Գարեթ Վինրոուն նշել էր, որ Եվրամիությունը, որը ցանկանում էր ընդլայնել իր ռեսուրսները և կառուցել նոր նավթամուղներ, 2000 թ. իր էներգետիկ քաղաքականության փաստաթղթում Թուրքիան մատնանշել էր, որպես էներգետիկ միջանցք: Այսպիսով, Թուրքիայի, ԵՄ և ԱՄՆ շահերն այս հարցում համընկնում էին, և թուրք պաշտոնյաները կարող էին օգտվել այդ հանգամանքից⁴²⁶:

Հարավային Կովկասը և մասնավորապես կասպիական ավազանը հարուստ են նաև գազի հսկայական պաշարներով: Հատկանշական է, որ Կասպից ծովի առափնյա երկրների գազի պաշարները կազմում են մոտ 7.9 տրիլիոն խորանարդ մետր բնական գազ, որը կազմում է ամբողջ աշխարհի գազի ռեսուրսների ավելի քան 50 տոկոսը⁴²⁷: Ահա թե ինչու կասպիական ավազանի ռեսուրսների արտահանման ուղիների շուրջ լուրջ մրցապայքար է ընթանում Թուրքիայի, ԱՄՆ, Ռուսաստանի, Իրանի և Հինաստանի միջև:

⁴²⁶ Associated Press, 25.05.2005.

⁴²⁷ Lester W. Grau, Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia, Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/military/library/report/2001/hydrocarbons.htm.

Թուրքիան, օգտվելով իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքից, փորձում էր հանդիսանալ տարածաշրջանի էներգետիկ կենտրոն, ուստի հսկայական ջանքեր էր գործադրում նաև կասպիական գազամուղների կառուցման շուրջ պայքարում: Մասնավորապես, Թուրքիան ջանում էր, որ Կասպից ծովի գազի ռեսուրսների արտահանման ուղիներն անցնեին իր տարածքով, որը ոչ միայն կմեծացներ Թուրքիայի դերակատարությունը տարածաշրջանում և կապահովեր հսկայական ֆինանսական եկամուտներ, այլ նաև կնպաստեր Թուրքիայի էներգետիկ պահանջների բավարարմանը, քանզի, եթե 2000 թ. Թուրքիան ներմուծում էր իր էներգետիկ պահանջների 60 տոկոսը, ապա 2010 թ. էներգետիկ ներմուծումների ծավալները հասնելու են 70 տոկոսի, իսկ 2030 թ.՝ 80 տոկոսի⁴²⁸: Ահա թե ինչու Թուրքիան մեծապես շահագրգռված է զարգացնելու իր հարաբերությունները կասպիական տարածաշրջանի և Մերձավոր Արևելքի էներգակիրներ արտահանող երկրների հետ և լրջորեն ներգրավվելու կասպիական ավազանի շուրջ ընթացող մրցապայքարին: Հատկանշական է, որ 1999 թ. Ս. Դեմիրելը, անդրադառնալով Թուրքիայի էներգետիկ կախվածությանը, նշել էր, որ էներգետիկ կախվածությունը և տարեցտարի աճող պահանջները բավարարելու համար Թուրքիան հաջորդ 20 տարիների ընթացքում էներգետիկ ոլորտում պետք է ներդնե 130 միլիարդ դոլար⁴²⁹:

Թուրքիան մեծապես շահագրգռված էր Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի կառուցմամբ, ինչպես նաև մեծ հույսեր է կապում տրանսկասպիական գազամուղի գաղափարի իրագործման հետ, համաձայն որի, Կենտրոնական Ասիայի գազը Կասպից ծովի հատակով և Ադրբեյջանի տարածքով հասնելու էր Թուրքիա: Ակնհայտ է, որ այս նախագծերը հիմնականում նպատակ էին հետապնդում ոչ միայն թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը տարածաշրջանում, այլև նվազեցնել ռուսական «Գազպրոմի» մասնաբաժինը Կենտրոնական Ասիայի գազի շուկայում:

⁴²⁸ Energy – Through Great Cooperation, Not the ‘Great Game’.- PULSE of Turkey №3, 13 May 1998; Mert Arslanalp, Global trends and Turkey’s energy policy series: Demand and supply for energy resources, 2006.

⁴²⁹ www.dispolitikaforumu.org/component/option,com_docman/task,doc_view/gid,24/.

⁴²⁹ Mehmet Ögütçü, Caspian Energy “Poker Game” and Turkey: Prospects For a New Approach, the CEPMLP Internet Journal, Volume 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը, որը հայտնի է նաև հարավկովկասյան գազամուղ անվամբ, սկիզբ է առնում Կասպից ծովի Ադրբեջանին պատկանող Շահ Դենիզ գազի հանքավայրից, այնուհետև անցնելով Վրաստանի տարածքով, հասնում է Թուրքիայի Էրզրում քաղաք, որտեղ միանում է թուրքական գազամուղային համակարգին: Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ Շահ-Դենիզ հանքավայրը հանդիսանում է կասպիական ավազանի ամենախոշոր գազի պաշարներ ունեցող հանքավայրերից մեկը, որի գազի ռեսուրսները կազմում են ավելի քան 800 միլիարդ խորհանարդ մետր բնական գազ և 200 միլիոն տոննա խտացված գազ: Մեկ միլիարդ դոլար արժեքող գազամուղի երկարությունը կազմում է 1000 կիլոմետր: Գազամուղն ունենալու է տարեկան նախնական 1.5 միլիարդ խորանարդ մետր տարողություն: Բացի այդ, նախատեսվում է 2009 թ. հասցնել մինչև 8 միլիարդ խորանարդ մետրի⁴³⁰:

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի կառուցման համար «Բրիքիշ Փեթրոլիում» և «Ստատոյլ» ընկերությունների գլխավորությամբ ստեղծվեց կոնսորցիում, որի պայմանագիրը կնքվեց 1996 թ. հունիսի 4-ին Բաքվում: Հավելենք, որ վերոհիշյալ երկու ընկերություններին է պատկանում կոնսորցիումի բաժնետոմսերի տոկոսը՝ յուրաքանչյուրին 25.5%: Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի աշխատանքները սկսեցին 2002 թ. վերջերից⁴³¹:

Շահ-Դենիզ նախագծի իրագործման կարևորագույն համաձայնագրերից էր 2001 թ. մարտի 12-ին Անկարայում Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջև ստորագրված համաձայնագիրը, համաձայն որի, 2004-2018 թթ. Շահ-Դենիզ հանքավայրից Թուրքիա է մատակարարվելու 89.2 միլիարդ խորանարդ մետր գազ՝ 1000 խորանարդ մետր գազի դիմաց 104 դոլար սակագնով: Համաձայնագրի ընդհանուր գումարը կազմել էր 9.28 միլիարդ դոլար: Նախատեսվում է, որ 15 տարվա ընթացքում թուրքական կողմը Ադրբեջանից ձեռք է բերելու 82,2 մլրդ. խորանարդ մետր գազ⁴³²: Ի հավելումն դրա, 2002 թ. մարտին Թուրքիան և Հունաստանը ստորագրեցին փոխըմբռնման հուշագիր՝ կառուցելու 300 միլիոն դոլար արժողությամբ գազամուղ, ո-

⁴³⁰ Mehmet T. Bilgich, On Both Sides of the Bridge – BOTAS,

⁴³¹ www.casenergy.com/23/2004-02-01-02e.htm.

⁴³² Гусейнов В., նշվ. աշխ., էջ 332:

⁴³³ Жильцов С.С., Зоин И.С., Ушаков А.М., նշվ. աշխ., էջ 117:

որը կապելու է երկու երկրները միմյանց, ինչի արդյունքում կասպիական տարածաշրջանի բնական գազը հասնելու է Եվրամիության սպառողներին⁴³³:

Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում նախագծի իրագործման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2001 թ. սեպտեմբերի 29-ին Ադրբեջանի և Վրաստանի նախագահների կողմից կասպիական ավազանի գազի պաշարների լայնամասշտաբ շահագործումը խթանելու նպատակով ստորագրված տրանզիտային համաձայնագիրը, որի գլխավոր նպատակն էր՝ կարգավորել Շահ-Դենիզ հանքավայրի գազի ռեսուրսների դեպի Թուրքիա փոխադրելու և վաճառելու շուրջ առկա հիմնական հարցերը:

Անդրադառնալով Կասպից ծովի գազի պաշարների արտահանման ուղիների շուրջ ընթացող մրցապայքարին՝ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև տրանսկասպիական գազամուղը: 90-ականներին կասպիական գազի արտահանման ուղիների շուրջ մրցապայքարում կարևոր դերակատարություն ստացավ Թուրքմենստանը, որն ունենալով գազի հսկայական պաշարներ՝ հայտնվեց կասպիական ավազանի շուրջ ընթացող մրցապայքարի կիզակետում, քանզի ինչպես Արևմուտքը՝ հատկապես Միացյալ Նահանգները և նրա դաշնակից Թուրքիան, այնպես էլ Ռուսաստանը մեծ ջանքեր էին գործադրում թուրքմենական գազը ի նպաստ իրենց շահերի օգտագործելու համար: Տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման մեջ հետաքրքրված էր ցուցաբերում ԱՄՆ-ը, որը ցանկանում էր թուրքմենական գազը արտահանել Եվրոպա Թուրքիայի տարածքով՝ շրջանցելով ինչպես Ռուսաստանը, այնպես էլ Իրանը: Ուստի պատահական չէ, որ տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման գաղափարը 1996 թ. առաջ քաշվեց ԱՄՆ կողմից, որի իրականացման համար ԱՄՆ Առևտրի և Զարգացման Գործակալությունը «Էներոն» ընկերությանը հատկացրեց 750 հազար դոլար Թուրքմենստանից Ադրբեջան բնական գազամուղի կառուցման համար անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարելու համար⁴³⁴:

Թուրքիան նույնպես հսկայական շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում թուրքմենական գազին: 1999 թ. մայիսի 21-ին Թուրքիան և Թուրքմենստանը ստորագրեցին 30-ամյա համաձայնագիր, համա-

⁴³³ www.cia.doe.gov/emcu/cabs/caspgase.html.

⁴³⁴ Ibid.

ծայն որի, 2002 թ. սկսած 30 տարվա ընթացքում թուրքիան թուրք-մենստանից ստանալու էր մոտ 565 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, որը արտահանվելու էր նաև Եվրոպա:

Ի հավելումը վերոհիշյալ համաձայնագրի, 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին ԵԱՀԿ ստամբուլյան գազաթափողովի շրջանակներում թուրքիան, Ադրբեջանը, Վրաստանն ու թուրքմենստանը ստորագրեցին միջկառավարական հռչակագիր, որը իրավական հիմք հանդիսացավ տրանսկասպիական գազամուղի (TCGP) կառուցման համար: Հռչակագրի համաձայն, կառուցվելիք գազամուղը սկիզբ էր առնելու թուրքմենստանից, այնուհետև անցնելով Ադրբեջանի և Վրաստանի տարածքով՝ հասնելու էր թուրքիա, որտեղից էլ հետագայում նախատեսվում էր թուրքմենական գազը արտահանել Եվրոպական շուկա⁴³⁵:

1999 թ. փետրվարին թուրքմենստանի նախագահ Սափարուդին Լիյազովը «Բեջբել և Ջեներալ Էլեկտրիկ» և «Ռոյալ Դաշ/Շելլ» ընկերությունների գլխավորությամբ ստեղծված գազամուղի կառուցման հետազոտական աշխատանքներն իրականացնող միջազգային կոնսորցիումին (PSG) տրամադրեց 1 տարվա մանդատ՝ տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման համար իրատեսական նախագիծ մշակելու համար: Հատկանշական է, որ թուրքմենստանը ցանկանում էր տրանսկասպիական գազամուղով տարեկան արտահանել 30 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, որից 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազը գնալու էր թուրքական շուկա, իսկ 14 միլիարդ խորանարդ մետրը թուրքիայի տարածքով՝ Եվրոպա⁴³⁶: Այնուամենայնիվ, մոտ 2-3 միլիարդ դոլար զննհատվող տրանսկասպիական գազամուղի իրականացման գործընթացները հանդիպեցին լուրջ խոչընդոտների, ինչի արդյունքում գազամուղի կառուցման նախագծի ապագան հայտնվեց անորոշության մեջ: Գլխավոր խոչընդոտներից մեկն այն էր, որ թուրքմենստանի և միջազգային կոնսորցիումի միջև վճարների և գազի գների շուրջ ընթացող բանակցությունները 2000 թ. հայտնվեցին փակուղու մեջ, որի հետևանքով 2000 թ. հոկտեմբերին նախագծի համակարգող «Ռոյալ Դաշ/Շելլ» ընկերությունը փակեց իր գրասենյակը թուրքմենստանում:

⁴³⁵ Hüriyet, 19.11.1999.

⁴³⁶ Mehmet Ögütçü, Caspian Energy "Poker Game" and Turkey: Prospects For a New Approach, the CEPMLP Internet Journal, Volume 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.

Բացի այդ, վերոհիշյալ նախագիծը հանդիպեց Ռուսաստանի և Իրանի լուրջ հակազդեցությանը, որոնք ցանկանում էին թուրքմենական գազը արտահանել սեփական տարածքներով: Հատկանշական է, որ տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման գաղափարին հսկայական հարված հասցրեց Ադրբեջանը, որն իր Շահ-Դենիզ հանքավայրում հայտնաբերելով գազի մեծ պաշարներ՝ որոշեց արտահանել իր սեփական գազը Թուրքմենստանից անկախ: Սա հանգեցրեց նրան, որ Մ.Նիյազովը սկսեց ավելի սերտ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ թուրքմենական գազը ՌԴ-ի տարածքով արտահանելու համար, որի արդյունքում Թուրքմենստանի և ռուսական «Գազպրոմ» ընկերության միջև ստորագրվեց երկարաժամկետ գազամատակարարման համաձայնագիր, ինչն ըստ էության նշանակում էր տրանսկասպիական գազամուղի գաղափարի ավարտը⁴³⁷:

Այս համատեքստում հիշատակման է արժանի այն փաստը, որ 2000 թ. փետրվարին Թուրքմենստանի նախագահը խիստ քննադատության ենթարկեց ՄՄՆ Հատուկ բանազնացին՝ նրան մեղադրելով Թուրքմենստանի և Ադրբեջանի միջև բանակցությունները ձախողելու, ինչպես նաև գազամուղի կառուցման շուրջ ընթացող բանակցությունները ձգձգելու մեջ⁴³⁸: Նշենք, որ 2001 թ. փետրվարին Ռուսաստանն ու Թուրքմենստանը վերջնական փոխհամաձայնության եկան թուրքմենական գազը Ռուսաստան մատակարարելու հարցի շուրջ, համաձայն որի Ռուսաստան էր մատակարարվելու 10 մլրդ. խորանարդ մետր գազ՝ 1000 խորանարդ մետրը 40 դոլար արժողությամբ⁴³⁹:

Այնուամենայնիվ, նշենք, որ տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման նախագիծը հետագայում բավականին հնարավորություններ ունի կյանքի կոչվելու: 2001 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանն ու Թուրքմենստանը վերսկսեցին բանակցությունները նրա կառուցման շուրջ: Բացի այդ, ՄՄՆ շարունակում է սկզբունքորեն աջակցել նախագծին, ինչը նույնպես լուրջ խթան կարող է հանդիսանալ նախագծի հետագա իրագործման համար: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանի Արդյունաբերության և էներգետիկայի նախարար Վ. Նիստենկոն 2001 թ. հայտարարել էր, որ տրանսկասպիական հա-

⁴³⁷ Andrew Neff, Is the Trans-Caspian Gas Pipeline Plan Dead or Just Premature?, www.vatan.ru/eng/view.php?nomer=1147&razd=new_nov_en&pg=21.

⁴³⁸ www.cia.doc.gov/emcu/cabs/caspgase.html.

⁴³⁹ Жильцов С.С., Зойн И.С., Ушаков А.М., նշվ. աշխ., էջ 141:

մակարդի իրագործումը հնարավոր է կասպիական ավազանի կարգավիճակի վերջնական հստակեցումից հետո միայն, ապա ակնհայտ է, որ տրանսկասպիական գազամուղի նախագիծն ապագայում բավականին լավ հնարավորություններ ունի իրագործվելու:

**4.2. ԹՈՒՐԶԻԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ**

Սևծովյան ավազանի երկրների տնտեսական համագործակցության ստեղծման գլխավոր նախաձեռնողներից էր Թուրքիան: ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով միջազգային քաղաքականության մեջ տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունների պայմաններում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը թևակոխեց որակական նոր փուլ: Օգտվելով իր երկրի նպաստավոր աշխարհագրական և ռազմավարական դիրքից՝ թուրքական կառավարությունը ձգտում էր ընդլայնել իր երկկողմ և բազմակողմ տնտեսական կապերը տարածաշրջանի երկրների հետ: Լինելով միաժամանակ եվրոպական, ասիական, միջերկրածովյան և սևծովյան երկիր՝ Թուրքիան մշտապես փորձում էր գտնվել տարածաշրջանի երկրների քաղաքական և տնտեսական համագործակցության գործընթացի կենտրոնում: Մի կողմից, նա ձգտում էր բազմակողմ տնտեսական հարաբերություններ զարգացնել Արևմուտքի հետ՝ հեռանկարում Եվրամիության լիիրավ անդամ դառնալու նպատակով, մյուս կողմից՝ թուրքական կառավարությունը աշխատանքներ էր լծում զարգացնելու համագործակցությունը Հարավային Կովկասի ու նախկին ԽՍՀՄ մահմեդական հանրապետությունների հետ:

Ելնելով այս նկատառումներից՝ Թուրքիայի կառավարությունը հանդես եկավ Սևծովյան Տնտեսական Համագործակցության (ՍԾՏՀ) ստեղծման նախաձեռնությամբ:

ՍԾՏՀ-ի՝ որպես տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության կառուցվածքի հեռանկարների վերաբերյալ թուրքական փորձագետներն ու գործարար շրջանները բավական լավատեսորեն էին տրամադրված: Մասնավորապես, Թուրքիա-ԱՊՀ գործարար խորհուրդների նախագահ Ն. Գյոքբիղիթը գտնում էր, որ ՍԾՏՀ-ն իրա-

կան ծրագիր է և ունի մի շարք նախադրյալներ հաջողության հասնելու համար: Նա մասնավորապես նշել էր. «Սևծովյան ավազանն իր բազմաթիվ նավարկելի գետերով և հաղորդակցությունների լայն ցանցով եզակի է աշխարհում: Տարածաշրջանը բավականաչափ հարուստ է էներգակիրներով և բնական պաշարներով՝ մասնավորապես նավթով, բնական գազով և այլ ռեսուրսներով: Բացի այդ, մասնակից երկրներն ունեն մեծ ազգաբնակչություն և սեփական ընդարձակ շուկաներ, որոնք կարող են ինտեգրվել Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Միջին Ասիայի և Եվրոպայի կարևոր շուկաների հետ, որոնք իրենց հերթին կապահովեն խոշոր ներդրումներ մի շարք ոլորտներում»⁴⁴⁰:

Թուրքիան 1990 թ. ընթացքում մի շարք բարձր մակարդակի հանդիպումներ ունեցավ Բուլղարիայի, Ռումինիայի և Ճափնից ՀԱՅՄ ղեկավարների հետ: Դրանց արդյունքը եղավ նշված երկրների արտաքին գործերի նախարարների հանդիպումը Անկարայում 1990 թ. դեկտեմբերի 19-21-ը: Այդ հանդիպման ժամանակ, որտեղ ՀԱՅՄ-ը ներկայացնում էին ՌԴ, Ուկրաինիայի, Վրաստանի և Մոլդովայի պատվիրակությունները, որոնց ավելի ուշ միացան Հայաստանն ու Ադրբեյջանը, սկզբունքային համաձայնություն էր ձեռք բերվել Սևծովյան ավազանի երկրների միջև տնտեսական համագործակցության կազմակերպման շուրջ⁴⁴¹:

Անկարայի հանդիպումը սկիզբ դրեց Սևծովյան ավազանի երկրների տնտեսական համագործակցության ձևավորման գործընթացին: 1992 թ. փետրվարի 3-ին Ստամբուլում կայացավ ՍԾՏՀ արտգործնախարարների հանդիպումը, որի ժամանակ որոշվեց ՍԾՏՀ հիմնադիր անդամներ հռչակել Ադրբեյջանին, Բուլղարիային, Թուրքիային, ՀՀ-ին, Մոլդովային, Ռուսաստանին, Ուկրաինային և Ռումինիային: Բուռն վեճ էր ծագել Հունաստանին, որպես Համագործակցության հիմնադիր անդամ ընդունելու շուրջ: Ի վերջո որոշվել էր Հունաստանին և Հարավսլավիային այդ իրավունքը վերապահել, եթե վերջինները պաշտոնական դիմում ներկայացնեին մինչև 1992 թ. մայիսը: Այն բանից հետո, երբ Հունաստանի կառավարությունը նշված ժամկետում համապատասխան դիմում ներկայացրեց, այս երկրի անդամակցության հարցը լուծվեց դրականորեն:

⁴⁴⁰ Turkish Daily News, 23.06.1992.

⁴⁴¹ www.mfa.gov.tr/grupa/af/Bsec7.htm.

Այս համատեքստում բավականին ուշագրավ էր Ալբանիայի ՍՕՏՀ-ի հիմնադիր անդամ դառնալը, որի գլխավոր ջատագովը թուրքիան էր: Մասնավորապես, թուրքիան, ներգրավելով մահմեդաբնակ Ալբանիային, ցանկանում էր ՍՕՏՀ-ում ամրապնդել իր դիրքերը՝ մահմեդական երկրներին հենարան դարձնելով: Ուստի Տիրանա կատարած իր պաշտոնական այցի ընթացքում թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը Ալբանիային առաջարկեց ընդգրկվել ՍՕՏՀ-ի մեջ՝ որպես հիմնադիր անդամ: Ալբանիայի անդամակցության հարցը դրական լուծում ստացավ 1992 թ. հունիսի 24-25-ին Ստամբուլում կայացած ՍՕՏՀ գագաթաժողովում, որտեղ և ստորագրվեց ՍՕՏՀ Հռչակագիրը և 11 երկրների ղեկավարների համատեղ «Բոսֆորյան հայտարարությունը»: Այսպիսով, ՍՕՏՀ հիմնադիր անդամներ դարձան Ալբանիան, ՀՀ-ն, Ադրբեյջանը, Բուլղարիան, Վրաստանը, Հունաստանը, Մոլդովան, ՌԴ-ն, թուրքիան, Ուկրաինան և Ռումինիան⁴⁴²:

ՍՕՏՀ ձևավորման գործընթացի շրջանակներում կարևոր իրադարձություններից էին 1994 թ. Ստամբուլում ՍՕՏՀ մշտական քարտուղարության հիմնումը, մեկ միլիարդ դոլար կապիտալով Սևծովյան Առևտրի և Զարգացման Բանկի հիմնադրումը Սալոնիկում, ինչպես նաև վիճակագրական, տնտեսական և վերլուծական տվյալների փոխանակման համար Անկարայում ՍՕՏՀ համակարգող կենտրոնի ստեղծումը⁴⁴³: Հավելենք, որ ՍՕՏՀ-ն, որպես տարածաշրջանային տնտեսական կազմակերպություն իր իրավական կարգավիճակը ստացավ 1998 թ. հունիսի 5-ին Յալթայում անցկացված ՍՕՏՀ գագաթաժողովի շրջանակներում անդամ-երկրների կողմից ՍՕՏՀ նոր Հռչակագրի ստորագրումից հետո, որով իրավական հիմք է հնարավորությունների ստեղծվեցին ինտենսիվորեն համագործակցել մյուս տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպությունների հետ: 1999 թ. մայիսի 1-ին ավարտվեց ՍՕՏՀ-ի որպես տարածաշրջանային կազմակերպության ձևավորման գործընթացը⁴⁴⁴:

⁴⁴² **Борисенко Е.Н., Кононенко А.П., Семененко И.В.**, Экономическое сотрудничество-от региональной инициативы к международной организации, Стамбул, 1998, с. 4.

⁴⁴³ **Mustafa Aydin**, Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume X, Autumn 2005, pp. 64-66.

⁴⁴⁴ **Breffni O'Rourke**, East: New Black Sea Organization Sets Sail, RFE/RL, 11 June 1998, <http://www.b-info.com/places/Bulgaria/news/98-06/jun11a.rfe>; www.mfa.gov.tr/grupa/af/bsec10.htm.

Մի շարք երկրներ, ինչպիսիք են Ավստրիան, Եգիպտոսը, Իսրայելը, Իտալիան, Լեհաստանը, Սլովակիան, Թունիսը, ինչպես նաև Ֆրանսիան, Գերմանիան և Եվրոպական էներգետիկ խարտիան, դիմեցին ՍՕՏՀ-ին և իրավունք ստացան մասնակցելու ՍՕՏՀ աշխատանքներին դիտորդի կարգավիճակով⁴⁴⁵։ Սա վկայում է ՍՕՏՀ-ի, որպես լուրջ տարածաշրջանային կազմակերպության փաստի մասին։

Անդրադառնալով ՍՕՏՀ ստեղծմամբ թուրքիայի հետապնդած նպատակներին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ 90-ականների սկզբին թուրքիան ակտիվորեն փորձում էր ներթափանցել նախկին խորհրդային մի շարք հանրապետություններ և օգտվելով ստեղծված նպաստավոր հնարավորությունից՝ ջանում էր ընդլայնել իր ազդեցությունը հետխորհրդային տարածաշրջանում՝ մասնավորապես Սևծովյան ավազանում, Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, ինչը հանգեցրել էր լուրջ տարածայնությունների թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև, քանզի ՌԴ-ն հետխորհրդային տարածաշրջանում ուներ բավականին լուրջ ռազմավարական շահեր։ Բացի այդ, թուրքիայի գլխավոր նպատակներից էր հետխորհրդային նորանկախ հանրապետություններ արտահանել իր սեփական գաղափարները և օգտագործել դրանք մշակութային և տնտեսական հարաբերությունների ամրապնդման գործում⁴⁴⁶։

Թուրքական կառավարությունը նաև գիտակցում էր, որ ԽՍՀՄ փլուզմամբ աշխարհում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները չէին նվազեցրել թուրքիայի ռազմավարական նշանակությունը Արևմուտքի համար։ Արևմտյան տերությունները սկսել էին դիտարկել թուրքիային իբրև մահմեդական արմատականության տարածումը զսպող գործոնի և Հարավային Կովկաս ու Կենտրոնական Ասիա ներթափանցման ցատկահարթակի։ Վերջինիս կարևոր դեր էր հատկացվում նաև նշված տարածաշրջաններում Ռուսաստանի ազդեցության թուլացման գործում։

Թուրքիան օգտագործեց նաև այն հանգամանքը, որ իր դիմանկի և հիմնականում արտահանման վրա հիմնված տնտեսությամբ նա կարող էր շահավետ գործընկեր լինել ԱՊՀ-ի ու Արևելյան Եվրոպայի երկրների համար և օգտվելով այդ երկրների տնտեսության կազմա-

⁴⁴⁵ Гаджиев К.С., Գնվ. աշխ., էջ 363: Mustafa Aydin, Regional Cooperation in the Black Sea..., p. 62:

⁴⁴⁶ Yannis Valinakis, The Black Sea Region: Challenges and Opportunities for Europe. - Institute for Security Studies of WEU, 1999, p. 15.

լուծված լինելու հանգամանքից՝ ստանձնել առաջնորդի դերը տարածաշրջանային համագործակցության մեջ: Այս համատեքստում բավական հետաքրքիր է հնչում Ս. Դեմիրելի հայտարարությունն այն մասին, թե ոչ ոք չի կարող թեկուզ մի քայլ կատարել Բալկաններում, Կովկասում և Եվրոպայում առանց Թուրքիայի գիտության, և Թուրքիայի նախկին նախագահ Թ. Օզալի այն միտքը, որ եթե կոպիտ սխալներ թույլ չտրվեն, ապա 21-րդ դարը կպատկանի Թուրքիային⁴⁴⁷: Թուրքիան ձգտում էր ՄԾՏՀ-ում առաջատարի դեր ստանձնել: Ուստի պատահական չէր, որ ՄԾՏՀ-ի ստեղծումն ու զարգացումը հանդիսանում էր թուրքական դիվանագիտության կարևոր ուղղություններից մեկը, այլ խնդիրների հետ մեկտեղ, որոնց վերջնական նպատակը Թուրքիան տարածաշրջանի առաջատար պետության վերածելն էր:

Այժմ անդրադառնալով ՄԾՏՀ շրջանակներում Թուրքիայի և Հարավային Կովկասի երկրների հարաբերություններին: ՀՀ-ի տեսակետից բավականին շահեկան է ՄԾՏՀ անդամ հանդիսանալը, քանզի լինելով ՄԾՏՀ հիմնադիր անդամ՝ ՀՀ-ն օգտագործում է այն՝ չեզոքացնելու իր աշխարհագրական մեկուսացումը տարածաշրջանում: ՀՀ-ն, չունենալով անմիջական ելք դեպի ծով և լարված հարաբերություններ ունենալով Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ, Սևծովյան տնտեսական կազմակերպության շրջանակներում փորձում է ակտիվորեն մասնակցել տարածաշրջանային համագործակցության գործունեությանը՝ պահանջելով բացել տրանսպորտային ուղիները և տարածաշրջանում ստեղծել ազատ ապրանքաշրջանառության հնարավորություններ:

Զնայած 1993 թ. ապրիլից Թուրքիան փակել է ՀՀ-ի հետ իր սահմանները, այնուամենայնիվ ըստ որոշ հետազոտողների և վերլուծաբանների, նույնիսկ փակ սահմանների և ուղղակի շփումների բացակայության պայմաններում, Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև առևտուր գոյություն ունի: Տարեկան ապրանքաշրջանառությունը կազմում է մոտ 70-150 մլն. դոլար, որի գերակշիռ մասը կազմում է Թուրքիայից ներմուծումը⁴⁴⁸:

⁴⁴⁷ Turkish Daily News, 05.06.1992.

⁴⁴⁸ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Гюльтекин Б.**, Турция-Южный Кавказ: анализ современной ситуации, Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность. - Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, 2004, сс. 62-63.

Թուրքիայի միջև ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական և առևտրատնտեսական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում ՍՕՏՀ-ն այն վայրն է, որտեղ հայ-թուրքական շփումները բնականոն ընթացք են կրում, և ՀՀ-ն կազմակերպության շրջանակներում ջանքեր է գործադրում ակտիվացնել Հայաստան-Թուրքիա շփումները և բարելավել երկկողմ հարաբերությունները: Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման նպատակով 1995 թ. հոկտեմբերի 18-21-ը ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ, ՍՕՏՀ Խորհրդարանական Վեհաժողովի նախագահող Բաբկեն Արարքյանը պաշտոնական այցով մեկնեց Թուրքիա, որի ընթացքում նա մի շարք պաշտոնական հանդիպումներ ունեցավ Թուրքիայի քաղաքական և գործարար շրջանակների, ինչպես նաև հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ⁴⁴⁹:

Թուրքական լրատվամիջոցների հետ հանդիպման ժամանակ, անդրադառնալով Թուրքիայում իր ունեցած հանդիպումների արդյունքներին և հայ-թուրքական հարաբերություններին, Բ. Արարքյանը մասնավորապես նշեց. «Մենք անշուշտ պատմությունը չենք մոռանում, սակայն սխալ է պետական քաղաքականությունը կառուցել պատմության վրա: Երկխոսության գործընթացում մենք կարող ենք գտնել ճշմարտությունը: Թե՛ Թուրքիայի, և թե՛ Հայաստանի ժողովուրդները կսովորեն պատմությունը միասնաբար արժեքավորել: Մենք պաշտպանում ենք այն տեսակետը, ըստ որի երկու երկրների սահմանները պետք է բացվեն: Մեր նպատակն է՝ խթանել հարաբերությունները ժամ առաջ»⁴⁵⁰:

Թուրքիան 90-ականներին որոշակի շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև դիվանագիտական երկխոսության ակտիվացմամբ: ՍՕՏՀ շրջանակներում հայ-թուրքական շփումները Թուրքիան դիտում էր որպես այդ քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Ուստի պատահական չէր, երբ 1995 թ. նոյեմբերի 26-29-ին Բ. Արարքյանը ՍՕՏՀ Խորհրդարանական Վեհաժողովի վեցերորդ լիազումար նստաշրջանին մասնակցելու նպատակով ժամանեց Թուրքիա, թուրքական մամուլը լայնորեն լուսաբանեց ինչպես նստաշրջանը, որն ի պաշտոնե նախագահում էր Բաբկեն Արարքյանը, այնպես էլ ՀՀ ԱԺ նախագահի երկկողմ հանդիպումները:

⁴⁴⁹ Ազգ. 19.10.1995:

⁴⁵⁰ Ազգ. 25.10.1995:

1995 թ. նոյեմբերի 28-ին ԹԱՄԺ-ի նախագահ Իսմեթ Սեզգինը հանդիպեց Բ. Արարքեցյանի հետ: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին ՍԾՏՀ ինչպես խորհրդարանական վեհաժողովի, այնպես էլ Թուրքիա-Հայաստան փոխհարաբերություններին առնչվող հարցեր: Ըստ Թուրքիայում լույս տեսնող «Ժամանակ» օրաթերթի, կողմերը, կարևորելով ՍԾՏՀ շրջանակներում միջխորհրդարանական համագործակցությունը, անդրադարձան Թուրքիա-Հայաստան հարաբերություններին՝ ընդգծելով, որ դրանք պետք է լինեն բարիդրացիական և փոխշահավետ: Իսմեթ Սեզգինը գոհունակություն հայտնեց, որ հայկական պատվիրակությունը Թուրքիա էր մուտք գործել Կարսի սահմանային դռնից, իսկ Արարքեցյանը հույս հայտնեց, որ ապագայում այդ դուռը լայն կբացվի երկկողմանի երթևեկության համար⁴⁵¹:

Նույն օրը Չանկայա պալատում, վեհաժողովին մասնակից պատվիրակությունների ղեկավարներին՝ Բ. Արարքեցյանի գլխավորությամբ, ընդունեց Թուրքիայի նախագահ Ս. Դեմիրելը և ընդգծելով ՍԾՏՀ-ի կարևորությունը տարածաշրջանային առումով՝ վստահեցրեց, որ մոտիկից հետևում էր վեհաժողովի աշխատանքներին: Իր գլխավորած պատվիրակության անունից Բ. Արարքեցյանը շնորհակալություն էր հայտնել վեհաժողովի աշխատանքների համար ստեղծված նպաստավոր պայմանների համար և շեշտել էր այդ աշխատանքների կարևորությունը տարածաշրջանի կայունության և տնտեսական համագործակցության տեսանկյունից⁴⁵²:

Հայ-թուրքական հարաբերությունները զարգացնելու և երկկողմ հարաբերություններում առկա խնդիրները քննարկելու նպատակով 1997 թ. փետրվարի 7-ին Ստամբուլում ՍԾՏՀ անդամ երկրների ԱԳ նախարարների հանդիպման ժամանակ տեղի ունեցավ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Թանսու Չիլլերի և ՀՀ ԱԳ նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանի հանդիպումը: Հանդիպման ընթացքում անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների բարելավման հարցին՝ Թուրքիայի ԱԳ նախարարը հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացումը կրկին անգամ կապել էր ադրբեջանական գործոնի հետ՝ նշելով, որ հայ-թուրքական հարաբերություններում գոյություն ունեին մի շարք հանգամանքներ՝ մասնավորապես, հայ-ադրբեջանական համարատությունը, Թուրքիայի հասարակական կարծիքի բացասա-

⁴⁵¹ Ժամանակ, 29.11.1995:

⁴⁵² Ազգ, 30.11.1995:

կան դիրքորոշումը, որոնք թույլ չէին տալիս Թուրքիայի կառավարությանը դիմել երկկողմ հարաբերությունները զարգացնող քայլերի: Հանդիպման ընթացքում պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել պարբերական հանդիպումներ անցկացնել երկու երկրների ԱԳ նախարարությունների միջև:⁴⁵³

Հատկանշական է, որ 90-ականների կեսերին Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում Սևծովյան տնտեսական կազմակերպությանը, որն ի սկզբանե ստեղծվել էր որպես առևտրատնտեսական կազմակերպություն, տալ քաղաքական երանգ՝ փորձելով այն վերածել իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու ոլորտի: Մասնավորապես, 1997 թ. ապրիլի 28-30-ը Ստամբուլում ՄԾՏՀ շրջանակներում տեղի էր ունեցել «Հնարավորություններ բիզնեսի համար» խորագրով խորհրդաժողով, որին մասնակցել էին ՀՀ-ի, Ուկրաինայի, Ադրբեյջանի, Մոլդովայի, Վրաստանի և Ռումինիայի նախագահները և ավելի քան 400 գործարարներ:

Իր բացման խոսքում Ս.Դեմիրելը, նշելով, որ կոնֆերանսին մասնակից ՀՀ-ի, Ուկրաինայի, Ադրբեյջանի, Մոլդովայի, Վրաստանի և Ռումինիայի պատվիրակությունները ներկայացված էին նախագահների մակարդակով, հայտարարել էր, որ հանդիպումը վերածվել է ՄԾՏՀ գազաթափողովի: Այնուհետև տարածաշրջանի երկրներին խորհուրդ տալով համագործակցել տարածաշրջանային հավանարությունների դեմ պայքարելու համար՝ հայտարարել էր. «Մենք լիահույս ենք, որ մեր տարածաշրջանը վերածվելու է խաղաղության տարածաշրջանի և խուսափելու է վեճերից»⁴⁵⁴:

Վերոհիշյալ կոնֆերանսի շրջանակներում Թուրքիայի նախագահը մի շարք հանդիպումներ էր ունեցել մասնակից երկրների ղեկավարների հետ՝ կոնֆերանսը վերածելով դիվանագիտական գազաթափողովի: Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ հանդիպման ժամանակ Ս. Դեմիրելը հիմնականում անդրադարձել էր ԼՂ հիմնահարցին՝ ընդգծելով, որ հակամարտության խաղաղ կարգավորումը հիմնական գրավականն էր Կովկասում հարատև խաղաղության և կայունության հաստատման համար, և խորհուրդ էր տվել ՀՀ նախագահին՝ դուրս բերել հայկական գործերն Ադրբեյջանից «գրավված» տարածքներից և երաշխավորել ա-

⁴⁵³ Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Համարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան 2005, էջ 110-111:

⁴⁵⁴ www.byegm.gov.tr/YAYINLAR/IMIZ/ayintarihi/1997/nisan1997.htm.

վելի քան «մեկ միլիոն գաղթականների վերադարձն իրենց բնակավայրեր»։ Այնուհետև Դեմիրելը ՀՀ նախագահին վստահեցրել էր, որ Թուրքիան որևէ նախապաշարմունք ՀՀ-ի նկատմամբ չուներ, և որ համագործակցությունը կնպաստեր տարածաշրջանի բոլոր երկրներին⁴⁵⁵։

Հայ-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով 1998 թ. ապրիլի 30-ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը ընդունեց Երևանում անցկացվող ՍԾՏՀ արտգործնախարարների զագաթաժողովին մասնակցող թուրքական պատվիրակությանը, որի կազմում էին Թուրքիայի պետնախարար Ռեֆաադդին Շահընը, ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր Ջեֆի Քամհին և Թուրքիայի ԱԳՆ ներկայացուցիչ Ահմեթ Էրոզանը։ Հանդիպման ընթացքում կողմերը քննարկեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդիրները, ՀՀ-ի և Թուրքիայի տնտեսական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարները և սահմանների վերաբացմանն առնչվող հարցերը⁴⁵⁶։

ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև առկա տարածայնությունները հաղթահարելու և երկկողմ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով 1998 թ. հունիսի 5-ին Յալթայում անցկացվող ՍԾՏՀ անդամ երկրների նախագահների վեհաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցավ Ս. Դեմիրելի և Ռ. Քոչարյանի հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվեցին ինչպես հայ-թուրքական հարաբերությունները, այնպես էլ ԼՂ հիմնահարցի շուրջ ընթացող գործընթացները։ ՀՀ նախագահը, մասնավորապես, առաջարկել էր բանակցությունների ընթացքում քննարկել հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա դժվարին խնդիրները⁴⁵⁷։

ՍԾՏՀ-ում ՀՀ-ի գործունեությունը որակական նոր փուլ թևակոխեց Սևծովյան Տնտեսական Համագործակցության կազմակերպության շրջանակներում ՍԾՏՀ-ում ՀՀ մշտական ներկայացուցչության հիմնմամբ, որի հիմնական նպատակն էր ՀՀ-ի գործունեությունը ավելի լիարժեք դարձնել, ինչպես նաև բարելավել հայ-թուրքական հարաբերությունները։ 2000 թ. սեպտեմբերի 8-12-ը ՍԾՏՀ շրջանակներում ՀՀ ներկայացուցչության հիմնման հետ կապված խնդիրների կարգավորման նպատակով Ստամբուլ է մեկնում ՀՀ ԱԳՆ պատվիրակությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Գ. Առաքելյանի գլխավորությամբ։ Սեպտեմբերի 11-ին հայկական պատվիրակություն-

⁴⁵⁵ www.bycgm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/ayintarihi/1997/nisan1997.htm.

⁴⁵⁶ Ազգ. 01.05.1998:

⁴⁵⁷ Հայաստան-Թուրքիա. Բաց երկխոսություն, Հասարակական երկխոսության և գաղափարների կենտրոն, Երևան 2005, էջ 111:

ընդ հանդիպում է ՍԾՏՀ գլխավոր քարտուղարի առաջին տեղակալ Թանշուր Բլեդայի հետ, որին տեղեկացնում է ներկայացուցչությունը բացելու ՀՀ-ի մտադրության մասին, ինչպես նաև քննարկում է այդ ուղղությամբ իրականացվելիք ամհրաժեշտ քայլերը:

Հատկանշական է, որ Բլեդան ճշել էր, թե իր կարծիքով տնտեսական հարցերից բացի, ՀՀ ներկայացուցչությունն ավելի կարևոր դեր կարող էր խաղալ երկու երկրների հարաբերությունների բարելավման, ժողովուրդների մոտեցման հարցերում՝ տեղեկացնելով թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների մասին: Բլեդան նաև ընդգծել էր, որ ներկայացուցչությունը դիվանագիտական կարգավիճակ էր ունենալու և թուրքիայի կառավարությունը ավտոմեքենաներին տրամադրելու էր դիվանագիտական պետհամարանիշներ⁴⁵⁸: Հավելենք, որ 2001 թ. սեպտեմբերին ՍԾՏՀ-ում հիմնվեց ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունը, ինչը մեծ նշանակություն ունի ոչ միայն այդ կազմակերպությունում ՀՀ-ի քաղաքականության ակտիվացման, այլև Հայաստան-Թուրքիա երկկողմանի հարաբերությունների բարելավման տեսանկյունից:

Ի տարբերություն ՀՀ-ի, Թուրքիան բավականին սերտ հարաբերություններ էր հաստատել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ և վերջին տասնամյակում ՍԾՏՀ շրջանակներում համատեղ իրականացրեց մի շարք նախագծեր, որոնց արդյունքում թուրքական մի շարք ընկերություններ ոչ միայն խոշոր ներդրումներ կատարեցին Ադրբեջանում և Վրաստանում, այլև բավականին լուրջ նախադրյալներ ստեղծեցին թուրքական բիզնեսի հետագա ընդլայնման համար: Ադրբեջանը, լինելով տարածաշրջանի խոշոր նավթարդյունահանող երկրներից մեկը, ՍԾՏՀ-ն մեծամասամբ դիտում էր որպես նոր նավթամուղներ կառուցելու համար նպաստավոր և Ադրբեջանի տնտեսությունում ներդրում կատարելու հիմնալի հնարավորություն ընձեռնող տարածաշրջանային կազմակերպություն: Բացի այդ, ՍԾՏՀ միջոցով Ադրբեջանը ցանկանում էր ավելի արագորեն ներգրավվել տարածաշրջանի ինտեգրման գործընթացներին⁴⁵⁹:

⁴⁵⁸ ՀՀ ԱԳՆ, Սերժավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին, Հաշվետվություն, 2000 թ. սեպտեմբերի 8-12-ը ՀՀ ԱԳՆ Սերժավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Գ. Առաքելյանի գլխավորած պատվիրակության Ստամբուլ կատարված գործուղման վերաբերյալ, էջ 2:

⁴⁵⁹ Elizabeth Fuller, Between Neo-Stalinism and Democratization.- Transition, vol. 2, № 18, 1996, p. 37.

Թուրք-ադրբեջանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները ԽՍՀՄ փլուզումից հետո բավականին դիմամիկ զարգացում ունեցան: Ինչպես ՍԾՏՂ շրջանակներում, այնպես էլ երկկողմ միջպետական հարաբերություններում թուրք-ադրբեջանական համագործակցությունն էապես նպաստեց երկկողմ տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ փլուզմանը հաջորդած տասնամյակի ընթացքում Թուրքիան դարձավ Ադրբեջանի ամենախոշոր ներդրող երկրներից մեկը, ընդ որում, Թուրքիան հանդիսանում էր Ադրբեջանի ոչ նավթային սեկտորում ամենախոշոր ներդրում կատարած պետությունը: Վերջին տասնամյակում Ադրբեջանում գրանցվել էին ավելի քան 1200 կազմակերպություններ թուրքական կապիտալով, իսկ ադրբեջանական տնտեսությունում թուրքական ներդրումների ընդհանուր ծավալը կազմել էր մոտ 1,5 միլիարդ դոլար⁴⁶⁰: Ադրբեջանում Թուրքական ներդրումների հիմնական ոլորտներն էին՝ նավթային, հեռահաղորդակցային, բանկային և ապահովագրական, շինարարական, սննդամթերքի, տեքստիլի և մի շարք այլ ոլորտներ:

Անշուշտ, Թուրքիայի և Ադրբեջանի տնտեսական համագործակցության կարևոր ոլորտներից էր Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցումը: Թուրքական Ազգային Նավթային Ընկերությունը (TPAO) Ադրբեջանում ներգրավված էր 5 խոշոր նախագծերում: Ամենամեծ նախագիծը Ադրբեջանի Միջազգային Կոնսուրցիոն Ընկերությունն էր, որտեղ TPAO-ն ուներ 6,75 տոկոս բաժնեմաս և կատարել էր ավելի քան 441.1 միլիոն դոլարի ներդրում: TPAO-ին էր պատկանում նաև Շահ Դենիզ նախագծի 9 տոկոսը, որտեղ նա կատարել էր ավելի քան 405 մլն. դոլարի ներդրում: Թուրքական ներդրումները ադրբեջանական տնտեսությունում էապես խթանում էին թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները: Բացի նավթային ոլորտից, թուրքական մի շարք ազդեցիկ կազմակերպություններ ակտիվորեն գործում էին նաև մի շարք այլ ոլորտներում: Թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործարքներից թերևս ամենահաջողվածներից էր Թուրքիայի առաջատար բջջային օպերատորներից մեկի «Թուրքսել» ընկերության մուտքն Ադրբեջանի հեռահաղորդակցության ոլորտ՝ ձեռք

⁴⁶⁰ Turkish Business in the BSEC Region. Direct Investments Contracting Services: Prospects For Cooperation.- Foreign Economic Relations Board of Turkey(DEIK), Istanbul, February 2005, p. 4.

բերելով Ադրբեջանի «Ազերսել» ընկերությունը և ստեղծելով ավելի քան 25 հազար նոր աշխատատեղեր, ինչի արդյունքում 2001 թ. կազմակերպության բաժանորդների թիվն անցել էր 500 հազարը⁴⁶¹:

Ադրբեջանի տնտեսությունում խոշոր ներդրողներից էր նաև թուրքական «Ազերսան գրուպը», որն իր ադրբեջանցի գործընկերների հետ ծառայություններ էր մատուցում մի շարք ոլորտներում, ներառյալ առևտրի, շինարարության, տրանսպորտային, բանկային և այլ ոլորտները: Այս կոնցեռնի ամենախոշոր ներդրումները նավթի և սննդամթերքի գործարանների կառուցումն էր Բաքվում: Ադրբեջանում խոշոր ներդրումներ էր կատարել նաև թուրքական ամենաազդեցիկ կոնցեռներից մեկը՝ Քոչ Յուլդինգը, որը մեծամասամբ իր ներդրումները կատարել էր ավտոմոբիլային և բանկային ոլորտներում: Մասնավորապես, ավտոմոբիլային ոլորտում հիմնել էին «RamAuto Baku» և «SetAuto Avis» ընկերությունները, իսկ բանկային ոլորտում Քոչ բանկը մատուցում էր բանկային ծառայություններ:

Թուրքական շինարարական կազմակերպությունները նույնպես հսկայական ներդրումներ էին կատարել Ադրբեջանում: Ադրբեջանում թուրքական շինարարական կազմակերպությունների ամենակարևոր գործերից էին Բաքվի միջազգային օդանավակայանի, Կենտրոնական բանկի շենքի, Թուրքիայի դեսպանության, Կոկա Կոլայի գործարանի և բազմաթիվ այլ շինությունների կառուցումը⁴⁶²: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ ՍԾՏՀ-ում թուրք-ադրբեջանական առևտրատնտեսական հետազա համագործակցության համար լավ նախադրյալներ են ստեղծվել:

Թուրքիան ՍԾՏՀ շրջանակներում բավականին ակտիվորեն համագործակցում էր նաև Վրաստանի հետ՝ մի շարք համատեղ և բազմակողմանի նախագծերի շրջանակներում: Վրաստանը մեծ կարևորություն էր տալիս ՍԾՏՀ-ին իր անդամակցությանը՝ այն համարելով եվրասիստեգրման գործընթացներին ուղված կարևոր քայլ: Վրաստանի ղեկավարությունը բազմիցս էր ընդգծել Սև ծովի կարողությունը, որպես նշանակալի առևտրային ուղի հատկապես բեռնափոխադրումների և տրանսպորտային փոխադրումների տեսանկյունից⁴⁶³:

⁴⁶¹ Turkish Business in the BSEC Region. Direct Investments ..., p. 5.

⁴⁶² Ibid, pp. 5-6.

⁴⁶³ Yannis Valinakis, նշվ. աշխ., էջ 20.

Թուրքիայի և Վրաստանի միջև երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգանում էին ոչ միայն ՍՕՏՀ, այլ նաև երկու երկրների միջպետական հարաբերությունների շրջանակներում: Սակայն նշենք, որ չնայած Թուրքիայի և Վրաստանի միջև ցամաքային սահմանի առկայությանը, Թուրքիայի ուղղակի ներդրումները Վրաստանում այդքան էլ մեծ չէին: Դրա հիմնական պատճառը թերևս Վրաստանի քաղաքական անկայունությունն էր և տնտեսական խնդիրները, որոնք անհանգստացնում էին ներդրողներին: Այնուամենայնիվ, 90-ականներից ի վեր թուրքական որոշ ազդեցիկ ընկերություններ խոշոր ներդրումներ էին կատարել վրացական տնտեսությունում: Թուրքական կապիտալի և ներդրումների հոսքը վերջին տասնամյակում կազմել էր ավելի քան 125 միլիոն դոլար, որոնք մեծ մասամբ ուղված էին հեռահաղորդակցության և մանուֆակտուրային ոլորտներ, ինչպես նաև տեքստիլի, շինարարական և այլ ոլորտներ: Վրաստանում խոշոր ներդրողներից էին «Թուրքսել» ընկերությունը, որը 1997 թ. 10 տարով ձեռք էր բերել «Ջեոսել» ընկերության լիցենզիան: Վերջինի ծառայության շրջանակները ներառում էին Վրաստանի բնակչության 85 տոկոսը⁴⁶⁴:

Վրաստանում ակտիվորեն գործում էր նաև թուրքական «Շեներ Արդա Գրուպը», որը Վրաստանում ներգրավված էր ծանր արդյունաբերության, շինարարության և սննդամթերքի արտադրության ոլորտներում: Այս կոնցեռնը կառուցել էր Բաթումի նավահանգստի լաստանավային նավանորոգարանը, թուրք-վրացական առևտրի կենտրոնը ու մի շարք այլ շինություններ: Շինարարական ոլորտում 2002 թ. նոյեմբերի տվյալներով, թուրքական 16 ընկերություններ իրականացրել էին մոտ 19 խոշոր նախագծեր, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմել էր 270 մլն. դոլար: Թուրքական շինարարական կազմակերպություններից հատկապես աչքի էին ընկնում «Բորովա», «Ջաֆեր», «Բայթուր» ընկերությունները, որոնք իրականացրել էին Սուպսայի նավթային տերմինալի, Թուրքիայի դեսպանության, Թբիլիսիի միջազգային օդանավակայանի, Բաթումի նավահանգստի տերմինալների կառուցման աշխատանքները⁴⁶⁵:

⁴⁶⁴ Turkish Business in the BSEC Region. Direct Investments Contracting Services: Prospects For Cooperation.- Foreign Economic Relations Board of Turkey (DEIK), Istanbul, February 2005, p. 9.

⁴⁶⁵ Turkish Business in the BSEC Region. Direct Investments Contracting ..., p. 10.

Թուրք-վրացական տնտեսական համագործակցությունն ընդլայնելու նպատակով 1996 թ. դեկտեմբերի 11-ին Թբիլիսիում անցկացվող ՍՕՏՀ Խորհրդարանական Վեհաժողովի շրջանակներում թուրքական պատվիրակությունը. Թուրքիայի Խորհրդարանի փոխնախագահ Յ. Քորքմազջանի ղեկավարությամբ հանդիպեց Վրաստանի ղեկավարության հետ: Հանդիպումների ընթացքում Քորքմազջանը ընդգծեց Վրաստանի հետ Թուրքիայի համագործակցության կարևորությունը՝ նշելով Վրաստանի կողմից իր ենթակառուցվածքների ծառայությունների բարելավման դեպքում Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի հետ Թուրքիայի հարաբերությունների զարգացման լուրջ հեռանկարների մասին⁴⁶⁶:

ՍՕՏՀ-ում Թուրքիան և Վրաստանը ակտիվորեն համագործակցում էին նաև տարածաշրջանի անվտանգությանը և կայունությանը ուղղված նախագծերում: Մասնավորապես, 2006 թ. ապրիլի 27-ին Բուխարեստում տեղի ունեցած ՍՕՏՀ անդամ-երկրների ԱԳ նախարարների հանդիպման ժամանակ Վրաստանի արտգործնախարար Իրակլի Սենաղարիշվիլին իր ելույթում առանձնակի ուշադրություն դարձրեց տարածաշրջանում խաղաղության ու կայունության հաստատմանը՝ ընդգծելով ՍՕՏՀ ազգերի միջև համագործակցության կարևորությունը կազմակերպված հանցավորության, զենքի և զինամթերքի անօրինական շրջանառության, ինչպես նաև ահաբեկչության դեմ պայքարում⁴⁶⁷: Հատկանշական է, որ 1996 թ. հոկտեմբերին Երևանում ՍՕՏՀ մերքին գործերի նախարարների հանդիպման ժամանակ մասնակից որոշ երկրների կողմից առաջարկ եղավ տարածաշրջանում անվտանգության և կայունության համար ՍՕՏՀ շրջանակներում ստեղծել քաղաքական կառույցներ: Հետագայում Վրաստանի նախագահ է. Շևարդնաձեն ավելի հեռու գնաց՝ առաջարկելով ստեղծել «Հակամարտությունների Կարգավորման Կենտրոն», որի նպատակն էր դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման արդյունքում ակտիվացնել տնտեսական նախաձեռնությունները⁴⁶⁸:

⁴⁶⁶ www.bycgm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/ayintarihi/1996/aralik1996.htm.

⁴⁶⁷ Nicolae Micu, Black Sea Economic Cooperation As a Confidence-Building Measure. - Perceptions: Journal of International Affairs, December 1996-February 1997, pp. 6-7.

⁴⁶⁸ Yannis Valinakis, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

ՄԾՏՀ շրջանակներում անվտանգության ոլորտում թուրք-վրացական համագործակցությունն ընդլայնելու նպատակով 1998 թ. փետրվարին թուրք-վրացական միջխորհրդարանական համագործակցության խմբի համանախագահ Ռոստոմ Դոլիդժեն այցելեց Թուրքիա և հանդիպեց ՆԳ նախարար Մուրադ Բասենդիօղլիի հետ: Հանդիպման ընթացքում Բասենդիօղլին, մեծապես կարևորելով ՄԾՏՀ շրջանակներում թուրք-վրացական արդյունավետ համագործակցությունը, ընդգծել էր, որ ՄԾՏՀ անդամ երկրների հիմնական նպատակը պետք է լիներ Սև ծովում խաղաղության և կայունության պաշտպանությունը, որի համար, ըստ Բասենդիօղլիի, անհրաժեշտ էր ստեղծել անհրաժեշտ կառույցներ՝ Սևծովյան ոստիկանություն: Այցի շրջանակներում Թուրքիան և Վրաստանը ստորագրել էին «Անվտանգության համագործակցության և Իրավական Աջակցության» համաձայնագիրը⁴⁶⁹:

2000 թ. հունիսի 26-ին թուրքական «Թըրքիշ Դեյլի Նյուզ» օրաթերթը հրատարակել էր ուշագրավ հարցազրույց ՄԾՏՀ նորընտիր գլխավոր քարտուղար, դեսպան Վալերի Չեչելաշվիլիի հետ, որը մինչ այդ եղել էր Վրաստանի նախկին փոխարտգործնախարարը: Հարցազրույցում Վալերի Չեչելաշվիլին հանգամանորեն անդրադարձել էր Թուրքիա-Վրաստան հարաբերություններին և ՄԾՏՀ-ում համագործակցության հեռանկարներին: Անդրադառնալով թուրք-վրացական հարաբերություններին՝ Չեչելաշվիլին, դրանք որակելով որպես շատ կարևոր և դիմամիկ զարգացող, ընդգծեց, որ Վրաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները կարող են ծառայել որպես դրական մոդել՝ ցուցադրելով, թե ինչպես երկու երկրները նոր հանգամանքների ներքո կարող են զարգացնել նոր հարաբերություններ՝ հիմնվելով որակական նոր հիմքի վրա⁴⁷⁰:

Թուրքիան Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ միասին իրականացնում էր նաև համատեղ խոշոր նախագծեր: Այդ նախագծերից իրենց մասշտաբներով հատկապես աչքի էին ընկնում Բաքու-Մուփսա նավթամուղի նախագիծը, որը շահագործման հանձնվեց 1999 թ. ապրիլին և Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը, որը վերջնական շահագործման է հանձնվել 2005 թ. ամռանը: Մյուս խոշոր եռակողմ նախագծերից էր հեռահաղորդակցության ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև Արևելյան Սևծովյան Հեռահաղորդակցու-

⁴⁶⁹ Anatolia news agency, 11.02.1998.

⁴⁷⁰ Turkish Daily News, 26.06.2000.

թյան Նախագծի (DOKAP) իրականացումը, որի շինարարական աշխատանքները սկսվեցին 1996 թ.⁴⁷¹:

Թուրքիան նաև ակտիվորեն մասնակցում է սևծովյան տարածաշրջանի անվտանգության և կայունության ամրապնդման շրջանակներում իրականացվող միջոցառումներին: 1997 թ. սևծովյան 6 երկրների՝ Բուլղարիայի, Վրաստանի, Ռումինիայի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Ուկրաինայի ռազմածովային նավատորմների գլխավոր հրամանատարները որոշեցին տարածաշրջանում կայունությունը, փոխհամագործակցությունն ու բարիդրացիությունն ամրապնդելու նպատակով կազմակերպել ամենամյա հանդիպումներ, որի գլխավոր նպատակն էր՝ ընդլայնել համագործակցությունը տարածաշրջանային ռազմածովային նավատորմների միջև տարբեր բնագավառներում:

Սև ծովում միջազգային զորամիավորման ստեղծման գաղափարն առաջ քաշվեց 1998 թ. Վառնայում անցկացված Սև ծովի բոլոր 6 երկրների սևծովյան նավատորմների գլխավոր հրամանատարների երկրորդ հանդիպման ժամանակ, որը լուրջ աջակցություն ստացավ մասնակից բոլոր երկրների կողմից⁴⁷²: Վերոհիշյալ հանդիպման ընթացքում ձևավորվեցին փորձագետների խմբեր, որոնք ուսումնասիրելու էին համագործակցությանն առնչվող մի շարք հարցեր: Փորձագետների ավելի քան 10 հանդիպումների արդյունքում 2001 թ. ապրիլի 2-ին Ստամբուլում Սև ծովի 6 պետությունների ներկայացուցիչների անմիջական մասնակցությամբ ստորագրվեց Սև ծովյան Նավատորմային Համագործակցության Հետազոտական հսմքի (BLACKSEAFOR) ստեղծման համաձայնագիրը, որով և իրականացվեց BLACKSEAFOR-ի ստեղծման գաղափարը⁴⁷³:

Անդրադառնալով ՍՕՏՀ-ում ընթացող գործընթացներին և կազմակերպության զարգացման հեռանկարներին՝ ընենք, որ կազմակերպության անդամ մի շարք երկրների միջև առկա էին գալի տարածայնություններ, որոնք խոչընդոտում էին ՍՕՏՀ-ում տնտեսական ինտեգրացման գործընթացներին: Մասնավորապես, մի շարք վերլուծաբանների կարծիքով Սևծովյան ավազանում, Բալկաններում և

⁴⁷¹ Valinakis Yannis, նշվ. աշխ., էջ 23:

⁴⁷² Мирче Ника, Программа по вопросам безопасности стран черноморского региона. - Школа им. Д.Ф.Кенеди, 2002 г., с. 12.

⁴⁷³ См. в том же месте, с. 13; Mustafa Aydin, Regional Cooperation in the Black Sea..., p. 69.

Կովկասում խաղաղության և անվտանգության գլխավոր խոչընդոտներից էին վրաց-աբխազական և վրաց-օսսական, ինչպես նաև դարաբաղյան հակամարտությունները, ինչպես և Թուրքիայի և Յունաստանի միջև լուրջ տարածայնությունները Կիպրոսի և Էգեյան ծովի սահմանագծի հարցերի շուրջ: Բացի այդ, լուրջ տարածայնություններ էին առկա ալբանա-հունական հարաբերություններում՝ կապված Ալբանիայում բնակվող հույն փոքրամասնության հետ և այլն:

Ըստ էության, ՍՕՏՀ-ում լուրջ մրցակցություն էր ընթանում նաև տարածաշրջանում գերիշխող դիրք գրավելու և ինտեգրման գործընթացներն ուղղորդելու մեջ: Դրա մասին են վկայում մի շարք հետազոտողների կողմից պատրաստված գեկույցները, որտեղ հեղինակները նշում էին, որ Սևծովյան տարածաշրջանում կազմավորվել էին իրար հակասական շահեր ունեցող երկու խմբավորումներ: Առաջին խմբավորման մաս էին կազմում Ռուսաստանը, Բուլղարիան, Յունաստանն ու ՀՀ-ն, իսկ երկրորդ խմբավորումը՝ Թուրքիան, Ուկրաինան, Ադրբեյջանն ու Վրաստանը⁴⁷⁴: Դա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ ՍՕՏՀ-ում, բացի տնտեսական խոչընդոտներից, առկա էին նաև բավականին լուրջ քաղաքական խոչընդոտներ, որոնք իրենց բացասական ազդեցությունն էին թողնում տարածաշրջանի հետագա զարգացման գործընթացների վրա:

ՍՕՏՀ-ի հիմնադրումից ի վեր, կազմակերպության հիմնական նպատակներից մեկը հանդիսանում է միջազգային և եվրոպական համակարգերին ինտեգրման գործընթացը, որն էապես նպաստելու էր կազմակերպության հետագա զարգացմանը: 1998 թ. հունիսին Յալթայի գագաթաժողովի ժամանակ ՍՕՏՀ անդամ-երկրների որոշմամբ ՍՕՏՀ-ն վերափոխվեց որպես հաստատուն տարածաշրջանային տնտեսական կազմակերպություն, ինչը ՍՕՏՀ-ին ավելի շատ հնարավորություն ընձեռեց զարգացնելու հարաբերությունները և փոխադարձաբար ներազդելու այլ միջազգային կազմակերպությունների վրա:

ՍՕՏՀ անդամ-երկրների համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում համագործակցությունը Եվրամիության հետ, քանզի սևծովյան տարածաշրջանի պետությունների արտաքին առևտուրը կողմնորոշված է հիմնականում դեպի տնտեսապես զարգացած Եվրամիության երկրներ: Բացի այդ, սառը պատերազմի ավարտի արդյունքում տարածաշրջանի երկրները մի շարք քաղաքական, տնտեսական և գաղափարական դրդապատճառներով ցանկանում էին

⁴⁷⁴ Гаджиев К.С., *նշվ. աշխ.*, էջ 366:

մասնակցել տարածաշրջանային գործընթացներին՝ ներգրավվելով տարբեր նպատակներ հետապնդող կազմակերպությունների մեջ⁴⁷⁵։

Իր հերթին սևծովյան տարածաշրջանը բավականին լուրջ կարևորություն ունի Արևմուտքի՝ մասնավորապես Եվրոպայի համար, քանզի տարածաշրջանի աշխարհառաջնավարական դիրքը բավականին նպաստավոր է և, հանդիսանալով, որպես բնական կապող օղակ Եվրոպայի և Ասիայի, Կենտրոնական Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի միջև, այն հանդիսանում է կարևոր տարանցիկ տարածաշրջան։ Հետևաբար, տարածաշրջանի էներգետիկ ռեսուրսները և տնտեսական հեռանկարները, որոնք անկայունության և հակամարտության պոտենցիալ կռվախնձոր են Սևծովյան տարածաշրջանում, մեծ կարևորություն են ներկայացնում Եվրոպայի համար։ Ուստի պատահական չէ, որ Եվրամիությունը ուղղակիորեն շահագրգռված է, որպեսզի ՍՕՏՀ-ն գործի ավելի արդյունավետ և հանդես գա որպես միասնական կառույց, այլ ոչ թե կազմակերպության ներսում առկա տարածայնությունների հետևանքով տարանջատված լինի։

Միևնույն ժամանակ Եվրամիություն-ՍՕՏՀ հարաբերությունների կարևորությունը Սևծովյան տնտեսական կազմակերպության անդամ-երկրներից շատերի համար պայմանավորված էր նաև նրանով, որ նրանք ցանկանում էին սերտորեն համագործակցել Եվրամիության հետ, իսկ որոշ երկրներ՝ նույնիսկ անդամակցել ԵՄ-ին։ Եվրամիության հետ համագործակցությունը հիմնալի հնարավորություն էր հարավկովկասյան երկրների համար ավելի ամրապնդելու իրենց դիրքերը Եվրասիական գործընթացներում։

ԵՄ-ՍՕՏՀ համագործակցությունն արդյունավետ դարձնելու նպատակով ստեղծվեցին մի շարք կառույցներ, որոնց շրջանակներում իրականացվում էին բազմաթիվ նախագծեր, որոնք ներառում էին տարբեր ոլորտներ։ Մասնավորապես, էներգետիկայի բնագավառում երկուստեք համագործակցությունն ընդլայնելու նպատակով 1997 թ. Սոֆիայում հիմնադրվեց ՍՕՏՀ էներգետիկ Կենտրոնը։ Բացի այդ, Եվրամիության անմիջական աջակցությամբ 1998 թ.. Աթենքում հիմնադրվեց Սևծովյան Հետազոտությունների Միջազգային Կենտրոնը (ICBSS), որի հիմնական նպատակն էր իրականացնել քաղա-

⁴⁷⁵ **Richard Rosecrance**, Regionalism and the Post-Cold War Era.- International Journal, 46, Summer 1991, Kenicki Ohmae, The Rise of the Region state.- Foreign Affairs, Spring 1993, pp. 81-82.

քական և պրակտիկ հետազոտություններ, որոնք պետք է նպաստեին տնտեսության, արդյունաբերության և տեխնոլոգիաների ոլորտներում ՍՕՏ՝ նպատակների իրականացմանը⁴⁷⁶։ Ըստ էության Աթենքում հիմնադրված այս կառույցը հանդիսանում է յուրահատուկ կամուրջ ՍՕՏ՝ երկրների և ԵՄ միջև⁴⁷⁷։

Եվրամիությունը սկծովյան տարածաշրջանում տարածաշրջանային համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով տարածաշրջանի երկրներին 1991-1997 թթ. հատկացրեց ավելի քան 2,589 միլիոն էքյու⁴⁷⁸։ Այս գումարից 410 միլիոնը հատկացվել էր Սկծովյան ավազանում տարածաշրջանային համագործակցության զարգացման խթանմանը։ Այն ՍՕՏ՝ անդամ պետությունների կողմից պետք է օգտագործվեր ենթակառուցվածքների զարգացման համար⁴⁷⁹։ Բացի այդ, տվյալ ժամանակաշրջանում Եվրամիությունը տարածաշրջանի զարգացման նպատակով մոտ 500 միլիոն եվրո հատկացրեց մի շարք խոշոր տարածաշրջանային նախագծերի իրականացման համար, որոնցից իրենց մասշտաբներով աչքի էին ընկնում «ՏՐԱՍԵԿԱ» և «ԻՆՈԳԵՅԹ» նախագծերը։

Եվրամիության համագործակցությունը ՍՕՏ՝ անդամ երկրների հետ բավականին կառուցողական բնույթ է կրում՝ սկսած Յունաստանի լիիրավ անդամակցությունից և Թուրքիայի Մաքսային Միության անդամ լինելուց, մինչև ՀՀ-ի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, Մոլդովայի, Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հետ Գործընկերության և Համագործակցության պայմանագրի շրջանակներում համագործակցությունից։ Եթե հաշվի առնենք այն համգամանքը, որ Բուլղարիան և Ռումինիան Եվրամիության անդամակցելու թույլատվություն են ստացել, ապա ակնհայտ է, որ Եվրամիության համար ոչ միայն մեծ հնարավորություններ են ստեղծվել ներազդելու Սկծովյան տարածաշրջանի վրա, այլև լուրջ նախադրյալներ են ստեղծվել ՍՕՏ՝ԵՄ ինտեգրման գործընթացների համար։ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունների արդյունքում Վաշինգտոնն ու Բրյուսելը սկսեցին ավելի ակտիվ ջանքեր գործադրել՝ Սկծովյան տարածաշրջանը ներառելու իրենց ազդեցության ոլորտում։

⁴⁷⁶ Yannis Valinakis, նշվ. աշխ., էջ 31; Mustafa Aydin, Regional Cooperation in the Black Sea..., p. 65:

⁴⁷⁷ Борисенко Е.Н., Кононенко А.П., Семененко И.В., նշվ. աշխ., էջ 151:

⁴⁷⁸ Turkish Daily News, 09.09.1998.

⁴⁷⁹ Борисенко Е.Н., Кононенко А.П., Семененко И.В., նշվ. աշխ., էջ 158:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով աշխատության հիմնական արդյունքները՝ կարելի է գալ հետևյալ հիմնական եզրակացություններին.

- ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և Արևմուտքի գործուն աջակցությունը թուրքիային դարձան 1990-ական թթ. սկզբին Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում թուրքիայի քաղաքականության ակտիվացման հիմնական դրդապատճառները: Եական նշանակություն ուներ նաև տարածաշրջանում ՌԴ-ի սկզբնական թուլությունը: Վերոհիշյալից ելնելով՝ ինչպես նաև հաշվի առնելով Ադրբեջանում, ՀՀ-ում և Վրաստանում առկա սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը և տարածաշրջանում ընթացող միջէթնիկական հակամարտությունները՝ թուրքիան ակտիվ ջանքեր գործադրեց՝ ամրապնդելու իր դիրքերը Հարավային Կովկասի նորանկախ հանրապետություններում, որտեղ նա աշխարհատնտեսական, ռազմավարական և անվտանգության տեսանկյունից լուրջ շահեր էր հետապնդում:

- 1990-ականների սկզբներին թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության ակտիվացման կարևոր դրդապատճառներից են ԽՍՀՄ փլուզմամբ պայմանավորված՝ թուրքիայում նոր թափով սկիզբ առած պանթուրքիզմի գաղափարախոսության դրսևորումները: Այդ իսկ պատճառով թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության առանցքային բաղադրիչներից են թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները: Թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների զարգացման և ամրապնդման հարցում առանձնակի կարևոր գործոն հանդիսացավ պանթուրքիստական հայացքներ կրող և ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում ունեցող Աբուլֆազ Էլչիբեյի իշխանության գալը:

- Սակայն 1990-ականների սկզբին թուրքիան մի շարք ներքին և արտաքին պատճառներով մեծ մասամբ չկարողացավ իրականացնել իր ակնկալիքները Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում: Արտաքին պատճառներին անդրադառնալիս հարկ է նշել, որ մեր կարծիքով, թերևս գլխավոր պատճառն այն է, որ Ռուսաստանը 1993-1994 թթ. կարողացավ հստակեցնել իր արտաքին քաղաքականության հիմնական գերակայությունները, ինչի արդյունքում հետխորհրդային տարածաշրջանը և մասնավորապես Հարավային Կով-

կասը հայտարարվեցին Ռուսաստանի համար կարևոր ռազմավարական տարածաշրջան: Ռուսաստանը սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել հարավկովկասյան տարածաշրջանում, ինչի արդյունքում զգալի կասեցվեց թուրքիայի ներթափանցման ակտիվ փորձերը Հարավային Կովկաս:

- Ներքին պատճառներից կարելի է առանձնացնել այն, որ թուրքիան չուներ բավականաչափ տնտեսական ներուժ՝ իրականացնելու իր հավակնոտ տարածաշրջանային նախագծերը: Այդ իսկ պատճառով չնայած 90-ականների սկզբին թյուրքալեզու երկրների միջև մերձեցման մեծ ներուժին և ձգտումներին, Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները, գերադասեցին «թուրքական մոդելից» դրական օրինակներ քաղելով հանդերձ, զարգացման սեփական ուղի ընտրել:

- Վրաց-աբխազական հակամարտության ընթացքում թուրքիան, ելնելով իր ռազմավարական շահերից, խուսաճավում էր վրացական և աբխազական կողմերի միջև՝ ջանալով օգտագործել հակամարտության յուրաքանչյուր կողմին Վրաստանում իր դիրքերի ամրապնդման համար: Մի կողմից՝ թուրքիան պաշտոնապես հանդես էր գալիս Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին, մյուս կողմից՝ չէր խոչընդոտում թուրքիայի հասարակական շրջանակներին և չերքեզական սփյուռքին ակտիվ օգնության ցուցաբերել Աբխազիային: Մեր կարծիքով Աբխազական հիմնահարցում թուրքիայի ոչ հստակ դիրքորոշումն իր բացասական ազդեցությունը թողեց թուրք-վրացական հարաբերությունների վրա:

- Հայաստանի անկախության սկզբնական շրջանում նրա նկատմամբ քաղաքականության մեջ թուրքական կողմը առանձնակի կարևորություն էր տալիս արցախյան հիմնահարցի կարգավորման ու հայ-թուրքական գոյություն ունեցող սահմանի ճանաչման հարցերին: Բացի այդ, 1990-ականների սկզբներին պաշտոնական Անկարան ձգտում էր որոշակի հարաբերություններ հաստատել ՀՀ-ի հետ, մասնավորապես տնտեսական բնագավառում՝ հավանություն տալով Իգիակ Ալաթոնի ծրագրին և պատրաստակամություն հայտնելով Տրապիզոնի նավահանգիստը ՀՀ տրամադրության տակ դնել: Դրա հետ մեկտեղ թուրքիան փորձեց հայտ ներկայացնել՝ հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսականից քաղաքական հարաբերություն տեղափոխելու՝ ջանալով Ղարաբաղի հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնել:

- Թուրքիան Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում Ադրբեջանին ցուցաբերեց ոչ միայն հսկայական ռազմատեխնիկական, ֆինանսական աջակցություն, այլև իր անվերապահ աջակցությունը հայտնեց ադրբեջանական կողմին միջազգային ատյաններում: Այսպիսով, ԼՂ հակամարտությունում Թուրքիայի ակնհայտ հակահայկական դիրքորոշման արդյունքում հոգս ցնդեցին Անկարայի միջնորդ հանդիսանալու ջանքերը: Մեր կարծիքով, Թուրքիայի նմանատիպ մերժողական և հակահայկական քաղաքականությունը իր բացասական ազդեցությունը ունեցավ ՀՀ անկախության հռչակումից հետո Թուրքիայի և ՀՀ-ի միջև հարաբերությունների որակական նոր փուլ թևակոխելու գործում:

- Թեև ԼՂ հակամարտությունում զինադադարի հաստատումից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում նկատվում էին մերձեցման միտումներ, դրանք որևէ էական արդյունքի չհանգեցրին: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ 1990-ականների երկրորդ կեսին Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունները շարունակում էր պայմանավորել հիմնականում ադրբեջանական գործոնով և ԼՂ հիմնահարցի չկարգավորված լինելով՝ միաժամանակ ջանալով պահպանել երկխոսության հնարավորությունները: Մյուս կողմից՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացումը Թուրքիայի կողմից ընկալվում է որպես իրական վտանգ: Դրա դեմ պայքարը բարձրացվել է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգ՝ առաջնային խնդրի վերածվելու և հայ-թուրքական հարաբերություններում ԼՂ հիմնահարցը ետին պլան մղելու ռեալ հնարավորությամբ:

- 1990-ականների կեսերին Թուրքիային հաջողվեց էապես ամրապնդել իր դիրքերը Ադրբեջանում և Վրաստանում, որը մեծապես կապված էր թուրք-ադրբեջանական և թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության սերտացման հետ: Թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական համագործակցության ընդլայնումը դարձավ լուրջ սպառնալիք ՀՀ-ի ազգային անվտանգության համար:

- 1990-ականների սկզբին Վրաստանի նկատմամբ Թուրքիայի զգուշավոր քաղաքականության ժամանակաշրջանը 90-ականների երկրորդ կեսից թևակոխեց համընդհանուր համագործակցության փուլ, ինչին նպաստեց տարածաշրջանում ՌԴ-ի դիրքերի ամրապնդմամբ պայմանավորված Վրաստանի մտահոգությունը:

Թուրք-վրացական հարաբերությունների ամրապնդման նպաստավոր գործոնների թվում էին նաև՝ Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ լինելը և 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական իրադարձությունների արդյունքում ԱՄՆ ակտիվ ներգրավվածությունը տարածաշրջանում:

- ՀՀ-ի անվտանգության տեսանկյունից թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության սերտացումը կարող է ունենալ բավականին անկանխատեսելի հետևանքներ: Ներկայումս Վրաստանը ՀՀ-ի համար շատ կարևոր տարանցիկ երկիր է, ուստի թուրք-վրացական հետագա մերձեցումը կարող է լուրջ վտանգի ենթարկել հայ-վրացական բարիդրացիական հարաբերությունները: Բացի այդ, Թուրքիան, շրջափակման ենթարկելով ՀՀ-ն, ձգտում է Վրաստանին ներառել թուրք-ադրբեջանական համագործակցության ոլորտի մեջ, ինչը նույնպես շատ վտանգավոր է ՀՀ-ի ազգային անվտանգության համար, քանզի դա կարող է հանգեցնել ոչ միայն ՀՀ-ի արտաքին առևտրի ծավալների ու բեռնափոխադրումների կտրուկ նվազմանը, այլև լրջորեն սպառնալ Վրաստանի հայաբնակ շրջանների անվտանգությանը:

- Կովկասյան տարածաշրջանում թուրք-ռուսական մրցակցության հիմնական հարթակներն էին արցախյան և վրաց-աբխազական հակամարտությունները, չեչենական և քրդական գործոնները, կասպիական նավթի արտահանման ուղիների շուրջ թուրք-ռուսական մրցապայքարը, ինչպես նաև Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը Վրաստանում և ՀՀ-ում, որը Թուրքիայի կողմից դիտվում էր, իբրև Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի խախտում:

- Եթե 1990-ական թվականների առաջին կեսին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև նկատվում էր ակնհայտ լարվածություն, ապա 1990-ականների երկրորդ կեսից թուրք-ռուսական հարաբերություններում հաստատվեց հարաբերական կայունություն, որը ոչ միայն նպաստեց նախկին տարիներին երկկողմ հարաբերություններում առկա լարվածության սրության թուլացմանը, այլև լուրջ նախադրյալներ ստեղծեց երկկողմ հարաբերությունների մերձեցման համար:

- 1990-ական թվականներին թուրք-ռուսական հարաբերությունները աննախադեպ զարգացում ստացան հատկապես առևտրատնտեսական ոլորտում, ինչպես նաև լուրջ նախադրյալներ էին ստեղծվել թուրք-ռուսական ռազմական համագործակցության և

ահաբեկչության դեմ պայքարում երկկողմ հարաբերությունների եական զարգացման համար: Այդ հարաբերությունների բարելավման հարցում մեծ ազդեցություն ունեցավ երկու երկրները իրար անմիջականորեն կապող զագամուղ ստեղծելու գաղափարի իրականացումը, որի իրականացման շուրջ ինտենսիվ բանակցություններ սկսվեցին:

- 1990-ականների երկրորդ կեսից երկկողմ հարաբերությունները եական զարգացում ունեցան մաս ռազմական ոլորտում: Եթե հաշվի առնենք մաս այն հանգամանքը, որ Թուրքիան հանդիսանում է ՆԱՏՕ-ի ակտիվ անդամներից մեկը, ապա այս հարաբերությունները էլ ավելի կարևոր նշանակություն են ստանում: Սեպտեմբերի 11-ի իրադարձություններից հետո թուրք-ռուսական ռազմական համագործակցությունը իր մեջ ներառեց մաս ահաբեկչության դեմ պայքարը, որի շրջանակներում երկկողմ համագործակցությունը բավականին ակտիվորեն զարգանում էր: Ուստի կարող ենք նշել, որ թուրք-ռուսական ռազմական համագործակցությունը և ահաբեկչության դեմ պայքարը հետագայում էլ ավելի է զարգանալու և համագործակցության մոր ոլորտներ է ներառելու:

- Մեր կարծիքով Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան և Բաքու-Թբիլիսի-Երզրում նախագծերի իրականացումը հանդիսանում է Թուրքիայի լուրջ հաջողությունը, որը դրանով եականորեն ամրապնդում է իր աշխարհաքաղաքական դիրքերը Չարավային Կովկասում և Կասպիական ավազանում:

- Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան և Բաքու-Թբիլիսի-Երզրում նախագծերի իրականացումը այն ձևով, ինչպես այն կառուցվեց, չի բխում ԶԶ-ի շահերից: Դրանց կարևոր նպատակներից է ոչ միայն նվազեցնել Ռուսաստանի ազդեցությունը տարածաշրջանում, այլև ԶԶ-ն մեկուսացնել տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներից: Մեր կարծիքով, եթե վերոհիշյալ նախագծերի իրականացման գործընթացում ներգրավված լիներ ԶԶ-ն, որի տարբերակը 1990-ականների սկզբներին լրջորեն քննարկվում էր որպես տարանցիկ երկիր, ապա անշուշտ այս նախագծերը բավականին շահեկան կլինեին ԶԶ-ի համար:

- ՍԾՏՀ ստեղծմամբ Թուրքիան ձեռք բերեց մոր հնարավորություն՝ բազմակողմ այդ ձևաչափի շրջանակներում սևծովյան տարածաշրջանում իր քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը ամ-

րապնդելու և ԵՄ-ին անդամակցելու գործընթացում ՍԾՏՀ-ն որպես ցատկահարթակ օգտագործելու համար: Այդ իսկ պատճառով ՍԾՏՀ ստեղծումը կարելի է դիտարկել որպես թուրքական դիվանագիտության հաջողություն՝ նաև նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ կառույցի շրջանակներում Թուրքիայի կարևոր դերին գումարվում է լուրջ հեռարանը, ի դեմս ՍԾՏՀ անդամ-մահմեդական հանրապետությունների՝ դրանով իսկ բարձրացնելով նրա կշիռը կազմակերպության մեջ:

- ՀՀ-ի տեսակետից բավականին շահեկան է ՍԾՏՀ անդամ հանդիսանալը, քանզի լինելով ՍԾՏՀ հիմնադիր անդամ՝ կազմակերպության շրջանակներում ՀՀ-ն փորձում է ակտիվորեն մասնակցել տարածաշրջանային համագործակցությանը՝ ձգտելով իր համար ստեղծել տարածաշրջանում ազատ ապրանքաշրջանառության հնարավորություններ: Բացի այդ, սա այն կառույցն է, որտեղ ՀՀ-ն ու Թուրքիան կարող են ինստիտուցիոնալ առումով համագործակցել:

RESUME

THE POLICY OF TURKEY IN THE SOUTH CAUCASUS IN 1991-2001

After the five-day Georgian - Russian war in August 2008, the South Caucasus became an eyewitness of new geopolitical reformations.. After Russia's recognition of the independence of Abkhazia and South Ossetia, Turkey became an important factor of the military-political area in South Caucasus. The evidence of it are idea of the "Caucasus Platform" presented by Turkey and the recent obvious changes in Armenian-Turkish relations.

The diplomatic discussions held in September 6, 2008, after RA and Turkey president's meeting in Yerevan it seemed to come to an end on October 10, 2009 when the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Turkey Edward Nalbandyan and Ahmed Davutoghlu signed a Protocol in Zurich on the Establishment of Diplomatic Relations between two countries and the Protocol on Development of the Bilateral Relations between Armenia and Turkey. In fact, we can record that Armenian-Turkish relations were moved to a new qualitative level.

So, the full and complex study of Turkey's South-Caucasus policy in 1991-2001 is of great importance for the Republic of Armenia from the angle of national security and Armenian-Turkish diplomatic discussions and developments. The topic of the research is quite current and it is very important to fully understand the main purposes and priorities of Turkey's South-Caucasus policy. The detailed research of the Turkish Republic's South-Caucasus policy has a great political importance and from the point of view of revealing one of the main directions of Turkey's post-Soviet, 10-year foreign policy's peculiarities and purposes. It shouldn't be forgotten that the South-Caucasus region has traditionally been a great priority in Turkey's foreign policy.

It is necessary to mention that Turkey's policy in the South Caucasus is of significant importance for South-Caucasus countries, particularly Armenia. The conclusion and commentaries made here

can be useful from the angle of working out the directions of the RA regional policy and in the sense of normalizing Turkish-Armenian relations. This work is directly related to a number of fundamental terms of the conception of the RA security and the research shows a great importance for deeply realizing some problems connected to the national security of the Republic of Armenia.

The work is also important because it gives an opportunity to understand the real directions and purposes of our neighboring country's South-Caucasus policy and its influence on the further process of Turkey's regional policy. One of the main sources of research for discussing problems in the work is the materials from the Armenian National Archives. Important primary source origins are also the materials and reports by the Turkish division of the Middle and Near East Department of the RA Ministry of Foreign Affairs. The most valuable are the collected works regarding the South-Caucasus policy of Turkey in the beginning of 1990s. Official publications were of great important for this research, as well as the statements and speeches by well known Armenian and foreign state-political figures, the valuable works and articles by Armenian foreign researchers on the above mentioned theme.

Different sources, research and periodicals in Armenian, Russian, English and Turkish contain valuable documentary materials concerning the investigated materials.

The work consists of a preface, four chapters, which are divided into nine subsections, a conclusion, and a list of used sources and literature.

The first chapter of the work is entitled **"The priorities of Turkey's foreign policy in South Caucasus after the collapse of the USSR"** consists of three subsections. The first subsection touches upon Turkey's actions in the post-Soviet region, particularly preconditions and a number of favorable factors of Turkey's activation in the South Caucasus and Central Asia in those years. In addition, the competition against Russia and geopolitical purposes of Turkey in the South Caucasus are thoroughly studied.

The second subsection goes into detail on Turkey's position in the Georgian-Abkhazian conflict in the 1990s.

It also investigates the contribution of Northern Caucasus people living abroad to the victory of the Abkhazian side.

In the third subsection, an attempt is made to shed light on Armenian-Turkish relations after the collapse of the USSR and reestablishment of Armenia's independence, particularly the discussion on the large-scale purpose of Turkey in the South Caucasus region in the 1990s and Turkey's position on Armenia in that political area. In addition, the subsection sheds light on Turkey's pro-Azerbaijan policy on the Nagorno-Karabakh conflict and enormous technical, military, financial and diplomatic support for Azerbaijan.

The second chapter of the work is entitled **"Turkey and South Caucasus in 1995-2001 (political aspect)"**. It studies Turkey's foreign policy in South Caucasus since the second half of the 1990s.

The first subsection goes into detail about the main approaches of Turkey's policy towards Armenia in the discussed region. Turkey's policy towards Armenia after the ceasefire of the Nagorno-Karabakh conflict is carefully stated, as well as Armenian-Turkish businessmen's attempts to establish trade relations and political and diplomatic contacts between Turkey and Armenia. In this subsection, there is great focus on the emergence of the issue of international recognition of the Armenian Genocide in the RA foreign policy agenda as a result of change of power, as well as the steps taken for recognition of the Genocide and Turkey's position.

The second subsection investigates Turkey's policy to confirm its military-political position on Azerbaijan and Georgia and the important contributing factors and prerequisites. In the middle of the 1990s, Turkey succeeded to consolidate its position on Azerbaijan and Georgia, which was greatly connected with closely related Turkish-Azerbaijan and Turkish-Georgian political-military collaboration.

The third chapter of the work entitled **"Russian-Turkish relations and the South Caucasus: 1991-2001"** consists of two subsections. The first subsection speaks about a number of essential questions concerning Turkish-Russian relations in the 1990s, which were kept strained. The main factors in the competition between Turkey and Russia in the Caucasus region were mainly the Chechens and Kurds, as well as the Armenian-Azerbaijan and Georgian-Abkhazian conflict, the struggle of Turkey and Russia concerning the foreign lines of Caspian oil and Russia's military presence in Georgia and Armenia.

The second subsection is related to "Russian-Turkish trade-economic and military collaboration which have been developing intensively since the late 1990s".

The fourth chapter is entitled **"Turkey's geo-economical policy in the South Caucasus"**. The chapter includes a thorough research on Turkey's geo-political, geographical-economical purposes in the South Caucasus, Turkey's active policy concerning the realization of those purposes and Turkey's attempts to be the most important geo-economical and political factor.

In the first subsection, the exploitation of South Caucasian hydro carbonic resources, the struggle for the main exporting roads and Turkey's role in all these areas are discussed, particularly the important projects such as the Baku-Tbilisi-Jeihan and Baku-Tbilisi-Erzrum.

The last subsection of the third chapter discusses Turkey's policy in the economical collaboration process with the Black Sea coastal countries, its purposes and expectations.

The conclusion summarizes the results of the work and comes to the following conclusion.

- So, the collapse of the USSR and the support from the West became the main cause of the activation of Turkey's policy. The Russian Federation's first period of weakening in the region is of essential importance. As a result of this and taking into consideration the difficult social-economic situation in Armenia, Azerbaijan and Georgia and the interethnic antagonism in the region, Turkey made active efforts to consolidate its positions in newly independent countries of the South Caucasus where it benefited from the point of strategy and security.

- In the early 1990s, one of the motives of Turkey's South Caucasus policy's activation connected to the collapse of the USSR is the manifestation of Pan-Turkism ideology, which started very swiftly. That's why the pivotal component of Turkey's South Caucasus policy is the relationship between Turkey and Azerbaijan.

Abulfaz Elchibey's coming to power was an important factor in the development and strengthening of Turkish-Azerbaijani relations. He emphasized Turkey's favor in Pan-Turkism views.

- But in the beginning of the 1990s, for a number of internal and external reasons, Turkey could not generally realize its

expectations in the South Caucasus and Central Asia. Returning to external reasons, in our opinion the main reason was that in 1993-1994, Russia couldn't clear out the main priorities of its foreign policy and as a result, the post Soviet region, particularly the South Caucasus, was declared as an important strategic region for Russia. Russia began to take active steps towards the South Caucasus region and as a result, Turkey's active attempts to penetrate into the South Caucasus were put to an end.

- Looking at the internal reasons, we can say that Turkey didn't have enough economic power to realize its claims on regional plans. That's why, though the power and aspirations for rapprochement between Turkic language-speaking countries, the republics of Central Asia preferred taking positive examples from the "Turkish model" to choose one way for development.

- Based on its strategic interests, Turkey was maneuvering between Georgian and Abkhazian sides during the Georgian-Abkhazian conflict, trying to use each side to consolidate its position in Georgia. On the one side, Turkey officially acted in favor of Georgia's territorial integrity, on the other side, it didn't prevent the Turkish social circles and Cherkez Diaspora to actively support Abkhazia. In our opinion, Turkey's similar position on the Abkhazian issue had its negative influence on Turkish-Georgian relations.

- In the beginning of Armenia's independence, in its policy towards Armenia, the Turkish side gave special importance to resolution to the Artsakh issue and recognition of the existing borders between Turkey and Armenia. In addition, in the beginning of the 1990s, the official Ankara was aspired to establish certain relations with Armenia, particularly in the economic field, approving Itsak Alaton's plan and announced its readiness to put Trapizon port at RA disposal mine while Turkey tried to claim for shifting Armenian-Turkish economic relations to the political level. Turkey was trying to play the role of a mediator in the Nagorno-Karabakh conflict.

- During the Nagorno-Karabakh conflict, Turkey not only provided Azerbaijan with enormous military-technical, financial support, but also expressed unconditional assistance to Azerbaijan in the international instances. So, Turkey's openly anti-Armenian position on the NK conflict killed Ankara's efforts to be an intermediary.

In our opinion, Turkey's repulsive, anti-Armenian policy had its negative effect on starting a new phase of qualitative relations between Turkey and Armenia after declaration of the RA independence.

- Despite the trends in Turkish-Armenian relations after the ceasefire of the Nagorno-Karabakh conflict, there were no substantial results. As in the second half of the 1990s, Turkey continued to stipulate mainly with the Azerbaijan factor and no resolution to the Nagorno-Karabakh conflict, but at the same time, it tried to keep the possibility of dialogue. On the other hand, the internationalizing of Armenian genocide was accepted by Turkey as a real danger. The struggle against it was put on the Turkish foreign policy agenda as a serious problem and the real possibility of pushing back the NK conflict in Armenian-Turkish relations.

- In the middle of the 1990s, Turkey managed to strengthen its position in Azerbaijan and Georgia and that was connected with the closer military-political relations between Turkey and Azerbaijan and Turkey and Georgia. The expanding of Turkish-Azerbaijan military-political relations became a serious threat to Armenia's national security.

- At the beginning of the 1990s, Turkey's cautious policy towards Georgia came into a general relation phase in the second half of the 1990s, which was contributed by anxiety concerning the consolidation of Russia's position in the region. One of the favorable factors of strengthening Turkish-Georgian relations was also Turkey's membership in NATO and the US active involvement in the region in the wake of the terrorist acts of September 11, 2001.

- From the angle of Armenian's security, the Turkish-Georgian military-political rapprochement can have rather unpredictable consequences. At present, Georgia is a very important transit country for Armenia, so further strengthening of relations between Turkey and Georgia can be a serious danger for the friendly relations between Armenia and Georgia. In addition, by forming a blockade against Armenia, Turkey is trying to draw Georgia into the Turkish-Azerbaijan relationship, which is also very dangerous for Armenian national security as it can lead not only to the decrease of Armenian foreign trade and transportation, but also seriously threaten the security of Armenian-populated regions in Georgia.

- The main platforms of the competition between Turkey and Russia in the South Caucasus were the Nagorno-Karabakh and Georgian-Abkhazian conflicts, the Chechen-Kurdish factor, the Turkish-Russian struggle over ways to export Caspian oil, as well as Russia's military presence in Georgia and Armenia which Turkey considered as a violation of the contract about armed forces in Europe.

- In the second half of the 1990s, Russia rearranged its powers, specified the primary goals of its foreign policy and started reinforcing its policy in the South Caucasus, causing a serious blow to Turkey's policy in the region. Russia's direct intervention in the region led to the declaration of ceasefires in the Nagorno-Karabakh and Georgian-Abkhazian conflict zones and thanks to that, Russia not only managed to put an end to Turkey's active efforts aimed at engaging the South Caucasus in its zone of influence, but restored its geopolitical positions in the region to a significant extent.

- Whereas Turkish-Russian relations were overtly tense in the first half of the 1990s, in the second half of the 1990s, Turkey and Russia established relatively stable relations which not only helped weaken the sharp tension in the relations, but created serious preconditions for reinforcement of bilateral relations.

- The bilateral relations also developed significantly in the military sphere in the middle of the 1990s. These relations become more significant, if we also take into account the fact that Turkey is one of the active members of NATO. In the aftermath of the events of September 11, part of the Turkish-Russian military partnership was the fight against terrorism and the bilateral cooperation was developing rather actively. Thus, it could be stated that the Turkish-Russian military partnership and the fight against terrorism will further develop in the years to come and will include new spheres of cooperation.

- In the 1990s, Turkish-Russian relations saw an unprecedented development, especially in the sphere of trade and serious preconditions emerged for the development of the military partnership and bilateral relations in the fight against terrorism. The implementation of the idea of creating a gas pipeline that would directly connect the two countries together had an enormous impact on the improvement of relations and the two countries began intensive negotiations regarding implementation of that idea.

- In our opinion, realization of the Baku-Tbilisi-Jeihan and Baku-Tbilisi-Erzrum projects is Turkey's serious success which essentially strengthens its geographical-political position in the South Caucasus and the Caspian region.

- The realizing of Baku-Tbilisi-Jeihan and Baku-Tbilisi-Erzrum projects in the form it was built is not in the interest of Armenia. One of the important purposes is not only to decrease the influence of Russia in the region, but also to isolate Armenia from the course of regional economic integration. In our opinion, if Armenia was involved in the implementation of the above mentioned project, the version of which was seriously discussed as a transit country at the beginning of 1990s, these projects would be quite profitable for Armenia.

- Creating the BSEC, Turkey gained a new opportunity to consolidate its political and economical influence in the region and in the process of becoming a member of EU, use the BSEC as a trampoline. That's why forming BSEC may be considered as Turkey's diplomatic success if we also take into consideration the point that besides Turkey's important role in the organization, there is also serious support from the BSEC-member Muslim republics and with this, comes the increase of the role in the organization.

- From Armenia's point of view, it is very profitable to be a BSEC-member. Being a BSEC founder-member in the organization, it tries to take part actively in the regional relationship aiming to create free commodity circulation in the region. Besides, it is the organization where Armenia and Turkey can collaborate in the institutional sense.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՑԱՆԿ

ՍԿՁԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

1. *Հայաստանի Ազգային արխիվ.*
 - Ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 70:
 - Ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 192:
2. *ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժին*
 - Ցուցակ 3, գործ 159
 - Ցուցակ 5, գործ 243
 - Ցուցակ 6, գործ 63
 - Ցուցակ 6, գործ 64:
3. *ՀՀ ԱԳՆ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Թուրքիայի բաժին*
 - Հայաստան-Թուրքիա, ժամանակագրություն:
 - Հաշվետվություն, 2000 թ. սեպտեմբերի 8-12-ը ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Գ. Առաքելյանի գլխավորած պատվիրակության Ստամբուլ կատարված գործուղման վերաբերյալ:
4. *ՀՀ ԳԽ Իրազեկման և Վերլուծության Բաժին*
 - Չեկույց Բ 5, Երևան, 1992, էջ 1-7:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

5. «Ata Toprağına Dönün», Abhazya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Vladislav Ardzınba'nın, Abhazya Dışında Yaşayan Abhazlar'a ve Tüm Çerkesler'e Abhazya'ya Dönme Çağrısı.- Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Ocak 1993, s. 11-12.
6. Обращение Президента России к народам Северного Кавказа и всему населению юга России, Красная Звезда, 28.08.1992.

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

7. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանությունը հայ-թուրքական երկխոսության հարցի համատեքստում.- Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2004, էջ 3-27:
8. Արշակյան Գ., Թուրքիայի ռազմաքաղաքական հարաբերությունները Վրաստանի հետ 1995-2001 թթ.- Հայկական բանակ, 4 (54), «Ամարաս», 2007, էջ 7-30:
9. Ավագյան Ա., Թուրք ազգայնամոլների գործունեությունն Ադրբեջանում 1990-1994 թթ.-Հայկական բանակ, 3 (49), «Ամարաս», 2006, էջ 48-56:
10. Ջարեվանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա,- Երևան, «Հայաստան», 1993, 158 էջ:
11. Հայաստան-Թուրքիա. Բաց խոսակցություն,- Երևան, «Վան Արյան», 2005, 120 էջ:
12. Հարությունյան Ա., Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների շուրջ.- ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ, թիվ 6 (70), Երևան, «Ամարաս», 2009, էջ 11-16:
13. Հովհաննիսյան Ա., ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-1995-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ).- Մերծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 20, Երևան, «Ջանգակ-97», 2001, էջ 74-81:
14. Հովհաննիսյան Ն., Մերծավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը.- Մերծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, թիվ 16, Երևան, «Ջանգակ-97», 1996, էջ 9-19:
15. Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում,- Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 1998, 44 էջ:
16. Չաքրյան Հ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները Մերծավոր և Միջին Արևելքի քաղաքական զարգացումների ենթատեքստում.- 21-րդ դար, թիվ 1, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 2003, էջ 101-114:
17. Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմեշներ ստեղծել հարևանների միջև...,- Երևան, «Ջանգակ-97», 2003, 96 էջ:

18. Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադա՞ր.- 21-րդ դար, թիվ 4, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 2005, էջ 34-46:
19. Վաալ դե Թոմաս, Սև այգի: Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ խաղաղության և պատերազմի միջով,- Երևան, «Զանգակ-97», 2007, 432 էջ:
20. Վերանյան Կ., Աբխազիան աշխարհաքաղաքական շահերի խաչմերուկում.- 21-րդ դար, թիվ 4, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 2005, էջ 47-62:
21. Avşar Zakir, Solak Ferruh, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri,- Ankara, «Vadi Yayınları», 1998, 286 s.
22. Çora Nazmi, Birleşik Türk Devletleri,- İstanbul, «Q-Matris Yayınları», 2004, 227 s.
23. Metin Sever, Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler,- İstanbul, «Doğan Kitapçılık», 1999, 190 s.
24. Özdağ Muzaffer, Derleyen: Çetin Güney, Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği,- Ankara, «Avrasya-Bir Vakfı Yayınları», 2003, 321 s.
25. Özey Ramzan, Dünya Platformunda Türk Dünyası,- İstanbul, «Aktif Yayınevi», 1999, 353 s.
26. Toker Yalçın, Büyük Uyanış,-İstanbul, «Toker Yayınları», 1992, 256 s.
27. Авакова Р. М., Лисова А.Г., Россия и Закавказье: Реалии независимости и новое партнерство,- ИМЭМО РАН, М., «Финстатинформ», 2000, 224 с.
28. Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX — первая четверть XX вв.),- Ереван, «Гитутюн», 2001, 421 с.
29. Бжезинский З. Великая Шахматная Доска. Господство Америки и его геостратегические императивы,- М., «Международные Отношения», 2002, 256 с.
30. Борисенко Е. Н., Кононенко А. П., Семененко И. В., Черноморское Экономическое Сотрудничество-от региональной инициативы к международной организации,- Стамбул, «Узман Ник», 1998, 274 с.
31. Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа,- М., «Международные Отношения», 2003, 464 с.
32. Гусейнов В., Каспийская нефть, экономика и геополитика,- М., «Олма Пресс», 2002, 380 с.

33. Гюльтекин Б., Турция-Южный Кавказ: анализ современной ситуации,- «Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность», Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, «Амроц груп», 2004, сс. 58-69.
34. Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт в конце XX — начала XXI веков,- Ереван, Авторское издание, 2006, 255 с.
35. Ельцин Б., Записки президента,- М., «Огонек», 1994, 415 с.
36. Жильцов С. С., Зоин И. С., Ушаков А. М., Геополитика Каспийского региона,- М., «Международные Отношения», 2003, 280 с.
37. Киреев И., Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века,- М., ИВ РАН- Крафт+, 2001, 536 с.
38. Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период,- М., «Русская панорама», 2004, 296 с.
39. Куратов А., Турция и тюркоязычные государства Центральной Азии: любовь по расчету?,- «Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию?», Науч. доклады. Под ред. И. Кобринской,- М., Московский Центр Карнеги, вып. 14, 1997, сс. 22-45.
40. Митяев В. Г., Внутриполитическое развитие независимого Азербайджана в свете его геополитического положения: Независимый Азербайджан: новые ориентиры,- Монография. Т. 1. М., РИСИ, 2000.
41. Ника М., Пример флотского сотрудничества. BLACKSEAFOR, «Программа по вопросам безопасности стран черноморского региона»,- Нью Йорк, Школа им. Д.Ф.Кенеди, 2002, сс. 12-14.
42. Оганесян Н., Некоторые особенности этнорегиональной политики Армении,- «Этническая и региональная политика Армении и Грузии»,- Ереван, «Эгея», 1999, сс. 53-66.
43. Сафрасян Р., Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразии,- «Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность», Материалы конференции. Под общей редакцией Гаянэ Новиковой. Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян,- Ереван, «Амроц груп», 2004, сс. 70-77.
44. Сафрасян Р., Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания,- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, քիվ 21, Երևան, «Հանգսակ-97», 2002, էջ 147-155:

45. Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе,- Академия гуманитарных исследований, Монография, М., «Гуманитарий», 2002, 600 с.
46. Старченков Г.И., Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.),- М., ИВ РАН, 2003, 200 с.
47. Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ,- М., «АСТИ-ИЗДО», 2003, 208 с.
48. Хилл Ф., Таспинар О., Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус кво?,- М., Программа исследований по России и СНГ, 2006, сс. 1-23.
49. Шорохов В., Политика Турции в Закавказье и национальные интересы России,- «Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию?», Науч. доклады. Под ред. И. Кобринской,- М., Московский Центр Карнеги, вып. 14, 1997, сс. 46-67.
50. Adams Terry, Michael Emerson, Laurence Mee and Marius Vahl, Europe's Black Sea Dimensions,- Brussels, Centre for European Policy Studies, 2002, 142 p.
51. Allison Roy, Millitary Forces in the Soviet Successor States.- Adelphi Paper, Volume 33, Issue 280, London, The International Institute for Strategic Studies, Routledge, October 1993, pp. 1-46.
52. Aras Bülent and Foster George, Turkey and the Azerbaijani Oil Controversies: Looking for a Light at the End of the Pipeline, <http://meria.idc.ac.il/books/azerbaijan.htm>.
53. Arslanalp Mert, Global trends and Turkey's energy policy series: Demand and supply for energy resources, 2006, www.dispolitikaforumu.org/component/option,com_docman/task,doc_view/gid,24/.
54. Aydın Mustafa, Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume X, Autumn 2005, pp. 57-85.
55. Aydın Mustafa and Ifantis Kostas, International Security Today: Understanding Change and Debating Strateg,- Ankara, Strategic Research Center, 2006, 249 p.
56. Aydın Mustafa, Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis,- Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2005, 70 p.
57. Aydın Mustafa, Turkey and Central Asia: Challenges of Change.- Central Asian Survey, Vol. 15, Routledge, 1996, pp. 157-177.

58. Aydın Mustafa, Ethnic Conflict and Security in Central Asia and Caucasus: The Role of Turkey.- Marco Polo Magazine, Vol. 3, Roma, Marco Polo Institute, 1998, pp. 21-26.
59. Aydın Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament, pp. 1-40, <http://www.sam.gov.tr/sampapers.php>.
60. Aydın Mustafa, Turkish Policy Toward the Caucasus www.ciaonet.org/olj/co/co_jul02/co_jul02f.pdf.
61. Aydinli Ersel, Russia's Kurdish Card In Turkish-Russian Rivalry.- Caspian Crossroads Magazine, Volume 2, Issue № 3, Winter 1997, pp. 1-25.
62. Bal Idris, The Turkish Model and the Turkic Republics.-Perceptions: Journal of International Affairs, Volume III, September-November 1998, pp. 1-17.
63. Babalı Tuncay, Turkey at the Energy Crossroads: Turkey, Present and Past.- Middle East Quarterly, Spring 2009, pp. 25-33.
64. Baran Zeyno, "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", in S. Frederick Starr and Svante E. Cornell Oil (ed.), The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West,- Washington, The Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2005, 150 p.
65. Baran Zeyno, The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey.- The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, May 2005, pp. 103-118:
66. Bardakçi Mehmet, Russian Interests in the Caspian Region and Turkey,- Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, Nisan-Haziran 2003, pp. 1-28.
67. Bezanis Lowell, Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey.- Central Asian Survey, Vol. 13, № 1, Routledge, Winter 1994, pp. 59-177.
68. Bezanis Lowell, Open Media Research Institute (OMRI), pt.1, № 176, September 11, 1996, pp. 1-50.
69. Bilge Suat, An analysis of Turkish- Russian Relations.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume II, June-August 1997, pp.1-12.
70. Bilgich Mehmet T., On Both Sides of the Bridge – BOTAS, www.caspenenergy.com/23/2004-02-01-02e.htm.
71. Bishku Michael B., Turkey, Ethnicity, and Oil in the Caucasus.- Journal of Third World Studies, Vol.18, № 2, Fall 2001, pp. 1-9, http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3821/is_200110/ai_n8988897/pg_8.
72. Blum Douglas W., Russia's Future: Consolidation or Disintegration?,- San Francisco, Westview Press, 1994, 173 p.

73. Bowman Steve, Conventional Armed Forces in Europe (CFE): Flank Agreement and Treaty, Congressional Research Service, <http://www.house.gov.csce>, 1998.
74. Brzezinski Zbigniew and Sullivan Paige, Russia and Commonwealth of independent States: Documents, Data, and Analysis,- New York, ME. Sharpe, 1997, 866 p.
75. Cem Oğuz, The Case of the Confederation of the Peoples of the Caucasus.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume IV, June-August 1999, pp. 1-8.
76. Central Asian Republics and the Republic of Azerbaijan.- Istanbul, Foreign Economic Relations Board of Turkey (DEIK), Report, June 1998, Eurasian File (Ankara), April 96/2, № 55, pp. 1-25.
77. Chirikba Vyacheslav, The Georgian – Abkhazian Conflict: In Search of Ways Out, http://www.circassianworld.com/Conflict_Georgian_Abkhazian.html.
78. Chorbajian Levon, Donabedian Patrick and Mutaflan Claude, The Caucasian Knot: The History of Geopolitics of Nagorno- Karabagh,- London, Zed Books, 1994, 198 p.
79. Chrysanthopoulos T. Leonidas, Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994,- Princeton and London, Gomidas Institute Books, 2002, 200 p.
80. Cohen Ariel, The New "Great Game": Oil Politics in the Caucasus and Central Asia, The Heritage Foundation Backgrounder, № 1065, 25 January 1996, pp. 1-11, web.nps.navy.mil/~relooney/Caspian_13.htm.
81. Cooper Tom, Former USSR-Russia Database Georgia and Abkhazia, 1992-1993: The War of Datchas, http://www.acig.org/artman/publish/article_282.shtml.
82. Coppieteres Bruno, Zverev Alexei and Trenin Dmitri, Commonwealth and Independence in Post Soviet Eurasia,- London, Frank Cass Publishers, 1998, 224 p.
83. Cornell Svante E., Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered.- Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol. 20, № 4, Summer 1997, pp.1-24, http://www.pcr.uu.se/publications/cornell_pub/main_doc.pdf.
84. Cornell Svante E., Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. - Middle Eastern Studies, vol. 34, № I, London, Frank Cass Publishers, January 1998, pp. 51-72.

85. Cornell Svante E., *The Nagorno-Karabakh Conflict*, - Uppsala, Uppsala University: Department of East European Studies, 1999, 164 p.
86. Curtis Glenn E., *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Country Studies*, - Washington D.C., Federal Research Division, Library of Congress 1995, 298 p.
87. Danilov Vladimir I., *Some Features of Russian-Turkish Relations in the 1990s*, - *Perceptions: Journal of International Affairs*, Volume IV, December 2001- February 2002, pp. 1-5.
88. Dawisha Adeed and Dawisha Karen, *The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia*, - London and New York, ME. Sharpe, 1995, 360 p.
89. Ebel Robert and Menon Rajan, *Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus*, - New York, Roman & Littlefield Publishers, 2000, 267 p.
90. *Economic Brief: The Blue Stream Gas Pipeline, Power and Interest* News Report (PINR), 22.11. 2005, www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=403&language_id=1.
91. Ekedahl McGiffert C. and Goodman Melvin A., *The Wars of Eduard Shevardnadze*, - Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1997, 331 p.
92. *Energy – Through Great Cooperation, Not the "Great Game"*, - *PULSE of Turkey* № 3, 13 May 1998, pp. 1-3, <http://www.turkpulse.com/energy.htm>.
93. Fuller Elizabeth, *Between Neo-Stalinism and Democratization*, - *Transition*, vol. 2, № 18, 1996, pp. 35 – 39.
94. Fuller Graham E., *Turkey faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union*, - Santa Monica, Rand Study, 1992, 70 p.
95. Gajendra Singh, *Russian Bear Calls on Gray Wolf*, *Asia Times Online*, 31.08.2004, http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/FH28Ag01.html.
96. Goltz Thomas, *Letter From Eurasia: The Hidden Russian Hand*, - *Foreign Policy*, № 92, Carnegie Endowment for International Peace, Autumn 1993, pp. 92–116.
97. Grau Lester W., *Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia*, *Foreign Military Studies Office*, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/military/library/report/2001/hydrocarbons.htm.

98. Gürkan ŞEN Cihangir, Turkish-Russian Economic Relations: Today's Issues and Perspectives,
http://www.stradigma.com/english/august2003/articles_01.html.
99. Hale William, "Turkey, the Black Sea, and Transcaucasia," John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield, eds., *Transcaucasian Boundaries*, - New York: St. Martin's Press, 1996, pp. 54-70.
100. Hale William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, - London, Frank Cass Publishers, 2000, 392 p.
101. Henze Paul B., *Turkey's Caucasian Initiatives*, - Foreign Policy Research Institute, Elsevier Science Limited, 2001, pp. 81-91.
102. Herzing Edmund, *The New Caucasus, Armenia, Azerbaijan and Georgia*, - London, The Royal Institute of International Affairs, 1999, 165 p.
103. Hishmeh George S., *Caspian Basin Seen Not Replacing Middle East as Oil Source*, USIA Washington File, 26 September 1997, www.usia.gov/products/washfile.htm.
104. Hovhannisyan Nicolay, *The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution*, - Erevan, Zangak-97, 1999, 112 p.
105. Iskit Temel, *Turkey: New Actor in the Field of Energy Politics? - Perceptions*: Journal of International Affairs, March-May, 1996, pp. 1-11.
106. Ismael Tareq Y. and Aydın Mustafa, *Turkey's Foreign Policy in the Twenty-First Century: A Changing Role in World Politics*, - London, Ashgate Publishing, 2003, 224 p.
107. Karagiannis Manos. *The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil*,
<http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.
108. Karaosmanoglu Ali, "Turkey Objectives in the Caspian Region", in Gennady Chufrin, (ed.), *The Security of the Caspian Region*, - Oxford: Oxford University Press, SIPRI Publication, 2002, 392 p.
109. Kaufman Stuart, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, - London, Cornell University Press, 2001, 263 p.
110. Kaya Kemal, *Turkish Policy Over Central Asia*, - I C T S (Italian Center for Turkish Studies), Occasional Papers Series, № 01, 2008, pp. 1-36.
111. Ketcherside Robert, *Georgia: A Country Out of Control*, www.zombiezodiac.com/rob/ps271.htm.
112. Kramer Heinz, *Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence*, - Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, pp. 1-7.

113. Krylov Alexander, The Georgian-Abkhazian Conflict,
<http://www.kapba.de/TheGeorgian-AbkhazianConflict.html>.
114. Larrabee Stephen, Turkish Foreign and Security Policy: New Dimensions and New Challenges,
www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1241/MR1241.chap3.pdf.
115. Libaridian Gerard J., Modern Armenia: People, Nation, State,- Chicago, Transaction Publishers, 2004, 327 p.
116. Maresca John J., Using Oil to Stop a Nasty War.- Journal of Commerce, 01.08.1994.
117. Mendelsohn Jack, "Stiff-Arming Russia, 51 Bulletin of the Atomic Scientists № 4, (August 1995)", in David Koplow, (ed.), Fire and Ice: Dismantling Chemical Weapons while Preserving the Environment,- Amsterdam, Gordon and Breach Publishers, 1997, 354 p.
118. Mesbahi Mohiaddin, Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union Domestic and International Dynamics,- Gainesville: University Press of Florida, 1994, 353 p.
119. Micu Nicolae, Black Sea Economic Cooperation as a Confidence-Building Measure.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume I, December 1996-February 1997. pp. 1-5.
120. Migdalovitz Carol, Armenia-Azerbaijan Conflict,- CRS Issue Brief, Congressional Research Service: The Library of Congress, 2001, pp. 1-19.
121. Naegele Jolyon, Turkey: Foreign Policy Objectives- Part Two, RFE/RL, 13.08.1998, www.b-info.com/places/Bulgaria/news/98-08/aug13b.rfe.
122. Neff Andrew, Is the Trans-Caspian Gas Pipeline Plan Dead or Just Premature?,
www.watan.ru/eng/view.php?nomer=1147&razd=new_nov_en&pg=21.
123. Nodia Ghia, Georgian Perspectives, www.abkhazia-georgia.parliament.ge/Publications/Georgian/ghia_nodia.htm.
124. Ögütçü Mehmet, Caspian Energy "Poker Game" and Turkey: Prospects for a New Approach.- the CEPMLP Internet Journal, Volume 8, Abstract 5, April 2001,
www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.
125. Ohmae Kenichi, The Rise of the Region State.- Foreign Affairs, Vol. 72, № 2, Council on Foreign Relations, Spring 1993, pp.78-87.
126. Oku Asim, Blue Stream Victory of Putin Over the USA, 20.11.2005, www.axisglobe.com/article.asp?article=489.

127. Olson Robert, Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions.- Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 18, Issue 2, Routledge, October 1998, pp. 209-228.
128. Onis Ziya, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power.- MERIA Volume 5, № 2, June 2001, pp. 66-74.
129. Oran Baskın, "The Turkish Approach to Transcaucasia and Central Asia", in Ole Hoiris and Sefa MartinYürükel (ed.), Contrasts and Solutions in the Caucasus.- Aarhus: Aarhus University Press, 1998, 490 p.
130. O'Rourke Breffni, East: New Black Sea Organization Sets Sail, RFE/RL, 11.06.1998:
<http://www.b-info.com/places/Bulgaria/news/98-06/jun11a.rfe>.
131. Pauw De Freddy, Turkey's Policies in Transcaucasia, - Bruno Coppeters (ed.) Contested borders in the Caucasus, VUB University Press, 1996, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0801.htm>.
132. Pipes Daniel, The Event of Our Era.- New York: Council on Foreign Relations Press, 1994, pp. 1-28, <http://www.danielpipes.org/article/242>.
133. Project: Blue Stream Natural Gas Pipeline,
www.rigzone.com/data/projects/project_detail.asp?project_id=86.
134. Robin Bhaty and Bronson Rachel, NATO's Mixed Signals in the Caucasus and Central Asia.- Survival, vol. 42, № 3, Routledge, Autumn 2000, pp.129-146.
135. Rosecrance Richard, Regionalism and the Post-Cold War Era.- International Journal, Vol. 46, № 3, Summer 1991, pp. 373-393.
136. Rubin Barry, Kirişçi Kemal, Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 2001, 270 p.
137. Sasley Brent, Turkey's Energy Politics in the Post-Cold War Era.- MERIA, Volume 2, № 4 - November 1998, pp. 1-9.
138. Sayari Sabri, Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis.- Middle East Journal, Vol. 46, No 1, Middle East Institute, Winter 1992, pp. 9-22.
139. Sezer Duygu B., From Hegemony to Pluralism: The Changing Politics of the Black Sea.- SAIS Review, vol. 17, № 1, Johns Hopkins University Press, Winter-Spring 1997, pp. 1-30.
140. Sezer Duygu B., Turkish- Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition.- Perceptions: Journal of International Affairs, Volume VI, March – May 2001, pp. 1-11.

141. SIPRI YEARBOOK 1995: Armaments, Disarmament and International Security,- Oxford: Oxford University Press, 1995, 920 p.
142. Smeets Rieks, Circassia.- Central Asian Survey, Vol. 14, № 1, Routledge, March 1995, pp. 107-125.
143. Smith Mark, Pax Russica: Russia's Monroe Doctrine.- London, Royal United Services Institute for Defence Studies, 1993, 69 p.
144. Szporluk Roman, National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia,- New York, ME. Sharpe, 1994, 328 p.
145. Tarkhan-Mouravi Gia, The Georgian-Abkhazian Conflict in a Regional Context, Chapter 6, Part 1, Vrije Universiteit Brussel, August 1998, pp. 1-25, <http://poli.vub.ac.be/publi/Georgians/notes.html>.
146. Topses Özlem, Turkish Regulations Regarding Maritime Traffic in the Turkish Straits and Sea of Marmara, <http://www.mfa.gov.tr/grupi/maritime.htm>.
147. Torbakov Igor, Ankara's Post-Soviet Efforts in the Caucasus and Central Asia: The Failure of the "Turkic World" Model, www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav122602_pr.shtml.
148. Tuncer Idil, The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey.- Turkish Studies, vol. 1, № 2, Routledge, Autumn 2000, pp. 95-112.
149. Turkish Business in the BSEC Region. Direct Investments Contracting Services: Prospects for Cooperation.- Istanbul, Foreign Economic Relations Board of Turkey(DEIK), February 2005, pp. 1-22.
150. Tütüncü Mehmet, "The Caucasus Policy of Turkey (1990-97): An Evaluation", in Tütüncü, (ed.), Caucasus: War and Peace: The News World Disorder and Caucasia,- Haarlem: SOTA, 1998, 224 p.
151. US military history companion: CFE Treaty, www.answers.com/topic/cfe-treaty.
152. Urazova Elena, Russia and Turkey's Eurasian integration processes.- Insight Turkey, vol. 4 Number 2, (April-June 2002), pp. 85-94.
153. Valinakis Yannis, The Black Sea Region: Challenges and Opportunities for Europe.- Paris: WEU Institute for Security Studies, Chaillot Paper, № 36, July 1999. pp. 1-45.
154. Wennmann Achim, Renewed Armed Conflict in Georgia? Options for Peace Policy in a New Phase of Conflict Resolution,- Program for the Study of International Organization(s) Graduate Institute of International Studies, Geneva, PSIO Occasional Paper Number 3, May 2006, pp. 1-76.

155. Wesselink Egbert, The North Caucasian Diaspora in Turkey, <http://www.kapba.de/CaucasianDiaspora.html>.
156. Winrow Gareth M., Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns.- London, Royal Institute of International Affairs, 2000, 67 p.
157. Winrow Gareth M., Turkey and Newly Independent States of Central Asia and Transcaucasus.- MERIA, Volume 1, № 2 - July 1997, pp. 1-10.
158. Winrow Gareth M., Turkey's relations with the Transcaucasus and the Central Asian republics.- Perceptions: Journal of International Affairs, March-May, 1996, pp. 128-145.
159. Zaman Amberin, Azerbaijan Looks To Ankara.- The Middle East, № 213, July 1992, pp. 1-8.
160. Zverev Alexei, Icontested Borders in the Caucasus. Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994, Chapter 1, VUB University Press, 1996, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0101.htm>.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

161. Ազգ. 1991–1992, 1995–1998, 2000.
162. Հայկական բանակ. 2006–2007.
163. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ. 2009.
164. Ժամանակ. 1995.
165. 21-րդ դար. 2003, 2005.
166. Akşam. 2001.
167. Cumhuriyet. 1992–1996, 2001–2002.
168. Gerçek. 1992.
169. Hürriyet. 1991–2000.
170. Marje. 1992.
171. Milliyet. 1991–1993, 1995, 1999–2002.
172. Radikal. 1997, 2000, 2001.
173. Sabah. 1993, 1995, 2000.
174. Star. 1999, 2002.
175. Tercüman. 1991.
176. Turkish Daily News. 1992, 1994–1996, 1998–2001.
177. Turkish Weekly. 2004.

178. Türkiye. 2000.
179. Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi. 1995.
180. Yedi Yıldız. 1993–1994.
181. Yeni Safak. 2000, 2002.
182. Yeni Yüzyıl. 1996, 1998.
183. Zaman. 1995, 2000, 2001.
184. 525-ci gazetesi. 2002.
185. Аргументы и факты. 1991.
186. Зеркало. 1999.
187. Коммерсант. 2001.
188. Красная Звезда. 1992.
189. Литературная газета. 1994.
190. Независимая Газета. 1991.1992.1995–1996, 1998–1999.
191. Новое Время. 2001.
192. Российские вести. 1992.
193. Свободная Грузия. 1992.
194. Caspian Crossroads Magazine. 1997.
195. CEPMLP Internet Journal. 2001.
196. Central Asian Survey.1994–1996.
197. Chicago Tribune. 1992.
198. FBIS-SOV. 1996, 2000.
199. Financial Times. 1998.
200. Foreign Policy. 1993.
201. International Herald Tribune. 1998.
202. International Journal. 1991.
203. Insight Turkey. 2002.
204. Jamestown Monitor. 1996.
205. Journal of Commerce. 1994.
206. Journal of Muslim Minority Affairs. 1998.
207. Journal of South Asian and Middle Eastern Studies. 1997.
208. Journal of Third World Studies. 2001.
209. Marco Polo Magazine. 1998
210. Middle East Quarterly. 2009.
211. Middle East Review of International Affairs Journal (MERIA). 1997–1998, 2001.
212. Middle Eastern Studies. 1998.

213. Perceptions: Journal of International Affairs. 1996–1999, 2001–2002, 2005.
214. PULSE of Turkey. 1998.
215. Survival. 2000.
216. The Guardian. 1998.
217. The Middle East Journal. 1992.
218. The New York Times. 1997, 1999.
219. The Wall Street Journal Europe. 2000.
220. Transition. 1996.
221. Turkish Studies. 2000.

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

222. Արմենպրես գործակալություն
223. Մեդիամաքս գործակալություն
224. Anadolu news agency. 1992. 1998. 2001.
225. Turan. 1994. 2001.
226. ИТАР-ТАСС. 1995. 1998.
227. Интерфакс. 2000.
228. Agence France-Presse. 1969.
229. Associated Press. 2005.
230. Caspian news agency. 2001.
231. Reuters. 1994.
232. RFE/RL. 1998.

ԻՆՏԵՐՆԵՏԱՅԻՆ ԿԱՅՔԵՐ

233. www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/ayintarihi/1997/nisan1997.htm
234. www.btc.com.tr
235. www.mfa.gov.tr/grupa/af/Bsec7.htm
236. www.mfa.gov.tr/grupa/af/bsec10.htm
237. www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/ayintarihi/1996/aralik1996.htm
238. www.tabde.org
239. www.gazprom.com/eng/articles/article8895.shtml
240. www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspgase.html

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ 1	
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԽԱՅՄ ՓԼՈՒՋՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ	13
ԳԼՈՒԽ 2	
ԹՈՒՐԹԻԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԱԸ 1995-2001 ԹԹ. (ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏ).....	75
ԳԼՈՒԽ 3	
ԹՈՒՐԹ-ՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԱԸ 1991-2001 ԹԹ.	112
ԳԼՈՒԽ 4	
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ	146
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	181
RESUME	187
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	195

ԳՐԻԳՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

**ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
1991-2001 ԹԹ.**

Գիրքը տպագրվում է հեղինակի ֆինանսավորմամբ

Խմբագիրներ՝

Ա.Ս. Եղիազարյան

Գ.Կ. Վարդանյան

Համակարգչային ծնավորող՝

Ն.Օ. Խնկիկյան

Հանձնված է տպագրության 23.11.2009 թ.:
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսեթ № 1, 80 գ:

Տպագր. 13.25 մամուլ: Տպաքանակ՝ 500:

Գինը պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Բաղրամյան 24գ:

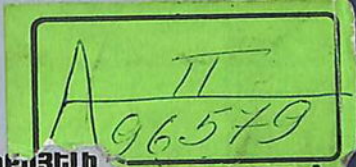
ԳՄՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0186608

**ԳՐԻԳՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼԻ
ԱՐԵՆԱԿՅԱՆ**

Գ. Արշակյանը 1999-2005թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում՝ ստանալով մագիստրոսի աստիճան:

2005-2008թթ. սովորել է ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: Հարավային Կովկասում Թուրքիայի վարած քաղաքականության (1991-2001թթ.) վերաբերյալ 2008թ. պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն և ստացել պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Հեղինակ է շուրջ երկու տասնյակ գիտական հոդվածների և զեկուցումների:

Ներկայումս ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դասախոս է:

Շարունակելով գիտահետազոտական գործունեությունը՝ հեղինակը նախապատրաստում է Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության վերաբերյալ դոկտորականատենախոսություն: